

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. П. Глазова

10 УКРАЇНСЬКА МОВА

Рівень стандарту

НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Орфоепічні	правильна вимова голосних і приголосних звуків, звукосполучень; правильне наголошення слів
Орфографічні	правильне написання слів і їхніх значущих частин; написання слів окремо, разом чи через дефіс; правильне вживання великої літери
Лексико-фразеологічні	уживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у словосполученні та реченні; уживання стійких словосполучень у властивих їм значеннях, а також із постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів
Словотвірні	правильне творення слів
Морфологічні	правильна словозміна самостійних частин мови
Синтаксичні	правильна будова словосполучень і речень
Пунктуаційні	правильне вживання розділових знаків
Стилістичні	правильне використання мовних засобів, властивих певному стилю

ВИДИ ЗАПИТАНЬ

Уточнювальні (чи...?)	Мета — уточнення інформації (знання) стосовно певного предмета (явища, події тощо): його існування, притаманних йому властивостей і т. ін.: «Чи справді підмет — головний член речення?», «Чи можна правильність вимови слова перевірити за орфоепічним словником?». Передбачають із множинності відповідей лише два варіанти: «так» або «ні»
Доповнювальні (що...?)	Мета — отримання додаткового знання (інформації) стосовно предмета міркувань: «Що потрібно для самоосвіти?», «Чим зручна дистанційна форма навчання?». Передбачають множинність відповідей залежно від змісту запитання
Проблемні (чому...?)	Мета — з'ясування причин певних явищ, процесів, дій, подій, визначення причинно-наслідкових зв'язків: «Чому підвищується температура поверхні Землі?», «Чому знання швидко застарівають?», «Чому штучний інтелект не зможе захопити владу над людьми в майбутньому?»
Риторичні	Мета — узагальнення відомої або очевидної думки, привернення уваги до певної проблеми. Не передбачають відповіді, оскільки її містить уже саме запитання: «Хто ж не хоче мати міцного здоров'я?», «Кому не хочеться навчатися за сучасним електронним підручником?»

ЯК НАПИСАТИ ЕСЕ

Пам'ятка

Мета автора	змусити читача замислитись, викликати здивування, спонукати до роздумів
Зміст частин тексту	
Вступ	чим цікава (важлива, корисна) тема есе (запропонована або самостійно обрана)
Основна частина	критичне осмислення теми, виклад власного її розуміння, підкріпленний роздумами, прикладами з прочитаного або особисто пережитого, викликані темою почуття, припущення, особистісне до неї ставлення, суб'єктивні оцінки
Завершення	висновок, що впливає з усього сказаного
УВАГА! Особливо цінними рисами есе є нестандартність мислення, самостійність і оригінальність думок, щирість висловлених почуттів, відвертість оцінок, несподіваність висновків. Обов'язковою є коректність у висловленні дискусійних думок, виваженість їх, чемність. Авторські оцінки не нав'язуються	
Особливості мови	
Стиль	художній або публіцистичний. Емоційність, експресивність, яскрава образність досягаються вживанням епітетів, метафор, порівнянь
Інтонація	розмовна (безпосередність, невимушеність вислову). Допускається розмовна лексика, що створює враження «живої бесіди» з читачем
Синтаксис	уживання неповних речень, питальних та окличних конструкцій, риторичних звертань, запитань

О. П. Глазова

10

УКРАЇНСЬКА МОВА

Рівень стандарту

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)
Г52

Автор:

Глазова О. П., кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри методики мов і літератури Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету ім. Бориса Грінченка

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Глазова О. П.

Г52 Українська мова (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. П. Глазова. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 224 с. : іл.
ISBN 978-617-09-4336-1

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)

Інтернет-підтримка
Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4336-1

© О. П. Глазова, 2018
© І. І. Нестеренко, обкладинка, 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Передмова

Шановні десятикласники та десятикласниці!

Розпочався десятий у вашому житті навчальний рік — і ви розгорнули новий підручник української мови.

Головна мета підручника — допомогти вам сформувати компетентності, які стануть основою вашої впевненості у своїх силах, а відтак і успішності в подальшому житті.

Підручник сприятиме розвитку вашого мислення, допомагатиме розвивати таланти та реалізувати здібності.

Здобуті за допомогою підручника мовні знання і сформовані мовленнєві вміння забезпечать вам здатність ефективно взаємодіяти і з окремими людьми, і з суспільством у цілому, створять міцну основу для безперервного розвитку, самоосвіти й самовдосконалення.

Цього року ви опановуватимете норми української літературної мови: навчатиметеся правильно добирати, вимовляти й записувати слова, змінювати та сполучати їх між собою. Використовуючи синонімічні багатства мови, ви обиратимете найточніше, найдоречніше, найвиразніше слово, складатимете досконалі речення та будуватимете тексти. Ви осягатимете культуру мовлення, риторичну вправність, що забезпечить не тільки грамотне, а й майстерне володіння державною мовою.

Успішного та цікавого вам навчання!

Зорієнтуватись у підручнику вам допоможуть умовні позначки:

Інформація для запам'ятовування

Проведіть дослідження

Попрацюйте з комп'ютером

Формуйте медійну грамотність

Домашнє завдання

Знайте і вмійте більше (завдання підвищеного рівня складності)

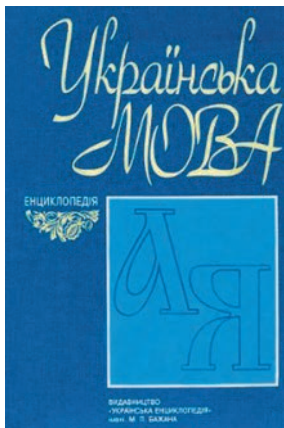
Виконайте проект

Вступ

§ 1

Лексикографія. Сучасні лексикографічні джерела: словники, довідкова література (у тому числі на електронних носіях)

1. Прочитайте. Визначте тему висловлення.

Поняття *лексикографічні джерела* об'єднує енциклопедичні видання довідкового характеру (енциклопедії, енциклопедичні словники й довідники) та лінгвістичні словники. Ті й інші розширюють світогляд людей, сприяють інтелектуальному розвитку й формуванню ненастанної потреби в самоосвіті.

Лінгвістичні словники є скарбницями мовних знань, вони зберігають лексичне багатство мови, дають змогу всебічно розглянути кожне слово як особливий мікросвіт мовної системи. Українська мова, маючи статус державної, неухильно зміцнює свої позиції в усіх сферах суспільного життя, тому попит на українські лексикографічні праці безперервно зростає (*За М. Степанюком*).

- Сформулюйте головну думку висловлення.
- Як часто ви звертаєтеся до енциклопедичних видань? З якою метою?
- Які з лінгвістичних словників ви використовуєте найчастіше? Чому?

Л

Розділ науки про мову, що розробляє теорію укладання словників, вивчає їхні типи й різновиди, називається **лексикографією**.

Залежно від призначення словники поділяють на два типи:

- **енциклопедичні**, що розкривають поняття, подають стислу характеристику предметів, явищ, історичних подій, видатних політичних діячів, провідних учених, діячів культури, різних понять, що позначаються тими чи іншими словами;

- **лінгвістичні**, призначення яких — пояснення слова з погляду властивого йому лексичного значення, походження, правопису, наголошення; такі словники подають граматичну характеристику слова тощо.

Лінгвістичні словники можуть бути *одномовними, двомовними, багатомовними*.

Двомовні чи багатомовні — це *перекладні словники*. У них подано переклад слів з однієї мови на іншу.

Одномовні словники розкривають особливості слів у певному аспекті. Вони поділяються на окремі різновиди: *тлумачні, словники іншомовних слів, фразеологічні, словники конкретних лексичних груп (антонімів, синонімів, паронімів, омонімів), орфоепічні, орфографічні, термінологічні, словотвірні, словники мови окремих письменників* та ін.

2. За поданим у кінці підручника Тлумачним словничком з'ясуйте різницю між *енциклопедією* та *енциклопедичним словником*. Які енциклопедичні видання є у вашій домашній бібліотеці? Чим зумовлено вибір?

- Що вам відомо про електронну Енциклопедію — Вікіпедію? Розкажіть про це.

3. Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених слів.

1. Наймасштабнішим сучасним лексикографічним проектом є Енциклопедія сучасної України (ЕСУ) — багатотомне енциклопедичне видання про Україну в усіх вимірах від початку ХХ століття до *сьогодення* (З *Вікіпедії*). 2. Словник — це мовний *кодекс*, мовний закон, обов'язковий для всіх, хто користується мовою в суспільно-державних сферах (*І. Світличний*). 3. Мову ревниво *оберігають* мовознавці — невтомні творці граматики і словників (*І. Вихованець*). 4. Має рацію той, хто заглядає в словник тисячу разів на день (*В. Куринський*). 5. Для вивчення мови допитливість значно важливіша за *грізну* необхідність (*Св. Августин*).

Логотип тридцятитомної
Енциклопедії сучасної України
(станом на початок 2018 року видано
18 томів)

- Які з виділених слів ужито в переносному значенні? Витлумачте ці значення. Як позначається у словниках багатозначність слова?
- До яких словників ви зверталися, виконуючи завдання? Чи можна сказати, що словник іншомовних слів є різновидом словника тлумачного? Поясніть свою думку.
- Чи можна пояснити або уточнити лексичне значення слова, дібравши до нього синоніми й антоніми? Відповідь проілюструйте прикладами.
- До слів *допитливість* і *необхідність* доберіть синоніми й антоніми. До яких словників слід звернутися в цьому випадку?

- Витлумачте значення фразеологізму *мати рацію*. Звертєся з поданим у кінці підручника Словничком фразеологізмів.

4. Прочитайте статтю з веб-сайта «Юним моволюбам».

МАТИ РАЦІЮ ЧИ БУТИ ПРАВИМ?

Коли йдеться про визнання слухності міркувань або дій, українська мова використовує фразеологічний зворот *мати рацію*. Він наявний у творах багатьох класиків нашої літератури. Синонім цього звороту — *ваша (твоя) правда*.

Вираз *бути правим* не бажаний, бо штучний. Мовознавці (О. Пономарів, І. Вихованець, Б. Антоненко-Давидович та ін.) радять уникати його і вживати такі варіанти: *ваша правда, ви маєте рацію, ваша думка слухна*.

Основними значеннями слова *п'равий* є «справедливий, праведний, безгрішний, невинний», а не «слухний». Ще менше пасує до згаданого фразеологізму омонім *правий* (протилежне поняття до *лівий*).

- У яких випадках ви звертаєтесь до створених мовознавцями посібників? У чому корисність таких видань?
- Назвіть відомі вам мовні веб-сайти. Які з них найбільш зручні в користуванні? У чому полягає їхня зручність?

5. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте фразеологізми, витлумачте значення кожного. За потреби скористайтеся Словничком фразеологізмів.

1. Мудрий бореться з долею а нерозумний опускає руки (*Шота Руставелі*). 2. І знову бере нас в лещата життя і ставить обличчям до штормів (*Б. Мозолевський*). 3. Коли упевнений у собі і не ловиш гав усе збігається само по собі (*Ю. Макаров*). 4. Зараз ви стоїте на порозі життя тому добре тому хто відразу піде правильною стежкою а не ходитиме манівцями (*І. Цюпа*). 5. Дух народу незборима сила коли люди не ждуть манни з неба не заглядають комусь до рук а діють (*Ю. Яновський*).

- Розкажіть про роль фразеологізмів у мовленні.
- Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях, ускладнених однорідними членами, та між частинами складних речень.
- Позначте в словах орфограми. Написання слів поясніть правилами.

6. Прочитайте речення з перекладених українською мовою творів зарубіжної літератури. З якою метою перекладачі вживали українську фразеологію?

1. Хто за рідний край готов щедро лити щиру кров, щоб звільнитися з оков — той у бій лети! (*Р. Бернс, переклад з англ. М. Лукаша*) 2. І не коліть мені ви очі, що переходжу я межу! Про вас усіх супроти ночі лихого слова не скажу (*Ф. Війон, переклад з фр. Л. Первомайського*). 3. Метавсь митець і малював, що міг, лише до серця не знайшов доріг. Так серцем вічно рвусь я за тобою, вночі і вдень не знаючи спокою (*У. Шек-*

спір, переклад з англ. Д. Паламарчука). 4. Молись же всяк, щоб сталося так, — а йдеться вже до того! — щоб ум і честь, де тільки єсть, пробили скрізь дорогу (*Р. Бернс, переклад з англ. М. Лукаша*).

- Витлумачте значення вжитих у реченнях фразеологізмів.

7. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Якщо мова це душа народу то фразеолог..я це душа мови. Саме у фразеології яскраво виявляєт..ся самотутність мови лад народного мисл..ння фраз..ологічні засоби мови є нац..ональним духом мови (*За Л. Лонською*). 2. Спец..фічні обставини ж..ття народу створюють свої, характерні тільки для однієї мови вислови пр..казки пр..слів'я що зумовлюють дух цієї мови її нац..ональну ор..гінальність (*Б. Антоненко-Давидович*). 3. Якщо пер..кладач не зв..ртиметься до словника він не зможе бути на в..соті й зашкодить сам собі бо текст насичений неокочирностями зробить в..дмежу послугу його стилю (*С. Караванський*).

- Як ви розумієте значення вислову *національний дух мови*? Чи зберігають цей дух фразеологізми? Покажіть це на прикладах.
- Визначте в реченнях фразеологізми, поясніть їхнє значення.
- Позначте в словах орфограми. Написання слів поясніть правилами.

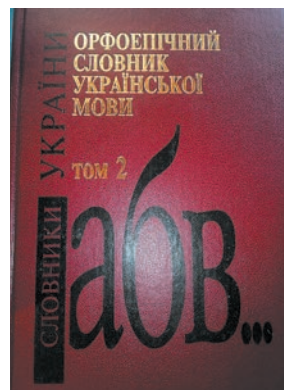
§2

Інформативна й нормативна функції словників і довідників. Основні типи словників. Довідкові медіаресурси

8. Прочитайте анотації до словника та довідника. Чим корисні ці тексти? Чи зважаєте ви на анотації, обираючи словник?

Орфоепічний словник української мови : В 2-х томах. / Уклад. : М. М. Пещак та ін. — К. : Довіра, 2001. — (Словники України). Т. 1 : Близько 140 000 слів. — 955 с.

Орфоепічний словник української мови — лексикографічна праця, яка належить до категорії фундаментальних академічних словників. Словник подає максимально простий і доступний для користувача опис фонетичних особливостей

голосних та приголосних звуків у межах слова, що відповідає сучасній літературній нормі, надає пояснення варіативності вимови та наголошування, а також орфоепічних умов, що виникають в усному спілкуванні. Буде корисним для наукових працівників, викладачів і студентів ВНЗ, учнів шкіл і всіх шанувальників української мови.

Зорівчак Р. П. Боліти бодем слова нашого. Поради мовознавця. — Тернопіль : Мандрівець, 2008. — 176 с.

Ця книжка — роздуми про Рідну Мову, про її лексико-граматичні та лінгвостилістичні особливості. Сподіваємося, що вона стане в пригоді найширшим колам читачів — усім шанувальникам Рідного Слова, усім тим, хто любить мову, прагне постійно збагачувати й відшліфувати своє мовлення.

- Які норми літературної мови увиразнює орфоепічний словник? посібник мовознавця Р. Зорівчак? Скористайтеся поданою на ф́орзаці підручника таблицею «Норми літературної мови».
- Складіть висловлення «Роль словників в освіті й самоосвіті сучасного молодого українця» (усно). Який тип мовлення і який стиль ви оберете і чому?

9. Попрацюйте в парах. Порівняйте словникові статті, визначте в їхній будові спільне й відмінне.

Демократія, ї, ж. 1. Форма державного устрою, побудована на визнанні народу джерелом влади, на принципах рівності й свободи. *Найяскравішим показником незалежності держави є розвинута демократія* (з газети). **2.** Форма керівництва будь-яким колективом, яка забезпечує активну участь його членів у здійсненні всіх заходів. *У школі, де панує демократія, дітей навчають поважати чужі думки та розуміти, що кожна людина є особистістю* (з веб-сайта Про.Світ. Центр інноваційної освіти).

(З тлумачного словника)

Демократія (грец. demokratia, від demos — народ і kratos — влада) — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю в управлінні державними справами всього народу, незалежно від звання і стану кожної людини.

(Зі словника іншомовних слів)

Демократія. Запозичення з грецької мови demokratia (*народне управління*) — складне слово, утворене з основ іменника demos — народ і kratos — *правити, володіти, бути сильним*, що, в свою чергу, походить від kratos — сила, влада.

Слово *demokratia* сформувалося наприкінці VII ст. до н. е. — на поч. IV ст. до н. е. на позначення політичної системи, яка тоді існувала в деяких грецьких містах-державках, зокрема в Афінах.

(З етимологічного словника)

Демократія — народовладдя, народоправство (заст.).

(Зі словника синонімів)

Демократія
Пряме чи опосередковане державне управління народом.

Тоталітаризм
Здійснення державної влади шляхом обмеження або порушення основних прав людини.

(Зі словника антонімів)

Демократія, -тії, ор. -тією.

(З орфографічного словника)

Демократія [де^мократ'ія]

(З орфоепічного словника)

- Яку інформацію містить кожна зі словникових статей? Як цю інформацію можна використати?
- Які норми літературної мови увиразнює кожна словникова стаття? Звертеся з поданою на форзаці підручника таблицею «Норми літературної мови».
- Складіть до слова *радість* статті: 1) до тлумачного словника; 2) словника синонімів; 3) словника антонімів; 4) орфоепічного словника; 5) орфографічного словника. Які норми літературної мови увиразнить кожна зі складених статей?

10. Я — мовознавець. Прочитайте статтю з довідника. Яку нову для вас інформацію вона містить?

РОМАШКА ЧИ РОМЕН?

Ромашка — це стовідсоткове запозичення. Воно прижилося і витіснило слово *ромен*. Боронімо нашу мовну неповторність! Вона відкриває необмежені обрії творчості!

Дійсно, слово *ромен* важко відмінювати. Але й на це є рада. Як свідчить поет П. Чубинський, слово *ромен* має збірний варіант *ромензілля*: *Ромензілля по дорозі розстилається*.

Замість множини, яку передають словом *ромашки*, можна вживати збірне поняття *ромензілля*, і мова твору не буде рясніти запозиченнями: «...синіли волошки, в зеленому морі плавало *ромензілля*» (За С. Караванським).

- Чи звертає автор статті довідника увагу на дотримання граматичних норм? Поясніть свою відповідь.

- Автор статті наполягає на використанні слова *ромен* чи радить його використовувати? Які аргументи він наводить?
- Як ви розумієте значення вислову *мовна неповторність*?
- Поясніть відмінність між словниками й довідниками.
- Складіть і розіграйте діалог між біологом, який наполягає на збереженні назви «ромашка», оскільки так квітку названо в словниках і довідниках, і поетом, який закликає до вживання народної назви.
- Прослухайте діалог, обговоріть почуте, визначте, аргументи котрого зі співрозмовників переконливіші. Виявляйте повагу до чужої думки, толерантність, чемність.

11. Попрацюйте в групах. Прочитайте подані в двох колонках речення. Висловлені думки доповнюють одна одну чи входять у суперечність? Відповідь аргументуйте.

Мова — це спадок, отримуваний від пращурів, який залишається нащадкам, тож до нього треба ставитися з обережністю й повагою, як до чогось священного, неоцінюмого й незмінного (*Ф. Ніцше*).

Оперативність реагування на важливі події в житті суспільства сприяє творенню нових слів. Зміни в мові спричинені розвитком науки й техніки, міжнародними контактами, і цей процес відбувається незалежно від бажань окремої людини (*З посібника*).

- Витлумачте зміст речення: *Словники — музеї слів, у них місце і для старого, і для нового знайдеться* (С. Пушик). Назвіть словники, які є у вашій домашній бібліотечці.
- Відшукайте в Тлумачному словничку кілька застарілих слів.
- Чи згодні ви з твердженням Максима Рильського: *Новотвори — запорука розвитку мови, її цвіту й буяння*? Якою мірою? Відповідь обґрунтуйте та проілюструйте неологізмами, що з'явилися у мові впродовж останніх років.

12. Доберіть із довідки та запишіть слова-неологізми, що відповідають поданим значенням.

1. Форма мистецтва, де твором вважають дії автора (художника, актора), за яким глядачі спостерігають у режимі реального часу. 2. Спілкування в режимі реального часу. 3. Фахівці з медичною освітою, що мають навички надання невідкладної допомоги хворому або травмованому перед ушпиталенням. 4. Прагнення до популярності, самореклама. 5. Невелика крамниця з модними дорогими товарами.

Довідка. Онлайн, перфóманс, парамедики, буті́к, паблісіті.

- Назвіть причини безперервної появи в мові нових слів.
- Поясніть, чому більшість неологізмів є словами іншомовного походження.
- Розкажіть про перфóманс, який вам довелося спостерігати (або брати в ньому участь). Як ви ставитеся до такої форми вияву індивідуальності? Відповідь побудуйте у формі роздуму (теза — докази — висновок).

- Витлумачте вислів письменника Анатолія Франса: *Словник — це цілий світ в алфавітному порядку*. Чи згодні ви з цією думкою?

- Позначте в записаних словах орфограми. Написання слів поясніть правилами.

13. Прочитайте. Визначте застарілі слова, витлумачте лексичне значення кожного. За потреби скористайтеся Тлумачним словником.

1. Праслов'янське віче! Тільки правду можна було там тоді ректи (А. Гризун). 2. І вийшов я на гори, як Хорив, поглянув на Дніпра важке свічадо (Д. Павличко). 3. Львівську школу «Десниця» було утворено з метою відродження національного іконопису, вивчення та продовження давніх традицій у сучасному українському мистецтві (З газети «Україна молодода»). 4. Трима серцюк так пірнача, як булаву отаман, порядок пильно він вивча, гостей в паланці теж стріча — він є полковник знаний (О. та А. Будугай). 5. Перстом історії нам став козацький гарт (М. Дьомін).

- З-поміж застарілих слів укажіть історизми й архаїзми. Поясніть різницю між ними. Скористайтеся поданим у кінці підручника Словником термінів.

- Яке з ужитих у реченнях застарілих слів нині повернуто до активного вжитку? З якої причини?

- З якою метою застарілі слова вживають у поетичних творах? Наведіть приклади.

- Складіть і запишіть статтю до тлумачного словника на один з архаїзмів.

14. До поданих іншомовних слів доберіть із довідки українські відповідники. Інновація, циркуляр, дистанція, інвестиція, блокбастер.

Довідка. Відстань, припис, вкладання, бойовик, нововведення.

- Чи можна котресь із цих слів вважати неологізмом? Чи швидко неологізми стають загальноживаними словами? Від чого це залежить? Наведіть приклади.

- Журналіст Юрко Зелений пропонує замінювати іншомовні слова українськими новотворами: *мережжя (Інтернет), розважайлівка (шоу), зазивалка (реклама)* тощо. Висловіть своє ставлення до такої пропозиції у формі роздуму (теза — докази — висновок).

- Чи слід замінювати українськими відповідниками запозичені з інших мов слова-терміни? Відповідь проілюструйте прикладами.

- Визначте в записаних словах орфограми. За яким словником можна перевірити правопис?

15. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи поставлені в потрібній формі слова-синоніми до виділених слів.

1. Книжки хоч і не *говорять*, але правду ... 2. Краще добра *дорога*, ніж поганий ... 3. Ворог лише *вади* й ... помічає. 4. Хто тікає від *дощу*, часто потрапляє під ... 5. Тікай, *лихо*, бо ... доганяє. 6. Одне *мислить* осел, інше ... ослиця. 7. Чужа *радість* не позбавляє мене мого ...

Довідка. Щастя, біда, шлях, недоліки, злива, думати, казати.

- Складіть статтю до словника синонімів на одне зі слів (на вибір): *повідомлення, чемний, допомогти*.
- Уведіть утворений синонімічний ряд у самостійно складене речення.

16. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте антонімічні пари.

1. Нещасна неправдива людина що добровільно й легко зрікається рідної мови щаслива праведна людина що в радості й горі буде слово своєї землі. Щасливий непереможний народ що породжує своїх захисників і оборонців (*Б. Харчук*). 2. Іноді забувають без особистого не буває громадського без індивідуальності немає людини так само як без конкретного не може бути загального... Я собі не уявляю громадської гідності без особистої і національної гідності як не уявляю народження людини без матері (*Є. Сверстюк*).

- Позначте орфограми. Написання слів поясніть правилами.
- Обґрунтуйте вживання розставлених розділових знаків.
- Розкажіть, як складається стаття словника антонімів. Складіть такі статті на дві вжиті в реченнях антонімічні пари.

Знаю, вмію, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Для задоволення яких потреб укладаються словники?
- Поясніть відмінність між словниками *енциклопедичними* і *лінгвістичними*.
- До якого з енциклопедичних словників ви звертаєтеся найчастіше?
- Як ви ставитеся до різноманітних дитячих енциклопедій? Яку з них подарували б (або нізащо б не подарували) меншому братику/сестричці? Чому?
- Яку людину називають *енциклопедистом*? Кого звать *вікіпедистом*? З ким із них і чому вам цікавіше було б поспілкуватися?
- Висловте своє ставлення до Вікіпедії, зазначивши її позитивні риси й недоліки. Якби вам доручили створити Вікіпедію школяра, які статті ви уклали б насамперед? Складіть рейтинг таких статей за актуальністю.
- Які є типи лінгвістичних словників? Для чого призначені двомовні й багатомовні словники? Обґрунтуйте корисність таких видань.
- Назвіть і схарактеризуйте відомі вам перекладні словники.

— Розкажіть, як побудовано словникові статті в Тлумачному словнику. Складіть статтю до слова *суспільство*.

— Чому Словник іншомовних слів є різновидом тлумачного словника? Яку додаткову інформацію в порівнянні із тлумачним він містить? З'ясуйте за словником, із яких мов запозичено слова *опонент*, *музей*, *конкурс*.

— Назвіть 5 слів, наголошування яких викликає труднощі у ваших однокласників. Започаткуйте укладання словника-мінімуму «Складні випадки наголошування» для розміщення на шкільному веб-сайті.

— Складіть висловлення на тему «Чи ж варто однакових з різних робить?» для оприлюднення на шкільному веб-сайті. Оперуйте фактами з життя вашого класу або школи. Використайте 5–6 самостійно дібраних антонімічних пар.

— З опорою на інтернет-ресурси та довідкову літературу підготуйте повідомлення про найвідоміших українських лексикографів.

— Укладіть перелік сучасних професій, які потребують особливо майстерного володіння мовою, а відтак постійної роботи зі словниками.

— Назвіть відомі вам онлайн-словники. Якими з них ви користуєтесь? У чому їхня перевага над «паперовими» словниками? У чому вони їм програють?

○ Презентація в PowerPoint містить тестові завдання з посиланнями на онлайн-словники, рекомендовані для виконання завдань.

§3

Поняття норми в сучасній українській літературній мові. Типи норм. Нормативне й ненормативне мовлення

17. Прочитайте. Сформулюйте за змістом прочитаного кілька уточнювальних запитань. Скористайтеся поданою на ф'орзаці підручника таблицею «Види запитань».

В енциклопедії «Українська мова» літературну мову визначено як «унормовану мову суспільного спілкування, загальноприйнятую в писемній та усній практиці».

Літературна мова протистоїть діалектам, просторіччю й суржику як вища, опрацьована форма існування мови.

Уживання літературної мови є обов'язковим у шкільній та вищій освіті, у державних закладах, на радіо, телебаченні, у пресі. Вона ж становить об'єкт наукового опрацювання.

Літературна мова є ідеальним зразком мови, що реалізується в мовленні та письмі освічених людей.

Центральним у визначенні літературної мови є поняття норми. Норми існують на всіх рівнях мови — фонетичному, фразеологічному, орфоепічному, морфологічному, синтаксичному, лексичному (За Л. Масенко).

- Вислухайте відповіді на уточнювальні запитання, за потреби зробіть доповнення.
- Що особисто ви вкладаєте в поняття *освічена людина*? Як ви гадаєте, чи змінюється зміст цього поняття з часом? Відповідь підтвердьте прикладами.
- Чи є синонімічними словосполучення *освічена людина* та *культурна людина*? Свою думку доведіть. Звертайтеся зі Словником термінів.
- Поясніть, чому дотримання мовних норм є обов'язковим для кожної культурної й освіченої людини незалежно від її фаху.

Літературна мова — унормована та відшліфована форма загальнонаціональної мови.

Загальнонародна мова — це сукупність слів, граматичних форм, особливостей вимови й наголошення, що їх використовують люди, для яких українська мова є рідною. Загальнонародна мова охоплює *діалекти, просторіччя, професійну лексику, жаргони*.

Літературна мова — вища форма загальнонародної мови.

18. Прочитайте. Сформулюйте за змістом прочитаного доповнювальні запитання. Скористайтеся поданою на ф́орзаці підручника таблицею «Види запитань». Вислухайте відповіді на поставлені запитання, за потреби доповніть їх.

Основоположником нової української літературної мови є Тарас Шевченко.

Нова українська літературна мова почала формуватися в кінці XVIII — на початку XIX ст. Поштовхом до цього стало пробудження національної самосвідомості української інтелігенції, її потяг до вивчення історичних і фольклорних джерел, увага до народної мови.

Т. Г. Шевченко.
Автопортрет, 1843 р.

Пошук шляхів розвитку української літературної мови завершився в творчості Т. Г. Шевченка. Твори Кобзаря характеризують такі дві найголовніші особливості:

- орієнтація на весь український народ, на весь *обири* України;
- прагнення згуртувати народ навколо важливих суспільних *ідеалів*: антикріпосництва, демократичного ладу, національної самосвідомості.

Т. Г. Шевченко розкрив у своїй творчості багатство, гнучкість, красу й милозвучність українського слова (*З енциклопедії «Українська мова»*).

- З'ясуйте лексичне значення виділених слів за Тлумачним словником.
- Як ви розумієте значення вислову *національна самосвідомість*? Поясніть відмінність між *національною самосвідомістю* та *національною гідністю*. Звертеся зі Словником термінів.
- Розкажіть про роль літературної мови у формуванні почуття національної гідності.
- Хто є основоположником української літературної мови? Розкажіть, що вам відомо про це з уроків інших предметів.

19. Прочитайте. Визначте просторічні слова та суржикізми, за потреби скориставшись Словником термінів. Поясніть, із якою метою використав ці слова письменник.

Комедію Михайла Старицького «За двома зайцями» справедливо називають національним хітом. Зі сцени українських театрів п'єса не сходить майже 130 років.

Хитрий цирульник Свирид Петрович Голохвастов (насправді Голохвостий) вирішив урятуватися від банкрутства вигідним шлюбом. Він натхненно залицяється до багатенької, як йому здається, Проні Прокопівни. Та, прагнучи відірватися від простолюду, з усіх сил демонструє свої «благородні» манери.

Миттєво зорієнтувавшись, Голохвостий для освідчення в коханні вибирає відповідний стиль: «В груде моєї Везувій так і клетотить!»

Проня і Свирид — примітивні, неосвічені, духовно вбогі люди, які соромляться свого роду, батьків, мови — всього рідного.

Тому й мова цієї пари — комедійний коктейль: це суржик упереміш із просторічною лексикою: «*улюбльон, аж окроп кипить*», «*ваша папіроска так шкварчит!* — *Ето в груди моєї шкварчит!*».

Національне безпам'ятство, рабське наслідування чужого, на жаль, досі роз'їдає наше суспільство. Це головна причина того, що створена в 1883 році п'єса понині залишається гостроактуальною (*З учнівського твору*).

- Наскільки поширений суржик серед людей, із якими вам часто доводиться спілкуватись? Чи можна стверджувати, що суржилом спілкуються сучасні молоді українці? Якщо так, то що, на вашу думку, є причиною суржикізації їхнього мовлення?

Кадр із фільму
«За двома зайцями» кіностудії
імені О. Довженка, 1961 р.

Мовна норма — мовний варіант у сфері вимови, слововживання, словозміни, який закріплений практикою і рекомендований до вживання як обов'язковий. Порушення мовних норм утруднює спілкування.

Існують такі **різновиди мовних норм**: *лексико-фразеологічні, орфоепічні, орфографічні, морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні*.

Саме з поняттям мовної норми пов'язана літературна мова.

Мовне правило — це наукове осмислення, визначення, формулювання мовної норми. Саме норми літературної мови є підґрунтям правил, якими користуються в усному і писемному мовленні.

Нормативність — це дотримання правил усного і писемного мовлення: правильне наголошування, слововживання, правопис слів, словозміна самостійних частин мови, будова словосполучень і речень тощо.

Саме літературна мова, головна ознака якої — нормативність, є основою монолітної єдності народу.

20. Прочитайте словосполучення, вибираючи з дужок слова, що відповідають мовній нормі.

Навчатися (мові, мови). Дотепне (словце, слівце). Дошкульне (запінтання, запінтання). Цей словник (Ольгин, Ольжин). Як багато цікавого в цій ([кніз'ц'і], [кніжц'і])! (Користне, корисне) правило. Уважний (спостерігальник, спостерігач). (Соломонове, сізіфове) рішення. Думка (оточуючих, усіх навколо). Наші висновки (співпадають, збігаються). Учитель Олексій (Ігорович, Ігоревич). Замилювати (окуляри, очі). Відповідь була (правильна, вірна). У творах (трапляються, зустрічаються) помилки.

● Назвіть норму літературної мови, якій відповідає кожне вибране вами слово. Скористайтеся поданою на форзаці підручника таблицею «Норми літературної мови».

21. Запишіть речення, вибираючи з дужок доречні слова.

1. Щоб грамотно та вправно спілкуватися, необхідно (протягом, на протязі) усього життя (здобувати, набувати) все нові й нові мовні знання. 2. Корисно (брати, приймати) участь у мовних конкурсах, (стежити, слідкувати) за виданнями нових словників і посібників. 3. Для того, хто безперервно (збільшує, поповнює) знання, мова не буде таємницею за (десятьма, сімома) печатями.

22. Прочитайте прислів'я. Визначте діалектні слова, доберіть до них відповідники з літературної мови. Скористайтеся Тлумачним словником.

1. Як будеш газдувати, так будеш і мати. 2. Та як би я, молоденький, гуцулом не звався — маю черес та й крисаню, у кептар убрався. 3. З чужого коня і серед калабухи злізай. 4. Своя ліплянка ліпша чужої світлиці.

- Чому в творах художньої літератури не замінюють діалектних слів нормативними, додаючи, крім того, словники діалектних слів?
- Як ви розумієте вислів *місцевий колорит*? З'ясуйте лексичне значення слова *колорит* за Тлумачним словником.
- Яку норму літературної мови порушує недоречне вживання діалектних слів?

23. Попрацюйте в парах. Запишіть тільки нормативні фразеологізми. Розкрийте їхні значення, за потреби скориставшись словником фразеологізмів.

Узяти себе в руки — опанувати себе; пускати пил у вічі — замилювати очі; кидатися у вічі — впадати в око; затаїти подих — затамувати подих.

- Складіть і запишіть із нормативними фразеологізмами речення так, щоб вони утворювали міні-текст. Доберіть до нього заголовок, визначте тему та головну думку.

24. Я — редактор. Прочитайте речення. Визначте порушення норм літературної мови. Запишіть відредаговані речення.

У вересні-місяці до нашого класу прийшов новачок. Хоч знань із мови йому явно не хватало, займатися навчанням він не збирався. Виянилось, що за словом у кишеню він не лізе. Від його дотепів усім часом ставало не по собі. Надія Миколаївна, яка являється вчителькою української мови, від деяких його висловів мало не втрачала свідомість.

- Які саме норми було порушено в кожному з речень? Звертеся з поданою на ф'орзаці підручника таблицею «Норми літературної мови».
- Дайте визначення понять *літературна мова* та *норма літературної мови*.

Практична риторика

Риторика як мистецтво, наука й навчальна дисципліна. Роль риторики в сучасному світі

25. Прочитайте. Поміркуйте і скажіть: чому людина не може прожити без спілкування? Чи залежить від уміння спілкуватися успішність людини? Поясніть.

З найдавніших часів до наших днів природа людини залишається незмінною, принаймні в головному своєму вияві: людина багато говорить.

Упродовж життя кожен із нас устигає «набалакати» близько 400 томів обсягом по 100 сторінок кожний. Отже, людина розумна (*Homo sapiens*) була й залишається людиною, яка говорить (*Homo eloquens*).

У більшості випадків людина говорить не тільки з метою поінформувати співрозмовника, а й з метою вплинути на нього: переконати, схилити на свій бік... Крім того, мовець прагне привернути до себе увагу, самому відчутися радість від спілкування, дати радість співбесіднику... (За А. Михальською)

- Як нові технології впливають на кількість і якість спілкування? Відповідь проілюструйте прикладами.
- Як часто вам доводиться спілкуватися згуртом людей? Виступати перед аудиторією? Наведіть приклади.
- Яке спілкування потребує, на вашу думку, серйозніших зусиль — з однією людиною, кількома чи цілою аудиторією? Поясніть чому.

Риторика — це наука про способи переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей, це теорія і водночас мистецтво красномовства.

Крім того, риторика вивчає особливості творення тексту, найбільш придатного для викладення думки, її сприйняття й розуміння.

Риторика має 2500-річну історію, її батьківщиною є Давня Греція. На початках риторика була засобом захисту й звинувачення в судовому процесі. Ораторське мистецтво розвивалося й у Давньому Римі.

У середньовічній Європі риторика передовсім була мистецтвом християнської проповіді.

Предметом вивчення сучасної риторики є ефективне спілкування у всіх можливих життєвих ситуаціях.

Риторика є основою не лише освіти, а й громадянського суспільства. Чим розвиненіше суспільство, тим більше в ньому цінується вміння володіти словом.

26. Як ви розумієте значення терміна *громадянське суспільство*? Звертєся зі Словничком термінів.

- Чому для зміцнення й розвитку громадянського суспільства багато важить правдиве та вправне слово? Відповідь аргументуйте та проілюструйте прикладами.

27. Прочитайте. Прокоментуйте кожен з афоризмів.

1. Красномовство є мистецтвом керувати умами (*Платон*). 2. Справа риторики — в кожному випадку знаходити способи переконання (*Арістотель*). 3. Риторика — цариця душ і княгиня мистецтв (*Ф. Прокопович*).

- Як ви розумієте твердження античних учених, що *навчитися говорити можна лише навчившись мислити*?
- Що є предметом вивчення риторики? Чому риторика вважають водночас ремеслом і мистецтвом, майстерністю й наукою?

Віками риторика опановували люди, які хотіли досягти в житті успіху. Образ успішного оратора пов'язано з виявом особистості в думці та слові.

Риторика розвиває в людині:

- культуру мислення (самостійність, глибину, гнучкість, оперативність, відкритість), самокритичність, *ерудицію*;
- культуру мовлення (правильність, доцільність, ясність, виразність, точність, стислість, *експресивність*);
- культуру поведінки (ввічливість, тактовність, *коректність*, доброзичливість);
- культуру спілкування (повагу до співрозмовника, відповідальність за своє слово, управління аудиторією, *толерантність*).

Першочергове завдання риторики — виховання громадянина, компетентного в публічному мовленні.

28. Витлумачте лексичне значення виділених у теоретичному матеріалі слів. Звіртеся зі Тлумачним словничком.

29. Попрацюйте в парах. Прочитайте. Складіть перелік професій, тісно пов'язаних із грамотним і вправним володінням мовленням. Створіть умовний рейтинг таких професій за важливістю риторичних здібностей.

Певні галузі людської діяльності називають сферами «підвищеної мовленнєвої відповідальності», бо відповідальність людини за свою мовленнєву поведінку, за вміння (або невміння) володіти словом тут надзвичайно велика.

Саме володіння мистецтвом переконувальної комунікації становить фундамент професіоналізму представників багатьох гуманітарних фахів: політика, учителя, журналіста, юриста, менеджера. Для представників цих професій слово — професіональний інструмент, володіти яким необхідно вміти так само, як хірургові — скальпелем, а живописцеві — пензлем (*З посібника*).

- Чи входить до складеного вами списку професія, яку обрали ви? Як це визначило ваше ставлення до риторики?

30. Прочитайте текст. Визначте його тему.

Після Другої світової війни у Європі виникла потреба в ухваленні законодавчих актів, що забороняли б «мову ненависті» («hate speech»). Мета цих законів — мир і захист від *ксенофобії* на європейському континенті.

«Мову ненависті» визначають як «усі види висловлень, які поширюють... расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, у тому числі у формі агресивного націоналізму і *етноцентризму*, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів».

У цьому сенсі поняття «мова ненависті» поширюється на всі висловлення, спрямовані проти особи або групи осіб.

Водночас існує думка, що під категорію «hate speech» має потрапляти не лише агресивна лексика, що закликає до дискримінації чи принижує, а й створення негативних *стереотипів* щодо певних соціальних груп населення.

- З'ясуйте лексичне значення виділених слів за Словничком термінів.
- Визначте в тексті зачин. Домисліть і запишіть кінцівку — висновок, що випливає з усього сказаного.
- Вира́зно прочитайте текст. Заверште його висловленням складеної вами кінцівки.
- Чи випадало вам спостерігати за вживанням «мови ненависті» молодими українцями? Стосовно яких груп осіб або окремих людей таку мову вживали?
- Чи варта порушена в тексті проблема обговорення на шкільних зборах? Чи можна зміст поданого тексту покласти в основу виступу? Відповідь обґрунтуйте.
- Роздивіться плакат, створений у межах скерованої проти «мови ненависті» інформаційної кампанії «Слова ранять». Передайте враження від плаката, дайте йому оцінку.

31. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Інфляція слова панування безвідповідального слова як «обіцянки-цяцянки» — морально-етична проблема молодого демократичного суспільства (За Г. Сагач). 2. Єдиного прошу одного благаю — менше риторики менше феєрверка і блиску того дешевого глянцю! (Б. Харчук) 3. Як часто нас в риторику несе коли святими клянемося в любові! Бо часом любимо не стільки слово як у словах себе понад усе (Б. Олійник).

- Поясніть вислів *інфляція слова*. У чому це явище виявляється?
- Чому слово *риторика* часом уживають з іронічним забарвленням?
- Чи можна маніпулювати словом? Як часто вдаються до таких маніпуляцій сьогодні? Наведіть приклади зі шкільного життя.

Мовленнєва ситуація. Елементи мовленнєвої ситуації (мовець (адресант), слухач (аудиторія), предмет мовлення, умови успішного спілкування)

32. Прочитайте. Сформулюйте за змістом прочитаного три уточнювальних запитання. Скористайтеся поданою на форзаці підручника таблицею «Види запитань».

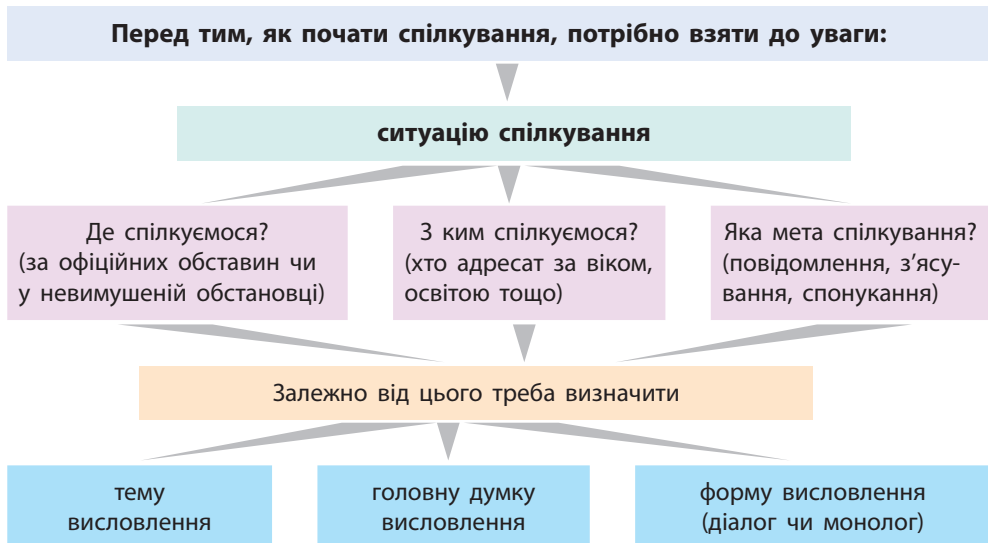
На думку науковців, людському спілкуванню з використанням мови кілька сотень тисяч, а може, й мільйонів років.

У житті людини чи не найважливіше місце належить міжособистісному спілкуванню.

Міжособистісне спілкування — комунікація між двома особами. Воно характеризується *кількісною* ознакою (наявністю 2-х осіб на протизагу спілкуванню в малих мовних групах, а також публічному і масовому) та *якісною* (має місце лише в тому разі, коли співрозмовники сприймають одне одного як неповторні особистості, що не залежить від кількості учасників спілкування).

Сутність людини полягає не лише в тому, що вона homo sapiens, тобто істота, яка мислить, а й у тому, що вона homo eloquens, тобто істота, яка розмовляє, спілкується (*З підручника*).

● Розгляньте схему. Що визначають насамперед — тему чи мету спілкування? Поясніть чому.

33. Складіть і розіграйте міжособистісні діалоги:

- між однокласниками, один з яких потрапив у складну життєву ситуацію (дізнався про тяжку хворобу одного з батьків, хтось із його рідних має проблеми із законом тощо);
- між сусідами, у родині одного з яких відбулася радісна подія (народилося дитя, дочка чи син вступили на навчання у ВНЗ, знайшовся близький родич, про долю якого довгий час не було відомо, і под.).
- Розігруючи діалоги, 2–3 рази змініть мету спілкування і простежте, як трансформується у зв'язку з цим предмет мовлення (тема й головна думка розмови). Зробіть висновок: від чого передовсім залежить міжособистісне спілкування.
- Витлумачте лексичне значення слів *доброчинність*, *толерантність*.

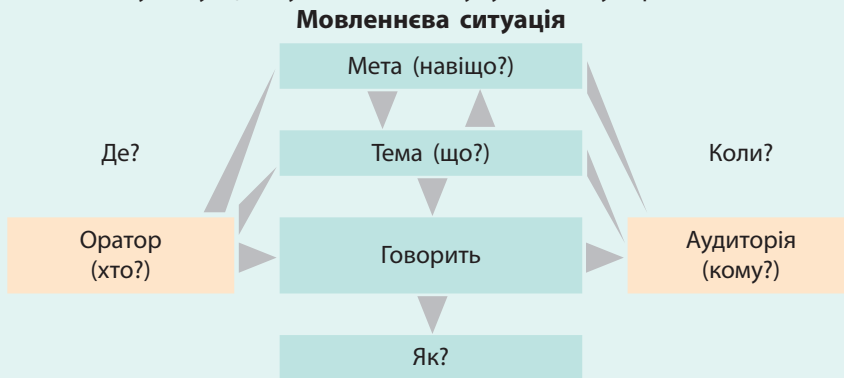

За кількістю співрозмовників спілкування буває:

- *міжособистісне* (спілкуються двоє);
- *в межах малої мовної групи* (3–5 осіб);
- *публічне* (20–30 і більше осіб);
- *масова комунікація* (1000 і більше осіб), пов'язана зі спілкуванням за допомогою газет, телебачення, радіо, Інтернету.

Для риторики, яка вивчає **публічне спілкування**, поняття **мовленнєвої ситуації**, тобто умов, за яких відбувається комунікація промовця з аудиторією, надзвичайно важливе.

Мовленнєву ситуацію публічного виступу можна уявити такою схемою:

Оратор має ясно уявляти, для чого, з якою метою виголошується промова, якої реакції слухачів він прагне: хоче щось пояснити, розповісти, переконати аудиторію змінити щодо чогось свою думку або до чогось спонукати. Лише чітко сформулювавши мету виступу, промовець може визначити його тему.

Оратор обов'язково має розуміти й урахувати реакцію слухачів. Правильне розуміння мовленнєвої ситуації — запорука успішного спілкування.

34. Попрацюйте в групах. Прочитайте. Проаналізуйте мовленнєву ситуацію, у якій відбуваються:

- урочисте закриття Міжнародного конкурсу знавців української мови імені П. Яцика;
- екскурсія дітей до художнього музею;
- обговорення двома друзями побаченого в музеї (телефонна розмова);
- консультація перед складанням ЗНО;
- розмова класного керівника учня з його матір'ю.

ПІДКАЗКА. Охарактеризувати умови спілкування можна за такими показниками:

- місце і характер спілкування (в офіційній чи неофіційній обстановці воно відбувається);
- кількість учасників (мовець — один співрозмовник, група з кількох осіб, широка аудиторія, масова аудиторія);
- мета спілкування: повідомлення інформації, обмін думками, відстоювання власної позиції, вплив на спосіб мислення чи почуття адресата;
- зміст (тема) спілкування: якою мірою корисна/цікава вона співрозмовникам;
- суспільний статус учасників спілкування (керівник і підлеглі, старший — молодші, рівні партнери);
- форма спілкування: усна чи писемна, монологічна чи діалогічна;
- активність співрозмовників (аудиторії): пасивно слухають чи доповнюють або ставлять запитання.

- Яка з проаналізованих вами ситуацій найбільш близька до спілкування оратора з аудиторією?

35. Прочитайте. Поміркуйте: чи є слова *комунікація* та *спілкування* абсолютними синонімами. Звертєся зі Словничком термінів.

З розвитком технологій масової комунікації змінюється техніка спілкування: масова інформація обмежує можливості діалогу зі слухачем або глядачем — диктор, радіо- чи тележурналіст повністю перебирає ініціативу на себе, чим порушує рівновагу, необхідну в діалозі. Слухачі або читачі можуть хіба що писати листи на радіо, телебачення або телефонувати до них.

Спілкування, у якому панує монолог, приречене на загибель. У нашньому світі основою культурного життя став діалог. Тому сучасна риторика прагне не лише переконати, а й знайти максимально ефективний алгоритм спілкування з аудиторією (*З підручника*).

- Пригадайте популярні телепередачі, зворотний зв'язок із глядачем у яких налагоджено і на кожне із запитань відразу надається відповідь. Чи багато таких передач? Як ви гадаєте чому?
- Напишіть стислий відгук про телепередачу, яка вам подобається.

Лексична норма

§ 4

Лексичне значення слів. Лексична помилка

36. Прочитайте. Визначте лексичне та граматичне значення виділених слів.

1. Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. *А серце б'ється — ожива, як їх почує!..* (Т. Шевченко) 2. О слово! Будь мечем моїм! (Олександр Олесь). 3. Слово — мінімальна структурно-семантична одиниця мови, яка виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні та служить для будови висловлень (Д. Ганич, Г. Олійник).

● Який розділ науки про мову вивчає словниковий склад мови, значення слів, групи слів за значенням та особливості їх уживання? Звертєся зі словником лінгвістичних термінів.

Слово має два типи мовного значення — *лексичне* і *граматичне*. Реальний зміст слова становить його *лексичне значення*.

Лексичне значення — це зміст слова, історично закріплена в свідомості людей співвіднесеність слова з певним явищем дійсності, зв'язок певного звучання з певним поняттям, волевиявленням.

Грамматичне значення встановлює належність слова до певної частини мови, визначає його граматичні ознаки.

Якщо лексичні значення слів наповнюють думку конкретним змістом, то граматичні значення цю думку організовують.

Повнозначні слова (самостійні частини мови) мають і лексичне, і граматичне значення. Службові частини мови лексичних значень не мають.

Лексичні значення слів пояснюють **тлумачні словники**.

Одне слово може мати кілька лексичних значень. Таке явище називають **багатозначністю**, або **полісемією**. У такому разі розрізняють **пряме** та **переносне значення** слова.

37. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть слова, ужиті в переносному значенні, витлумачте це значення.

1. Людина починається з душі її красу формує світле Слово (*Л. Коваленко*). 2. Гниле слово псує людину воно каламутить свідомість духовно ослаблює. Воно не будує а руйнує (*Є. Сверстюк*). 3. Подай душі убогій силу щоб огненно заговорила щоб слово пламенем взялось щоб людям серце розтопило (*Т. Шевченко*).

● Визначте граматичне та лексичне значення слова *слово*. Доведіть, що це слово багатозначне.

38. Прочитайте. У якому лексичному значенні вжито в тексті слово *слово*?

Шабля і слово — це споконвічна зброя українського народу. Козаки обирали отаманами тих, хто володів словом: співав, сам складав пісні, був оратором, мав розум. Для козаків розум був найвищими святощами, може, тому, що кинуті були в такі нетрі життя, де не було ніяких святощів.

Козак Мамай — шабля на дереві, а в руках бандура.

Коли народ перестає чути поезію, він втрачає в своїй душі щось дуже значне. Занепад поезії — занепад душ. Народ бореться з цим навіть несвідомо. Коли історичні умови склалися так, що ми не мали професійних поетів, народ створив сотні тисяч пісень, неповторні думи, билини (*П. Загребельний*).

● Витлумачте рядок із поезії Т. Шевченка «Подражаніє 11 Псалму»: *Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово*.

● Чому основоположник української літературної мови Т. Шевченко назвав збірку своїх творів «Кобзар»? Що увиразнив такою назвою?

● Розкрийте пряме й переносне значення слова *кобзар*.

Козак Мамай.
Картина XIX ст.

Лексична норма — це норма вживання слова у властивому йому значенні та сполучуваності слова з іншими словами в реченні.

Відхилення від норм слововживання в мовній практиці зумовлені такими чинниками:

- незнанням або нерозумінням точного лексичного значення слова;
- невмінням вибрати із синонімічного ряду найточніше слово, тобто незнанням синонімічного багатства мови.

Наслідком порушення лексичної норми літературної мови є **лексична помилка**.

39. Прочитайте анекдоти. Чи можна стверджувати, що комічний ефект спричинено тим, що один зі співрозмовників не знає лексичного значення слова?

1. На уроці математики розв'язують задачу: «Якщо вранці кінь з'їв двадцять кілограмів вівса, а вдень ще двадцять, то скільки всього вівса він спожив?»

- Стільки вівса відразу кінь не з'їсть! — заперечує школяр.
- Та це ж гіпербола, — каже вчителька.
- Ну, гіпербола, може, і з'їсть, а кінь не подужає.

2. Сестра, виконуючи домашнє завдання з біології, запитує в старшого брата:

- Які звірі провадять нічний спосіб життя?
- Погугли.
- Про звірів погуглів я не чула...

- Витлумачте лексичне значення слів, через які виникло непорозуміння.
- Яке з цих слів є жаргонізмом? Відповідь обґрунтуйте.

40. Утворіть словосполучення, вибравши з дужок нормативне слово.

(Переписуватися, листуватися) з родичами. (Чиста, щира) правда. (Здати, скласти) іспити. (Довідка, справка) від лікаря. (Марнувати, витрачати) час. (Зібрання, збірка) поезій. (Заказний, рекомендований) лист. (Шахова, шахматна) гра. Дерева були (висотою, заввишки) з будинок.

- Назвіть норму літературної мови, якій відповідає здійснений вами вибір слова.

41. Я — редактор. Запишіть речення, виправивши лексичні помилки. За потреби скористайтеся підказкою.

1. Суржик — поважна перешкода на шляху до вивчення літературної мови. 2. У шкільній бібліотеці чимало мовних словників та учбових посібників. 3. У тестових завданнях треба визначити й позначити вірну відповідь. 4. Я рахую, що мій виступ на засіданні гуртка був удачний. 5. Зміст виступу слідуєчого виступаючого не протирічить моїм словам.

- Які з виправлених вами помилок спричинені вживанням слова у невластивому йому значенні?
- Укажіть виправлені в реченнях лексичні помилки, що полягають у сплутуванні українських і російських слів.
- Визначте речення, у якому недоцільно вжито спільнокореневі слова.

ПІДКАЗКА

Неправильно	Правильно
учбовий посібник поважна перешкода на протязі дня	навчальний посібник значна (серйозна) перешкода протягом (упродовж) дня

Неправильно	Правильно
вірне рішення я рахую, що... слідуючий виступаючий не протирічить суті	правильне рішення на мою думку (я думаю, що...) наступний промовець не суперечить суті

● Назвіть відомих вам артистів (артисток), які послуговуються суржиком як прийомом гумору. Чи завжди таке використання суржику є, на вашу думку, доречним? Чому?

42. Прочитайте есе, створене письменником Віталієм Жежерою. Чи близькі вам викладені автором міркування? Якщо так, чим саме?

КОРОТКІ ВЕЧОРИ

У кінці літа вечори пізні й короткі. Її усі сходяться на кухні за столом десь незадовго перед тим, як лягати спати. Тут є всі, хто тут у цей час живе,— і малі діти, й старші діти, й батьки цих дітей, і батьки цих батьків. Це буває нечасто, бо хтось тут живе завжди, а хтось — наїздами. І що всі тепер разом — це щастя. Та як тільки відчуваєш цю мить як щастя, одразу відчуваєш і її недовготривалість, бо ці вечори короткі. Затоплюється грубка — не тому, що холодно. Ти дивишся, як це робиться, і знаєш, що за чверть години піде спати найменший з компанії. І нас поменшає на одного, потім ще на одного, і отак цей вечір убуває, а не хочеться.

Один із таких вечорів я пережив у іншому дворі, де все було так само, але там я знайшов істоту, яка ще більше, ніж я, хотіла, щоб вечір тривав довше. Той вечір був дощовим, я промок і змерз і сидів за столом, сховавши ноги під себе. А потім спустив їх під стіл і наткнувся на щось живе. То був пес Каштан. Він, коли надворі, то дуже гавкучий, особливо на мене. А тепер можна було поставити на нього ноги і грітися — він лежав і не ворухився. Ось кому найбільше хотілося, щоб вечір був довгим і щоб усі були за столом. Бо коли розійдуться — йому доведеться покинути нагріте місце і йти стерегти цю хату, де ми всі спатимемо.

● Про жанр есе прочитайте в Словничку термінів. Чим цікавий вам цей жанр літературної творчості? Відповідь аргументуйте.

● Напишіть есе на одну з тем: «Прекрасна мить життя», «З чого зіткане щастя». Скористайтеся поданою на форзаці підручника пам'яткою «Як написати есе». Дотримуйте лексичних норм літературної мови.

43. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте слова, вжиті в переносному значенні, витлумачте це значення.

1. Слова високомовні «честь» «вітчизна» всевладно й просто входять у життя. І сміливість зростає до героїзму а відданість до самозабуття

(*Н. Забіла*). 2. Не потоком шумних і галасливих фраз а тихою і невтомною працею любіть Україну (*А. Шептицький*). 3. Найганебніше впасти в рабство користі найстрашніше жити з горбом на совісті (*Т. Яков'юк*). 4. Бути вільним це радше бути щасливим невільником улюбленої праці рідних і близьких людей (*І. Малкович*). 5. Твоя родина оберіг душі. Не загуби її не розкриши (*В. Крищенко*).

- Визначте вжиті в реченнях тропи. Яка їхня роль у художній творчості?
- Витлумачте суть кожного з названих у реченнях почуттів.

§ 5

Слово і контекст. Залежність значень слова від контексту. Слововживання: вибір слова, лексична сполучуваність

44. Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділеного в кожному з уривків слова. Чи вплинув на значення слова зміст уривка, у якому це слово вжито?

Зелений колір нерідко використовують в інтер'єрах. Різні відтінки цього кольору — фісташковий, салатовий, лаймовий — гармонійно поєднуються між собою.

Стіни світло-зеленого кольору помітно розширюють простір, позитивно впливають на настрій людей, які мешкають або працюють у приміщенні (*З підручника «Основи дизайну»*).

Він — зовсім *зелений* юнак, але атлетичної будови, має гарне, інтелігентне (і «дуже серйозне») обличчя, із золотавим пушком над губою. Йому небагато весен, може, двадцять три, а може, й ще одна. Він світло-русявий і синьоокий, очі в нього сині та ніби наївні, що зовсім не пасує до «серйозного» обличчя (*За І. Багряним*).

- Чи легко визначити лексичне значення багатозначних слів, узятих поза текстом чи реченням? Чому?

АМ

Уривок тексту, частина усного або писемного висловлення, що виражає закінчену думку, називається **контекстом**.

Саме контекст дає змогу визначити точне лексичне значення окремого слова чи вислову, що входить до його складу. Поза контекстом слово може мати інше (або інші) значення.

45. Прочитайте уривок зі спілкування на форумі веб-сайта «Юним мовознавцям».

<p>Граматій</p>	<p>Дата: Четвер, 25.10.2018, 14:25 Повідомлення # 15</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 15 Статус: Offline</p>	<p>На уроці української мови трапилося завдання, котре загнало в глухий кут. Потрібно було пояснити лексичне значення слова <i>основний</i>. Але ж пояснити значення слова можна і як «найважливіший, головний», і як «такий, що є основою чого-небудь, становить його найважливішу частину». 😊</p>
<p>Моволюбка</p>	<p>Дата: Четвер, 25.10.2018, 14:48 Повідомлення # 16</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 30 Статус: Offline</p>	<p>Не бачу проблем. До кожного з пояснень добери приклад. Це має бути речення (що простіше) або й уривок тексту (дібрати трохи важче), у якому слово буде вжито в конкретному, визначеному тобою лексичному значенні.</p>
<p>Граматій</p>	<p>Дата: Четвер, 25.10.2018, 15:10 Повідомлення # 17</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 16 Статус: Offline</p>	<p>Може, так: 1. Серед основних прав учнів — право на вибір навчального закладу. 2. Текст складається із зачину, основної частини та кінцівки.</p>
<p>Моволюбка</p>	<p>Дата: Четвер, 25.10.2018, 15:30 Повідомлення # 18</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 31 Статус: Offline</p>	<p>Цілком пристойно. Значення будь-якого слова потрібно розглядати в контексті — це вбереже від помилок. Ти впорався!</p>

- Яке питання хотіли б обговорити на мовному форумі ви? Свій вибір обґрунтуйте.
- Який нікнейм ви б обрали для спілкування на мовному форумі для школярів? Вибір обґрунтуйте.

Розуміння лексичного значення слова у всьому багатстві його відтінків — важлива умова правильного його вибору. Однак цієї умови недостатньо. Треба знати не тільки значення слова, але й те, як з'єднуються слова в мовленні.

Лексична сполучуваність слова — це його здатність вступати в сполучення з іншим словом.

Так, правильними є вислови *юрба людей, табун коней*, проте нікому не спаде на думку сказати *табун людей і юрба коней*.

Лексична сполучуваність — закон мови, дотримання її обов'язкове.

46. Прочитайте уривок зі статті відомого мовознавця.

Правила сполучуваності слів визначаються трьома чинниками: логічною вмотивованістю, граматичною структурою мови й мовною традицією.

Це насамперед означає, що сполучатись одне з одним можуть лише ті слова, які називають предмети, явища, дії, ознаки, що перебувають у певних зв'язках. Наприклад, можна сказати *біла стіна, співати пісню, розв'язати задачу* тощо, і навпаки — не сполучаються *білий відмінок, підсмажувати пісню, проціджувати задачу*, бо такі вислови позбавлені будь-якої логіки.

Для кожної мови характерна вибірковість у сполучуваності слів, тому нерідко та сама ситуація в залежності від ключового слова оформляється через різну сполучуваність, як-от: *одягти рукавиці (сукню, сорочки)*, але *взути черевики (чоботи)*. Така закріпленість сполучуваності особливо притаманна прикметникам, наприклад той самий (коричневий) колір передається різними лексемами в залежності від пояснюваного слова: *коричневє пальто, карі очі, каштанове волосся* (За М. Кочерганом).

- Керуйтеся логікою, оберіть прикметники-означення до слів *книжка, диктант, місто*. Доберіть прикметники, з якими ці слова сполучатися не можуть.

Сполучуваність слів визначається логікою. Проте вона може визначатись і мовною традицією (наприклад: *завдати горя, шкоди*, але не *завдати радості, щастя*; *відкрити портфель*, але не *відчинити портфель*).

Несподіване сполучення слів, які не з'єднуються традиційно, — мовний прийом, що надає висловленій думці особливої виразності, образності.

47. Попрацюйте в групах. Прочитайте. Усно перекажіть текст, замінивши подані в ньому приклади іншими, самостійно дібраними.

Як бачимо, найголовнішою вимогою до сполучуваності слів є точність. Однак під пером майстра слова і неточність (відступ від норми) може стати яскравим мовним образом.

Тільки часом у многоголоссі,
В суєті поїздів і авто,
Спалахне твоє біле волосся,
Сірі очі і каре пальто,

— читаємо у В. Симоненка.

Каре пальто — порушення норми: карими у людини можуть бути лише очі, однак у наведеній строфі цей вислів не сприймається як порушення норми, а навпаки, підсилює поетичність. Цьому сприяє те, що зворот *каре пальто* знаходиться поряд із словосполученням *сірі очі*.

Коли чуття мовної норми, зазначав академік Л. В. Щерба, виховане в людині, вона починає розуміти всю чарівність обґрунтованих відступів від неї. Грубі, необґрунтовані відступи від норми мови викликають непорозуміння, подив і осуд, тоді як зумовлені змістовими, ідейними та естетичними завданнями відступи характеризують письменницьку своєрідність, ту своєрідність висловлення, яку ще Й.-В. Гете вважав початком і кінцем всякого мистецтва.

Естетичним фактором можна пояснити появу в українській мові таких образних висловів, як *тепле слово, залізна воля, заплакані вікна, руки оніміли* та ін., що стали стандартними, тобто закріпились у мовній системі (За М. Кочерганом).

Ситуація спілкування створює певний мовленнєвий контекст, який суттєво впливає на вибір мовної одиниці.

48. Прочитайте. Укажіть недоречно вжиті слова. Поясніть причину хибності вибору.

Керівникові Центру доуніверситетської освіти
Калинівського педагогічного університету
Петренка Ігоря Івановича,
учня 10 класу СШ № 3 м. Калинівка

ЗАЯВА

Прошу узяти мене на курси підготовки до ЗНО (160-годинний курс, вечірня форма).

До заяви прикріплюю:

- довідку з місця навчання;
- 2 фотки;
- копію свідоцтва про народження.

20 листопада 2018 року.

Підпис.

- Виправте допущені в діловому папері лексичні помилки.
- Якою мірою на вибір слова впливає стиль висловлення? Поясніть.

49. У кожному словосполученні виберіть із дужок і запишіть нормативне слово.

Екзаменаційний (квиток, білет), (ставити, задавати) питання, пояснити написання (будь-якого, любого) слова, (відкрите, відчинене) вікно, найвища (точка, крапка) Карпат, (домогтися, добитися) згоди, (переводити, перекладати) з англійської мови, науковий (робітник, працівник), написати (оголошення, об'яву), (тісна, щільна) дружба, більша (частина, половина) класу, мчати (на всіх парах, щодуху), (замовити, замовити) обід.

- Із двома записаними словосполученнями (на вибір) складіть речення.
- Поясніть, чи можна допустити порушення норм сполучуваності слів у художньому творі (*отара хмар, закоханий у пісню* тощо). Як зветься такий художній засіб? Наведіть приклади.

§ 6

Слова власне українські й запозичені. Виправдані й небажані запозичення

За походженням лексика поділяється на **споконвічну** (питому) і **запозичену** з інших мов.

Власне українські слова є кількісно найбільшим і найрізноманітнішим шаром лексики.

Це слова, що означають час (*година, щодня*), місцевість (*гай, вибалок, галявина*), явища природи (*повітря, луна (відгомін)*), назви ознак, якостей, процесів, стосунків між людьми (*кмітливий, яскравий, гартувати, лагодити, коханий, чарівний, чоловік і дружина (у шлюбі)*).

Одним із засобів поповнення словникового запасу будь-якої мови є запозичення чужомовних слів.

Походження слова можна з'ясувати за етимологічним словником.

50. Прочитайте. Яку нову інформацію ви одержали з тексту? Над чим текст змусив замислитись?

Численні етимологічні словники, а ще — словники іншомовних слів переконують, що будь-яка мова значною мірою складається з давніх і пізніх запозичень. Мови взаємодіють у часі і просторі. Вони тісно сплелися корінням і кронами і просякнуті одна одною.

Звичні нам слова *дошка, скло, хижка, кіт, редька, хліб, колодязь, меч, полк, лихвар, буква* — готські (готи жили 300 років у Подніпров'ї). *Щогла, стяг, гість, скарб, жебрак, кнут, пуд, ябедник, гатити* — варязькі. Рідні *огірки в мисці, лиман за левадою, троянди й маки, пошта, церква* — слова грецького походження. (За В. Радчуком).

- Чи спроможна будь-яка мова обійтися без запозичень з інших мов? Чому?

Завдяки запозиченням збільшується кількість слів у мові, від запозичених слів утворюються похідні слова.

Серед запозичених слів виділяють **інтернаціоналізми** — слова, які вживають у багатьох неблизькоспоріднених мовах у спільному значенні.

Найбільше таких слів у галузях:

- політичній (*конституція, парламент, мітинг*);
- науковій (*лінгвістика, математика, префікс*);
- технічній (*комп'ютер, принтер, квазар*);
- освітній (*клас, аудиторія, студент, екзамен*);
- мистецькій (*арія, мюзикл, серіал, пейзаж*);
- спортивній (*олімпіада, стадіон, футбол, бокс*).

За давністю запозичення і ступенем засвоєння мовою запозичена лексика поділяється на:

- **запозичені слова** загалом (*баштан, кавун* (з турецької), *борщ* (з перської));
- **іншомовні слова** зокрема, тобто такі, що не втратили чужорідних українській мові фонетичних або морфологічних особливостей (*таксі, пюре, інгредієнт*).

51. Перепишіть. Визначте запозичені слова та від них похідні, поясніть їхнє лексичне значення. Якої з галузей життя стосується кожне слово?

1. Музей захоплює продуманою концепцією, побудовою експозиції з використанням інтерактивних засобів, дивує добром експонатів (За З. Мазуриком). 2. Як відомо, поганий педагог диктує, хороший орієнтує,

геніальний — надихає! Маєш вудку — наловиш і риби, маєш компас — віднайдеш дорогу. Маєш у серці камертон — неодмінно зумієш розрізнити істину і фальш (*За І. Старовойт*). 3. Якщо спрацює теорія наномедицини, то, як вважають поважні лікарі, немає медичних і технічних обмежень, щоби людина гарантовано змогла жити до 120–130 років (*В. Єшкілев*).

● Визначте в запозичених словах орфограми, поясніть написання цих слів правилами.

52. Попрацюйте в парах. Поясніть лексичне значення та визначте походження поданих слів.

Калейдоскоп, марафон, катаклізм, мажор, паразит.

● Які з поданих слів можуть уживатися в переносному значенні? Укажіть ці значення.

53. Попрацюйте в групах. До кожного з дієслів доберіть із довідки український відповідник.

Концентрувати, пресингувати, інспірувати, репрезентувати, пролонгувати, сфальсифікувати, конфузити, піарити.

Довідка. Бентежити, залякувати, зосереджувати, підбурювати, представляти, продовжити, вигадати.

● Укладіть словничок небажаних запозичень «Свої не гірші заморян» для розміщення на шкільному веб-сайті.

● Назвіть 7–8 часто вживаних вашими однолітками запозичених слів, які ви додали б до словничка.

54. Попрацюйте в групах. Випишіть із тексту запозичені слова та похідні від них. Витлумачте лексичне значення кожного.

Толерантність — поняття, яке в Україні все ще функціонує більше теоретично, ніж практично. Всі розуміють, що школи повинні бути інклюзивними, права людей іншої раси, національності, походження, статі, віку не можна порушувати, у тому числі й некоректними висловленнями, що піратство — це зло, як і будь-яка крадіжка, а культура — це, навпаки, добре і потрібно і так далі.

Ілюстрація з афіші фестивалю короткометражного кіно для дітей і підлітків «Єдність і толерантність»

Але на практиці рівень взаємної толерантності все ще низький. І не так важливо, у чому саме твоя відмінність — якщо ти єдиний чорношкірий у класі, єдиний в інвалідно-

му візку чи єдиний православний з-поміж греко-католиків (або навпаки), навряд чи ти почуватимешся комфортно. Принаймні найближчим часом уявити таке досить складно.

Взаємна толерантність — один із найбільш ефективних способів подолання конфліктів у сучасних суспільствах. Навчитися толерантності не просто тому, що починати доводиться не з пошуку чужих хиб, а з виправлення власних помилок, а це нікому не дається легко. Та поки кожен із нас не візьметься за цю роботу, ми продовжуватимемо жити в суспільстві, де рано чи пізно кожен може опинитися на місці упослідженого.

Тож толеруй інших і вимагай толерантності до себе! Будь толерантний / толерантна (За Н. Сняданко).

- Прочитайте текст, замінюючи, де це можливо, іншомовні слова дібраними українськими відповідниками.
- Складіть план тексту, уникаючи, наскільки це можливо, іншомовних слів.
- Перекажіть текст за планом. Замість іншомовних слів уживайте, де це доцільно, українські відповідники.

55. Прочитайте. Якою мірою ви згодні з автором тексту?

Без сучасного й якісно організованого інформаційного простору нації неможлива її політична єдність і формування національної ідентичності. Якщо мільйони українських громадян позбавити доступу до всіх і всяких духовних цінностей, націю буде зведено до рівня тубільського племені, забезпеченого хіба що рекламою ритуальних танців шоу-бізнесу та ще «фольклором» у вигляді кримінальних серіалів.

Якщо український громадянин буде позбавлений доступу до знання цінностей у найширшому сенсі, він не знатиме, чим йому в своїй країні пишатися, — а це почуття, без якого не буває повноцінного громадянства.

Головне національне багатство кожної країни — люди, їхні здібності й потенціали (За О. Забужко).

- Витлумачте значення сталих термінів *духовні цінності*, *інформаційний простір*. Звертайтеся зі Словничком термінів. У який спосіб за інформаційної доби ці поняття пов'язані?

- Визначте в тексті запозичені слова. Назвіть слова, похідні від запозичених. Витлумачте лексичне значення таких слів.

- Поміркуйте: які з відомих вам каналів телебачення або веб-ресурсів (сайтів, блогів) ознайомлюють користувачів Інтернету з духовними цінностями українського народу.

- Напишіть відгук про передачі (публікації), що їх продукує названий вами канал або веб-ресурс. Використайте у вступі та висновках відгуку інформацію, подану в тексті.

Лексичні й фразеологічні синоніми. Синонімічне багатство української мови

56. Прочитайте. Дайте відповідь на запитання: чим пояснюється наявність синонімів у мові?

Слів у кожній мові менше, ніж предметів і явищ довкілля. Причиною цього є те, що слова — узагальнені назви цілого класу предметів і явищ — багатозначні.

Проте спостерігається й інший процес — одні й ті предмети, ознаки й дії називаються *різними словами*. Так, людину, яка нічого не боїться, можна назвати *смисловою*, а можна *хороброю*, *відважною*, *мужньою*, *геройною*. Кожне з цих слів до основного значення (*смисливий*) вносить новий відтінок, виражаючи різний ступінь якості.

Слова *багрянний*, *пурпуровий*, *кумачевий*, *кармінний*, *пунцовий*, *малиновий*, *калиновий* передають різні відтінки одного, основного *червоного* кольору. Відтінками *жовтого* кольору є *лимонний*, *буриштиновий* (*янтарний*), *канарковий*, *жовтогарячий* (*оранжевий*), *солом'яний*, *золотавий*, *шафранний*.

Слова, які по-різному звучать, але мають однакове або близьке значення, називаються **синонімами** (За Г. Передрій, Г. Смоляніною).

Лексичні синоніми — слова, які за повної або часткової відмінності у звучанні мають тотожні або близькі лексичні значення, з певними відмінностями у відтінках таких значень: *дім* — *будинок*, *будівля*, *споруда*, *домівка*, *хата*, *господа*, *помешкання*, *пристановище*.

Синоніми утворюють **синонімічні ряди (гнізда)**. Слова, що утворюють синонімічний ряд, обов'язково належать до однієї частини мови.

У кожному синонімічному ряду є опорне (стрижневе) слово, найуживаніше з-поміж інших; навколо нього групуються інші синоніми, що між собою різняться певними відтінками значення.

Щоб визначити, чи належить конкретне слово до певного синонімічного ряду, треба зіставити його лексичне значення не з будь-яким словом цього ряду, а лише з опорним.

За добору синонімів слід ураховувати багатозначність слів, адже синоніми можна підшукувати до кожного зі значень багатозначного слова.

Порівняйте:

Святковий

про одяг	про настрої
<i>небуденний, ошатний, елегантний</i>	<i>урочистий, піднесений, радісний</i>

Синонімічні ряди поповнюються за рахунок запозичених слів: *доброволець* — *волонтер*; діалектних: *вітер* — *легіт*; просторічних: *набриднути* — *дістати*.

Свідомий, точний, відповідний змістові й формі висловлення вибір слова — показник високого рівня мовленнєвої культури мовця.

57. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте синоніми. Поясніть роль синонімів у мовленні.

1. Щомиті щохвилини встає майбутнє України! (С. Пушик) 2. Світ широкий і розлогий скрізь ведуть шляхи й дороги (Н. Забіла). 3. Кудись поділись сум зажура і хочеться безмірно жити (О. Лупій). 4. В океані мудрості тоне човен мого розуму (О. Довгий). 5. Криши ламай троци стереотипи! (Л. Костенко)

- Які синоніми є однорідними членами речення? Якими саме?
- Доберіть синоніми до слів *великий*, *розум*, *хвилюватись*. Поясніть відмінність у відтінках лексичних значень слів, що увіходять до кожного з утворених синонімічних рядів.

58. Прочитайте статті з тлумачного словника. Укажіть, чому для пояснення лексичного значення слів часто використовують саме синоніми.

Бравий, а, е. Мужній з вигляду, сміливий, енергійний, жвавий.

Бучний, а, е. Пишний, розкішний, дуже багатий.

Варіант, а, ч. р. Видозміна, різновид чого-небудь.

- Поясніть лексичне значення слів *винаходити*, *працьовитий*, *заздалегідь* за допомогою синонімів.
- Усі три синонімічні ряди уведіть до самостійно складеного висловлення (усно).

59. Прочитайте словникові статті. Прокоментуйте їхню будову.

Вітер (більший або менший рух повітря в горизонтальному напрямі); **вітровий поет.**, **вітрило фольк.**; **легіт** (легкий вітерець), **легковій поет.**, **зефір рідше**, **бриз** (береговий, морський); **суховій** (сухий і гарячий); **степовик** (степовий), **степняк рідше**; **фен** (сухий і теплий, що дме з гір у долину); **буревій**, **борвій поет.** (сильний); **поземка [поземок]** (низовий вітер узимку, що звичайно переносить сніг по землі); **сіверко діал.** **сівер діал.** (холодний).

(Зі словника синонімів української мови)

1. **Зелений** (який має колір зелені, трави і т. ін.); **смарагдовий**, **ізмурдний рідше**, **малахітовий** (яскраво-зелений).

2. **Зелений** (який не дозрів, не доспів), **неспілий**, **нестиглий**, **незрілий**, **недоспілий**, **недостиглий**, **недозрілий**.

(Зі словника синонімів української мови)

- Простежте, як у словниковій статті враховано багатозначність головного (опорного, ключового) слова.
- Складіть словникові статті на багатозначні слова *змішувати, киснути*.

60. Прочитайте. Визначте стиль уривка, доведіть свою думку.

Навіть тоді, коли Маруся Богуславка здійснила героїчний всеохоплюючий вчинок — звільнила всіх невільників з кайданів, з неволі, з немилосердної каторги,— тиша зали не розсипалась аплодисментами. Та тиша ще більше набрякла... А коли нарешті розкрилась завіса, у залі вибухнула така буря оплесків, тупотняви, несамовитого крику «браво!!!», що здавалося, ніби стеля рушиться, розпадаються стіни й все летить геть у прірву. Всі

щось кричали, тупотіли, лементували, сміялися гомерично і били, били, били в долоні навально й оглушливо, гатили, мов з кулеметів і гармат скорострільних... (І. Багрянйй)

- Укажіть в уривку синоніми, поясніть їхню роль.
- Перекажіть уривок усно, уживаючи якнайбільше самостійно дібраних синонімічних рядів.
- Роздивіться репродукцію картини Феодосія Гуменюка «Маруся Богуславка». Складіть словесний опис зовнішності героїні народної думи. Уживайте синоніми.
- Якби у вас спитали, кому із сучасних кіноактрис або співачок слід доручити роль Марусі Богуславки в театральній виставі або кінофільмі, кого б ви порадили? Вибір обгрунтуйте.

Лексичні синоніми поділяють на *загальномовні* та *контекстуальні*.

Загальномовні синоніми — близькі за значенням, навіть якщо взяті ізольовано, поза контекстом.

Контекстуальні синоніми — слова, які зближуються своїми значеннями і вступають у синонімічні зв'язки лише в певному контексті: прикметник *сивий* у словосполученні *сивий Львів* є синонімом до слів *старий, давній*.

Часто контекстуальні синоніми вживаються з метою уникнення невиправданого повтору одного й того слова: *Навесні прилетіла ластівка. Пташина зліпила гніздо під стріхою.*

61. Прочитайте. Визначте синоніми загальномовні та контекстуальні.

Стоячи біля моря, ми бачимо, як *набігають* хвилі. Зосередьмо увагу на русі хвиль. Якими дієсловами їхній рух передається?

Словник до слова *набігти* подає синоніми *накотити*, *накотитися*. Є й інші слова: *добігати*, *лізти*, *наповзати*, *прихлинати*, а якщо з плескотом, то *плескатися*, *плюскати*, *хлюпати*, *полоскатися*.

Хвилі *гойдаються*, *коливаються*, *котяться*, *перекочуються*, *ходять*, *ідуть*, *біжать*, *пробігають*, *женуть*, *тікають*; якщо нестримно — *рвуться*, якщо навально — *ринуть*.

Хвилі *більшають*, *наростають*, *здіймаються*, *підіймаються*, *зводяться*, *устають*, *дмуться*, *скидаються*, *спинаються*, *зіштовхуються*, *напинаються*, *піняться*, *скипають*, *шумують*, *вирують*, *нуртують*, *бушують*, *грають*, *гуляють*, *шаленіють*.

Хтось скаже, що хвилі *лижуть берег*, *ударяють*, *б'ються об берег*, *обвалюються*, *розсипаються*. Для зворотного руху хвиль підійдуть слова *відходити*, *відкочуватися*, *відпліскувати* (За О. Синиченком).

● Роздивіться репродукцію картини І. Айвазовського «Вид на крутий скелястий берег і бурхливе море на заході сонця». Розкажіть про зображене, використовуючи деякі (на вибір) із поданих в уривку синонімічних рядів.

Фразеологічні синоніми — це стійкі звороти, що вживаються на позначення одного й того поняття. Хоч вони й близькі за значенням, проте не тотожні, мають різний лексичний склад, увиразнюють і відтіняють різні сторони цього поняття.

Фразеологічні синоніми об'єднуються в **синонімічні ряди**:

- *набрати в рот води, ні гу-гу; брати язика на гаплик;*
- *сидіти склавши руки, байдики бити, лежати на боці.*

Крім фразеологічних синонімів, є **фразеологічні варіанти**. Це такі видозміни фразеологізмів, які, маючи тотожні значення, розрізняються окремими словами: *ведмідь на вухо наступив — віл на вухо наступив; коту під хвіст — собаці під хвіст.*

62. Прочитайте словникові статті. Прокоментуйте позначки, що стосуються фразеологічної синонімії та фразеологічної варіативності.

Спіймати облизня / ловити облизня. 1. Лишитися без того, на що розраховував; не отримати нічого. Синонім: *лишитися з носом*. 2. Отримати відмову під час сватання, залицяння. Синоніми: *дістати гарбуза; дістати відкоша*.

Викидати / викинути колінця (колінце). Робити щось незвичайне або легковажне. Синоніми: *викидати коника; відколоти номер*.

Для відводу очей. Щоб відвернути увагу від чого-небудь, лише для створення певного враження; удавано. Синоніми: *для виду; про людське око; для годиться; для видимості*.

63. Перепишіть, уставляючи пропущені літери й розставляючи розділові знаки. Визначте синоніми лексичні та фразеологічні.

1. Є щось вище за наше ж..ття своя з..мля своя Ві..чизна (*М. Стельмах*). 2. Можна ходити рідною з..млею а можна топтати її (*В. Захарченко*). 3. Годі тепер! Ні скарг ані плачу ні нарікання на долю! (*Леся Українка*) 4. Проти рожна перти проти хвиль пл..сти сміло аж до смерті хрест важкий н..сти! (*І. Франко*). 5. Зникнуть скарги п..чали жалі... Буде правда на нашій з..млі (*С. Пушик*). 6. Мамай міг к..шці вузлом хвоста зав'язати чи впіймати вовка за вуха (*За О. Ільченком*). 7. Не здамся не здр..гнуь не відступлю! (*П. Перебийніс*)

- Які з лексичних синонімів загальнономвні, які — контекстуальні?
- Поясніть значення фразеологічних синонімів.

64. Чи вживається слово *синонім* у переносному значенні? Витлумачте таке значення в реченні *Прізвище Симиренко стало синонімом успіху й добродійності*. Що вам відомо про родину підприємців-меценатів-науковців Симиренків? Розкажіть про це, у розповіді вживайте синоніми.

§ 8

Лексичні й фразеологічні антоніми

65. Прочитайте. Визначте антонімічні пари.

Відомий громадський діяч Петро Яцик якось розповів таку притчу. Якщо на безлюдний острів висадити групу хлопчаків з однаковим життєвим досвідом, однаковою освітою, дати їм абсолютно однакові стартові умови, то через певний період вони б поділилися на багатих і бідних, переможців і переможених, лідерів і аутсайдерів. Там з'явилися б свої лицарі й інтригани, роботоголіки й нероби, правдолюби й брехуни, прихильники тверезості й п'яниці, моралізатори і розпусники. Одне слово, це стало б звичайним суспільством у мініатюрі. Так завжди було, так є і так буде за всіх політичних режимів і формацій (За А. Дімаровим).

- Сформулюйте за змістом прочитаного 3–4 проблемних питання. Skorистайтесь поданою на форзаці підручника таблицею «Види запитань».
- Розкажіть про культурницьку та благочинну діяльність Петра Яцика в Україні. Уживайте антоніми.
- Складіть роздум «Якби я був(ла) меценатом (меценаткою)» (усно). Уживайте антоніми.

Лексичні антоніми — пари слів протилежного лексичного значення: *початок* — *кінець*; *високий* — *низький*; *рано* — *пізно*. Антоніми є словами однієї частини мови.

Антоніми бувають:

- **однокореневі:** *Отак би в серці **смертнім** закріпить **безсмертну** силу* (М. Рильський);
- **різнокореневі:** *Нас виховують наші **перемоги** і наші **поразки*** (Д. Павличко).

Розрізняють антоніми **загальномовні** та **контекстуальні**. Це пояснюється тим, що в контексті (або реченні) можуть протиставлятися предмети, ознаки, дії, названі словами, які поза контекстом як антоніми не сприймаються: *Думай **головою**, а не **черевиком*** (Нар. тв.).

66. Прочитайте речення, визначте в них антоніми загальномовні та контекстуальні.

1. Усе життя — це боротьба і пошук щастя-долі. А поруч — радість і журба з'єднались мимоволі! (В. Білас)
2. На Олімп епоха нас виносить і в безодню кидає вона (Д. Кремінь).
3. Пафос історії — це піднесення й падіння, надії та розчарування, віра й *скепсис*, розквіт і занепад,

незламність і пригніченість, невпинність боротьби та відхід від неї, суспільна затребуваність і непотрібність (*Я. Голобородько*). 4. Любити добрих людей, уникати поганих, радіти добру, гідно зносити зло, уміти забувати — ось у чому мій *оптимізм* (*А. Моруа*). 5. Успіх на стороні людей з гарячим серцем і холодним розумом (*С. Вакарчук*). 6. Все, що розділяє, може насправді об'єднувати (*Ю. Андрухович*).

● Доберіть до виділених запозичених слів українські відповідники. Чи пояснюють дібрані синоніми лексичне значення цих слів?

67. Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки слова, що утворюють із попередніми словами антонімічні пари. Розставте пропущені розділові знаки.

Поети не проливають крові. В їхньому *арсеналі* нема ні рушниць ні гармат ні ракет. Вони користуються лише зброєю рідного слова крицевого прицільного вогняного. Їхні вірші зіткані з мовного матеріалу змушують читачів сміятись і ..., любити й ..., дивуватись і ..., замислюватись і каються боротися й жити.

Поезія це не просто заримовані рядки це динаміт закладений у думку він вибухає щоразу коли запалюють бікфордів шнур порозуміння і прихильності коли розпізнають *істину* не тільки у змісті а й між словами.

Ніщо так боляче й навідліг не вражає ворога як поетично відгранені рядки. Тому гострі пера куди грізніші ніж гартовані багнети (*За М. Шудрею*).

Довідка. Розчаровуватись, плакати, ненавидіти.

- Укажіть ужиті в тексті контекстуальні синоніми.
- До виділених запозичених слів доберіть українські відповідники.
- Визначте тему й головну думку висловлення. Доберіть до нього заголовок.

68. Напишіть есе на тему «Чарівність і могутність слова». За потреби скористайтесь Словничком термінів. Використовуйте синонімічні ряди й антонімічні пари.

Фразеологічні антоніми — це стійкі звороти з протилежним значенням: *жити душа в душу* — *жити як кіт із собакою*; *у рот води набрати* — *теревені правити*.

Антонімічними фразеологізмами можна вважати за таких умов:

- усталені словосполучення мають протилежне, контрастне значення: *ляпати язиком* — *тримати язик на заціпці*;
- обидва фразеологізми виражають:
дію: *ставити підніжку* — *брати на буксир*;
ознаку: *старий лис* — *свята простота*;
обставини дії: *за тридев'ять земель* — *під носом*.

69. З'ясуйте, чи всі подані в парах фразеологізми є антонімічними. Звертєся зі Словничком фразеологізмів.

Лавровий вінок — терновий вінок. Про чорний день — серед білого дня. Одним махом — крок за кроком. Стара пісня — довга пісня. Легка рука — тверда рука. Кури не клюють — на голому місці. Трубити в кулак — купатися в золоті. Біла ворона — чорний ворон. Кинути рукавичку — підняти рукавичку. Байдики бити — сидні справляти. Вивести на орбіту — зійти з орбіти.

● Фразеологічні антоніми запишіть. Виписані антонімічні пари уведіть до самостійно складених речень (усно).

70. Складіть і запишіть висловлення про людину, яка викликає у вас цікавість, проте має, на вашу думку, суперечливий характер. Використайте деякі з поданих фразеологізмів.

Міцно тримається на ногах. Хоч до рани прикладай. Пальця в рот не клади. Тютя з полив'яним носом. Не з заячого пуху. І за вухом не свербити. З каменем за пазухою. Бистрий на слово. З піску мотузки сучить. Гострий на око. Відкрите серце. З вареної крашанки курча висидить. Мухи не скривдить. Високо літає. Майстер на всі руки. Бісики в очах грають. Мати голову на плечах.

- Які з поданих фразеологізмів є антонімічними?
- Які фразеологізми утворюють синонімічний ряд?
- У записаному тексті поясніть уживання розділових знаків.

71. Прочитайте. Чи поділяєте ви висловлені в тексті думки про неможливість рівноваги й перерви в розвитку людини? Якою мірою?

Я прагматик, у мене *біографія* чітко розпланована, жодної рожевої мрії. Рівновага неможлива! Існують лише динамічні процеси і дві *тенденції*: *прогрес* і *регрес*. Або ти розвиваєшся, або *деградуєш*. Проти опускання єдині ліки — піднімання! (Ю. Обжелян)

- Витлумачте лексичне значення слова *прагматик*. Звертєся з Тлумачним словничком.
- Напишіть авторові висловлення відповідь, підтвердивши або заперечивши сказане ним. Свою позицію обґрунтуйте та проілюструйте прикладами з власного життя. Уживайте в тексті антоніми та синоніми.
- До виділених запозичених слів доберіть українські відповідники.

72. Попрацюйте в групах. Використавши мережу Skype, організуйте та проведіть інтернет-дискусію на тему «Інтернет у житті сучасного школяра». Обговоріть питання: «Інтернет зближує людей чи поглиблює самотність?» Уживайте лексичні й фразеологічні синоніми та антоніми.

Практична риторика

Особистість мовця. Риси гарного співрозмовника

73. Прочитайте. Чи є серед ваших знайомих людина, яка відповідає названим у тексті вимогам?

Щоб навчатися гарно спілкуватися, насамперед треба стати людиною, якій є що сказати. А стати такою людиною ти зможеш лише тоді, коли будеш постійно стежити за всім, що діється навколо, регулярно читати пресу, тижневики, спеціальну літературу, стежити за цікавими передачами по радіо й телебаченню, час від часу дивитися наукові, технічні та інші фільми, брати участь у дискусіях і взагалі використовуватимеш будь-яку нагоду, щоб розширити свій кругозір.

Слід пам'ятати: сучасну людину заповнює такий обсяг цікавої інформації, що ніхто не зацікавить її, не сказавши щось таке, що справді варте уваги. У порівнянні із засобами масової інформації бесіда, лекція чи доповідь мають свої переваги — це можливість встановлення між лектором і слухачами особистого контакту (*За І. Томаном*).

- Телебачення та Інтернет надають можливість слухати виступи багатьох суспільних діячів: політиків, митців. Складіть рейтинг із п'яти осіб, виступи яких вас зацікавили — змістом і формою.
- Чи завжди збігаються поняття *цікавий співрозмовник* і *приємний співрозмовник*? Поясніть.
- Як ви розумієте античний афоризм: *Ми слухаємо не промову, а людину, яка промовляє?*
- Які риси властиві особистості гарного мовця — цікавого співрозмовника?

Рисами успішного мовця вважають:

- *чарівність* — спроможність бути самим собою, виражати власну індивідуальність, нікого не наслідуючи й не повторюючи;
- *артистизм* — здатність спілкуватися захоплено, творчо, натхненно;
- *упевненість у собі* — усвідомлення своїх можливостей, уміння захопити своїми думками й почуттями, переконати;
- *щирість* — відвертість, безкорисливість, сердечна теплота, привітність, правдивість у вираженні думок і почуттів;
- *обізнаність* — ознайомленість із темою спілкування, загальна ерудованість;

- *об'єктивність* — безсторонність, неупередженість, урахування протилежних думок і оцінок, чесність;
- *доброзичливість* — приязне та прихильне ставлення до співрозмовника, бажання бути йому корисним.

74. Попрацюйте в групах. Складіть список-рейтинг рис сучасного підлітка, якого ви вважаєте гарним співрозмовником.

- Які з визначених вами рис співрозмовника ви хотіли б розвинути в собі? У який спосіб це можна зробити?
- Складіть і розіграйте діалог, який міг би відбуватися між вами і вашим улюбленим музикантом (улюбленою спортсменкою, акторкою). Намагайтеся виявляти риси, зазначені в складеному вами переліку.

75. Підготуйтеся до трихвилинного виступу в класі на одну з тем.

«Якого співрозмовника я хотів би бачити серед своїх друзів».

Завдання: в основу тексту виступу покладіть протиставлення, дібравши антоніми до слів *чарівність, артистизм, упевненість у собі, щирість, обізнаність, об'єктивність, доброзичливість*.

«Які риси приємного співрозмовника я хотів би в собі виховати».

Завдання: використайте в тексті виступу синонімічні ряди, дібравши синоніми до слів *відвертий, чемний, тактовний, дотепний, поблажливий*.

Комунікативний стан мовця. Вимоги до мовлення оратора

76. Прочитайте текст (скорочений) виступу поета й видавця Івана Малковича на церемонії вручення Національної премії імені Тараса Шевченка.

Як же нам хотілося довести всьому світові, що Шевченко і модерний, і сучасний, хоча з нього постійно ліпили тільки селянського романтика і таврувальника панів, понижуючи образ національного генія до постаті бідного кобзаря, що печально пощипує струни кобзи чи бандури. Біда в тому, що в багатьох шкільних і студентських аудиторіях саме такий образ Шевченка переважає й досі — кріпак і селянський поет-мученик.

«Скиньте з Шевченка шапку. Та отого дурного кожуха. Відкрийте в нім академіка. Ще одчайдуха-зуха...» — закликав Іван Драч і багато інших поетів упродовж сторіччя. Але наша українська

натура й далі продовжує зациклюватися на образі мученика, затінюючи істинний образ Шевченка-поета, чий «Кобзар» — в часи бездержавності — і аж дотепер правив нам за найвищу конституцію національного духу.

...Справжні Шевченкові смисли в багатьох його творах звучать як важкий, глибокий рок, а не мелясна попса.

...Я мрію дожити до тих часів, коли дітям у школі перестануть сльозливо оповідати про горопашного кріпака, який служив безправним, безсловесним попіхачем у панів, а вестимуть натхненну мову про неймовірного хлопчика, що аж світився великим талантом, який без тата й мами, і без, здавалося, жодних шансів на успіх, створив сам себе.

А уявіть, який потужний і світлий талант треба було мати, щоб довкола його викупу з кріпацтва і вступу в Академію закрутилися такі імениті люди, як Жуковський, Брюллов і багато інших. Це просто якась нереальна історія!.. Достоту історія про успіх.

І дітям, і студентам варто наголошувати, що сильна і дієва мрія відкриває нам усі шляхи, навіть, здавалося б, у найнесприятливішому середовищі, однак для цього треба вперто і каторжно працювати. Тож приклад Шевченка має їх окрилювати, а не вганяти в безнадію. Срібна медаль Академії, академік гравюри, розпис Большого театру, високоосвічений юнак, що має шанс продовжити навчання в Римі, — це все про Шевченка.

Але виявляється, що те його внутрішнє світіння, то далеко не абажурне сяйво, то — вогонь правди. Він ані на мить не забуває про своє коріння і про ту неправду, яка панує на його батьківщині. Шевченко має мужність не записатися в лави прославляльників російського царя, який хай і лівим гудзиком правої поли, але теж був причетний до його викупу з неволі. Але для генія правда — понад усе.

Шевченко не вмів і не хоче кривити душею, у якій клекотить праведний гнів і мрія про ідеальну, майже міфічну Україну. І ось його землякам уже й не соромно показатися на люди: дивіться, ми є, про нас не забуто, ми теж присутні у великому Божому задумі.

Отож і наш із вами святий обов'язок — свідчити правду.

- Сформулюйте мету промови. Прочитайте речення, у яких передано головну думку виступу.
- Чи можна назвати промову майстерною? Скористайтеся поданою нижче інформацією.

Майстерність промови полягає у високій культурі, аргументованості й переконливості, художній виразності, стилістичній точності, які виникають унаслідок цілеспрямованої праці оратора. Майстерність передбачає наявність професійних знань, умінь, навичок, наполегливого оволодіння досвідом попередників і напружених власних творчих шукань.

Від риторичної майстерності, впливової сили його мовлення, а також від ступеня авторитетності мовця залежить та позиція, яку він займає щодо інших учасників спілкування. Таку позицію називають **комунікативним станом мовця**.

77. Як ви розумієте словосполучення *моральний авторитет*? Звертєся з Тлумачним словничком. Кого з моральних авторитетів української нації, крім Тараса Шевченка, ви можете назвати?

78. Прочитайте уривки з виступу. Чи є моральним авторитетом нації Любомир Гузар? Поясніть.

БЛАЖЕННІШИЙ ЛЮБОМИР — КОБЗАР НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Ще з дохристиянських часів люди мали окреме трепетне ставлення до незрячої людини. Згадаймо незрячого Гомера, який наспівав Іліаду і Одиссею і тим заклав фундаменти сучасної Європи. Спів того незрячого лірника і пророка став епосом, який пережив його час і епоху.

Пригадаймо незрячих кобзарів, які оспівували у своїх піснях долю і недолю, будши сумлінням нашого часу. І недаремно великого Шевченка ми називаємо Кобзарем: він зумів заторкнути глибини української душі і дав нам те, що нас створило як народ.

Блаженніший Любомир, коли втратив фізичний зір, наче ще ширше відкрив зіниці своїх духовних очей. Коли він заходив чи то в папський апостольський палац, чи у Верховну Раду України, чи в університет Києва чи Львова, чи будь-яке інше громадське місце, усі вставали. Йому варто було лише прийти, як усі вже все розуміли.

Пригадаймо слова Тараса Шевченка: «Перебендя старий, сліпий, хто його не знає? Він усюди вештається та на кобзі грає. А хто грає, того знають і дякують люде: він їм тугу розганяє, хоть сам світом нудить. ...Отак-ий-то Перебендя, старий та химерний! Заспіває весільної, а на сльози зверне».

Гадаю, краще оспівати Кобзаря нової незалежної України неможливо. Ми відчуваємо, що та кобза, на якій грав Блаженніший Любомир, це була душа кожного з нас, душа кожного українця незалежно від релігії, конфесії, місця проживання, мови. Від його голосу здригалися серця навіть тих, хто його не бачив, але чув — в Україні і за кордоном.

Цей наш химерний український Перебендя довершив сучасний національний епос своєю мудрістю, словом, навіть своїм гумором і дотепністю. Це його кобзарський спів ми чутиемо

й розумітимемо через його аудіокниги, фільми, звернення, навіть блоги в Інтернеті, з ним нам жити і будувати нашу вільну й незалежну Україну.

Його пісня не вмре, не загине. Вона вже його пережила. Уже стала історією. Наші серця й душі продовжують співати, як кобза. Ми це бачили, коли десятки тисяч людей, слухаючи, молячись до нього і з ним, відчували себе заторкнутими його особою, його словом.

Ми плачемо, наш Перебенде, бо ти відходиш від нас. Але ми радіємо, бо бачимо, як через твоє слово, твою думу, молитву воскресає сьогодні українське серце. Ми хочемо, щоб наша Україна носила ім'я — Любові і Миру. Наш особистий, духовний зв'язок із тобою ніколи не перерветься. Спочивай у мирі. Ми будемо в мирі і любові йти за тобою. А Господь нехай дасть тобі вічну пам'ять.

(З виступу Глави Української Греко-Католицької Церкви Блаженнішого Святослава під час заупокійної Літургії в Патріаршому соборі Воскресіння Христово 5 червня 2017 року)

- Назвіть людей — історичних осіб і наших сучасників, — що є моральними авторитетами української нації.
- Як пояснити те, що всі названі вами люди відзначаються майстерним володінням словом?

79. Прочитайте. Зміст прочитаного викладіть у формі таблиці або схеми.

Велике значення має мовлення оратора, ось його основні якості.

Правильність виявляється в неухильному дотриманні норм літературної мови (лексичних, орфоепічних, орфографічних, граматичних).

Виразність — передовсім завдяки цій якості здійснюється вплив на емоції та почуття слухачів.

Ясність забезпечує адекватне розуміння сказаного, не напружуючи слухача при сприйнятті виступу.

Точність виявляється у використанні слів відповідно до їх лексичних значень. Уживання слів у переносному значенні має бути доцільним і майстерним.

Стислість — якість мовлення, яка виявляється у філігранно влучному й ощадливому доборі мовних засобів для вираження думки, передавання почуттів. Багатослів'я відволікає, дратує, зводить спілкування до демагогії, зайвого й недоцільного пафосу, чим дискредитує і промовця, і саме слово.

Доцільність — це особлива організація мовних засобів, яка забезпечує відповідність мовлення меті та умовам спілкування. Як жодна інша, ця якість навчає ефективно керувати поведінкою аудиторії.

Кожна з названих комунікативних якостей мовлення обов'язкова для продуктивного та приємного спілкування (*З підручника*).

- З'ясуйте лексичне значення слів *демагогія* та *пафос* за Словничком термінів.

80. Підготуйте п'ятихвилинний виступ у класі на одну з тем:

«Як потрібно говорити, щоб тебе не слухали, а чули (якості мовлення оратора)».

«Якого оратора я хотів би слухати якнайчастіше (особистісні риси промовця)».

- У виступі використайте фразеологізми *бути господарем свого слова; говорити різними мовами; приймати (чути) серцем; холодним словом серця не запалити; заговорювати зуби; різати (усолоджувати) слух* або самостійно дібрані.
- Чи можуть риторичні вміння громадян прислужитися створенню громадянського суспільства? Яким чином?

§9

Пароніми. Запобігання помилкам у вживанні паронімів

81. Прочитайте, вибираючи з дужок потрібне слово. У яких випадках ви відчули утруднення? Чому?

1. Дехто з нас досі (плутає, путає) загальнономовні та контекстуальні синоніми. 2. Уміти користуватися (перекладацьким, перекладним) онлайн-словником сьогодні необхідно. 3. Після оголошення переможців мовного конкурсу журналісти оточили (дипломантів, дипломників).

- Чим подібні подані в дужках слова?

Пароніми — слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням і написанням: *пригода — нагода, дружний — дружній, ринути — линути, мимохіть — миохідь*.

Пароніми можуть бути:

- однокореневими словами: *організаційний — організований;*
- близькими за звуковим складом словами: *ефект — афект;*
- антонімами: *емігрант — іммігрант;*
- синонімами: *важкий — тяжкий*.

За умови недостатньої уваги до лексичного значення слів-паронімів їх сплутують, що спотворює зміст висловлення. Отже, пароніми можуть спричинити труднощі в спілкуванні: *У вітальному листі **засвічено** (замість **засвідчено**) повагу до адресата*.

У навмисній словесній грі пароніми можуть обіграватися з гумористичною, іронічною або навіть філософською метою: *Хоч піднімай його **домкратом**, а хам не стане **демократом*** (Л. Костенко).

82. Прочитайте. Визначте пароніми, витлумачте лексичне значення кожного.

1. Відзначаючи День писемності, ми не можемо не усвідомлювати, що нині не звичайна письменність, як ще років із двісті тому, а високого рівня освіта цінується людством (*З газети*). 2. Нестримне бажання прочитати газету часто викликають майстерно дібрані назви статей: «Розрахунки і прорахунки», «Манери чи маневри?», «Нова кампанія старої компанії», «Шкала і школа талантів» (*З посібника*). 3. Щоб стати гарним письменником, необхідний не тільки талант, але часом і талан (*П. Гуемер*).

● Чи погоджуєтесь ви з тим, що кожна людина по-своєму талановита? Що ви робите для розвитку своїх здібностей?

83. Перепишіть, вибираючи з дужок потрібне слово.

1. Публічно виражене ставлення людей до подій і процесів реального суспільного життя називають (громадською, громадянською) думкою. 2. Українська держава будує (громадянське, громадське) суспільство. 3. (Свідченням, свідоцтвом) успіхів є значне зростання демократії. 4. Цьогорічні десятикласники ще торік отримали (свідчення, свідоцтва) про здобуту базову освіту. 5. Установити чітку грань між такими (особовими, особистими) стосунками, як приятелювання, товаришування і дружба, дуже важко. 6. Сукупність документів працівника, у яких відображається його трудова діяльність, утворюють (особову, особисту) справу.

● Позначте в словах орфограми. Поясніть написання слів правилами.

84. Витлумачте лексичні значення поданих паронімів. За потреби зверніться до Тлумачного словника.

Авторитетний — авторитарний; вникати — уникати; кришталь — кристал; чисельний — численний; шукати — ошукати; знаменитий — знаменний; спиратися — опиратися; дерзати — терзати.

- Укажіть пароніми, які різняться префіксами, суфіксами.
- Із двома парами слів (на вибір) складіть речення так, щоб лексичне значення кожного було зрозуміле. Складені речення запишіть.
- Визначте в словах орфограми. Написання слів обґрунтуйте правилами.

§ 10

Найпоширеніші випадки порушення лексичної норми

85. Прочитайте. Поясніть, у чому полягає боротьба за правильність мови.

1. Мову чудову, глибинне і пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову і наказав свято оберігати її чистоту, збагачувати

і відшліфувати до блиску, до гостроти разючої (*П. Тичина*). 2. Слово як зброя. Як усяку зброю, його треба чистити й доглядати (*М. Рильський*). 3. Для мене словник не довідник, а арсенал, у якому лежить моя зброя. Я люблю цю зброю чистити, гострити (*Л. Первомайський*). 4. Для мене слова — це моя булава, хоругви мої, бунчуки і клейноди (*І. Коваленко*).

- Чому мову порівняно зі зброєю? Чи є вона зброєю сьогодні? Поясніть свою думку.
- Витлумачте поетичний вислів *відшліфувати мову*. Як ці слова пов'язані з дотриманням лексичної норми?
- Чи є лексична помилка наслідком порушення лексичної норми літературної мови? Наведіть приклади.

ПОРУШЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ НОРМ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (ЛЕКСИЧНІ ПОМИЛКИ)

Види лексичних помилок	Приклади
Уживання слів у невластивому їм лексичному значенні	Задати (замість <i>поставити</i>) запитання, вірне (замість <i>правильне</i>) рішення, здобути (замість <i>отримати</i>) освіту, я рахую , що... (замість <i>вважаю</i>)
Порушення лексичної сполучуваності слів	Табун (замість <i>згряя</i>) вовків, одягти (замість <i>узутти</i>) черевики
Невдалий добір синонімів, у тому числі контекстуальних	Знаючи відповідь , учні піднімали, здіймали , вивищували руки .
Уживання спільнокоренових слів поряд (тавтологія)	Передовсім забезпечили безпеку. Письменник написав повість.
Уживання близьких за значенням, хоч і різних за звучанням слів, одне з яких зайве	Вільна вакансія, прейскурант цін, своя власна думка
Сплутування різних за значенням, але близьких за звучанням слів (паронімів)	Доповідь змістова (замість <i>змістовна</i>), численні (не <i>чисельні</i>) виступи на зборах
Уживання слів, невластивих літературній мові (немотивованих діалектизмів, просторіч, росіянізмів)	Проведено слідуючі (замість <i>такі</i>) міроприємства (замість <i>заходи</i>). Ідть борше (замість <i>швидше</i>), бо спізнитесь
Перекручення фразеологізмів, змішування елементів двох фразеологізмів	Врода дівчини кидається у вічі (замість <i>впадає в око</i>). Сізіфове рішення (замість <i>Соломонове рішення і сізіфова праця</i>)

86. Прочитайте. Укажіть допущені лексичні помилки, витлумачте, у чому кожна з них полягає. За потреби скористайтеся таблицею.

Не мішайте виступаючому! Не ведіть себе нетактично, не проявляйте недостатків у вашому вихованні! Задавати запитання будете потім, вони не представляють інтересу для всіх, хто приймає участь у зборах. По-любому, можна послати на сцену записку. Другими словами, не відволікайте час! Не спричиняйте до себе негативного відношення! Ведіть себе пристойно! Слідуючий оратор уже жде свого часу! (*З Інтернету*)

ПІДКАЗКА

Неправильно	Правильно
нетактична поведінка	нетактовна поведінка
проявляти недостатки	виявляти недоліки
представляти інтерес	становити інтерес
приймати участь	брати (узяти) участь
мішати комусь	заважати, перешкоджати комусь
другими словами	інакше кажучи, отже
по-любому	у будь-якому разі (випадку)
ведіть себе	поводьтєся
негативне відношення	негативне ставлення (до когось)

● Які з виправлених вами помилок пов'язані з уживанням просторічних слів? розсінізімів?

87. Перепишіть, вибираючи з дужок потрібне слово.

(Наступив, прийшов) час кожному з нас вибирати вищий (учбовий, навчальний) заклад для продовження (навчання, освіти). (Заміри, наміри) багатьох учнів нашого класу (збігаються, співпадають): вони хочуть отримати (такі, слідуючі) професії: юриста, економіста, дипломата. Але між нашими побажаннями та зацікавленнями держави (з'являються, існують) протиріччя: на ринку праці таких спеціалістів (перебор, надмір). Нічого (не поробиш, не вдієш): треба (познайомитися, ознайомитися) з різними професіями й (вибрати, обрати) ту, яка потрібна людям.

● Скориставшись таблицею, класифікуйте виправлені вами помилки.

88. Прочитайте, укажіть некоректно вжиті фразеологізми. Внесіть виправлення (усно).

1. Значне місце у спілкуванні відіграє міміка — рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан людини. 2. Чорна вівця пробігла поміж друзями й порушила той лад, який досі був. 3. Школярі прийняли прокрустове рішення: провести канікули в таборі, не перериваючи підготовки до ЗНО.

● Витлумачте значення кожного з виправлених фразеологізмів.

89. Виберіть нормативні фразеологізми. Розкрийте їхні значення, за потреби скориставшись Словником фразеологізмів.

Узяти себе в руки — опанувати себе; пускати пил у вічі — замилювати очі; затаїти подих — затамувати подих.

90. Вибравши з дужок потрібні слова, утворіть і запишіть фразеологізми.

Високі (матерії, містерії); останній день (Содома і Гоморри, Помпеї), доливати (олії, води) у вогонь; тягти (лямку, сумку); попасти пальцем у (десятку, небо); видно пана по (розмовах, халявах); метати (іскри, бісер) перед свинями; писати як (кішка, курка) лапою; обіцяти (золоті, високі) гори; езопівська (мода, мова); мов (кіт, кат) наплакав; на всі (руки, муки) майстер.

- Поясніть значення кожного із записаних фразеологізмів (усно).
- Зміст одного з фразеологізмів (на вибір) розкрийте у формі оповідання на тему із сучасного життя (усно).

§ 11

Кальки з інших мов. Недоречне вживання українських слів у невластивому їм значенні

91. Прочитайте. Чи відчуваєте ви вплив на ваше і ваших друзів мовлення англійської мови — мови Інтернету? Розкажіть про це.

З далекої Флориди якось пролунало наприкінці телефонної розмови: «Як там Михайло Білинський? Пам'ятайте мене до нього!» Цей калькований вислів (*англ.* «remember me to him»), незграбний і громіздкий, — ще один наслідок надмірного впливу панівної англійської мови на українську. А як гарно прозвучали б питомо українські вислови: «Будь ласка, вітайте його від мене», «Прошу привітати його від мене», «Прошу передати йому вітання від мене» та ін.!

Кальки небезпечні: вони позбавляють мову природного звучання. Боротися з ними необхідно, хоча й дуже важко (*За Р. Зорівчак*).

- У якому лексичному значенні ви вживали слова *калька*, *калькований*, створюючи аплікації або працюючи над вишиванням? Як називався прозорий папір, що ви використовували?

Мовна калька (з *фр.* *calque* — копія) — слово або вислів, скопійований, утворений механічним перекладом з іншої мови.

Лексична калька — слово, утворене перекладом кожної значущої частини слова іншої мови, яка займає те ж місце, що й в оригіналі: *міжнародний*

(з *фр.* international); хмарочос (з *нім.* wolken — хмари + kratzen — дерти, дряпати); вірогідний (з *пол.* prawdopodobne).

Багато слів кальковано з російської мови: *міроприємство, співзаявник, підсклянок, гучномовець* (з *рос.* мероприятие, созаявитель, подстаканник, громкоговоритель).

Фразеологічна калька — це стійке сполучення слів, що виникло в результаті буквального перекладу кожного зі слів запозиченого з іншої мови фразеологізму: *ставити крапки над і* (з *фр.* mettre les points sur les i); *не в своїй тарілці* (з *фр.* ne pas dans son assiette, дослівно: не на його тарілці); *мильна опера* (з *англ.* soap opera).

Деякі з мовних кальок стали в нашій мові звичними, проте більшість є порушеннями норм літературної мови.

92. Прочитайте, замінюючи виділені мовні кальки-росіянізми нормативними словами.

1. Трапляється, що свята й знаменні дати дивним чином *співпадають* у часі. 2. Щоденники, записники, *переписку* письменників досліджують біографи, історики, мовознавці. 3. Невже вам ніколи *не приходило* на думку, що скільких *міроприємств* не має бути багато? 4. *Перепалки* між журналістами стали звичними для багатьох телеканалів, тому на них треба *вірно* реагувати.

Довідка. Листування, захід, суперечка, правильно, збігатися, спадати.

- Укажіть лексичну помилку у фразеологізмі.

93. Перепишіть, виправляючи лексичні помилки. Укажіть українські слова, ужиті в невласливому їм лексичному значенні.

1. Прем'єра вистави відбудеться через дві неділі. Біля театральної каси бачимо баснословні черги бажаючих, охочих потрапити на спектакль. 2. Магазин пропонує багатий асортимент товарів. Режим роботи — круглодобовий. 3. До пробок на дорогах автомобілісти й пішоходи відносяться дещо по-різному. 4. У мовленні багатьох учнів зустрічаються помилки. 5. Не варто вмішуватися в хід подій, які тебе не торкаються.

Довідка. Тиждень, перебіг, затори, охочий, великий, цілодобовий, неймовірний, потрапити, пропонувати, ставитися, втручатися, стосуватися, траплятися.

- Які з виправлених вами слів є мовними кальками? Поясніть свою думку.
- Як переконатися в правильності вибору слова? Складіть повідомлення на тему «Лексичну норму відображають й утверджують насамперед словники».

§ 12

Основні групи фразеологізмів. Багатозначність, синонімія й антонімія фразеологізмів

Фразеологізм — одиниця мови, що складається з двох або більше слів і характеризується відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу і будови. Напр.: *задерти носа; замилувати очі; справа честі; не хлібом єдиним; ахіллесова п'ята; перейти рубікон; через терни до зірок.*

Фразеологізми вивчає розділ науки про мову **фразеологія**.

Фразеологізми допомагають точно, влучно, дотепно й образно висловити думки, почуття, переживання, передати суть найскладніших явищ, оцінити їх, сформулювати узагальнення.

Значення фразеологізму можна з'ясувати за **фразеологічним словником**. За способом подання фразеологічні словники бувають *алфавітні* і *гніздові* (у них фразеологізми згруповані навколо ключового слова).

94. Прочитайте. Витлумачте значення кожного фразеологізму. За потреби зверніться до Словничка фразеологізмів. Визначте ключове слово, яке об'єднує сталі вислови.

1. Я українець — вже такий мій рід! — і хочу бути ним, допоки білий світ (*П. Осадчук*). 2. Диво дивнее на світі з тим серцем буває! Увечері цурається, вранці забажає і так тяжко забажає, що хоч на край світа шукать піде... (*Т. Шевченко*) 3. Якби встав Тарас Шевченко — ото б дивувався: Україна стала вільна — люд в світі подався... (*П. Блажієвська*) 4. Друга б покинула все, пішла світ за очі, а я гляну ту сторону, де дитина у снопах спить, ... умиюся гіркими, та й знову за роботу (*Панас Мирний*).

● Пригадайте й запишіть якнайбільше фразеологізмів із ключовим словом *шлях*. Укладіть словникову статтю.

95. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте в реченнях фразеологізми, розкрийте значення кожного, за потреби скориставшись Словничком фразеологізмів.

1. Ми не іконописці, а історики. Стаavimo не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові (*За М. Грушевським*). 2. І стоїть Україна перед нашим духовним зором у вогні як неопалима купина (*О. Довженко*). 3. Зневажить рідним це втратити себе канути в Лету (*М. Дмитренко*). 4. В дорозі наче б не барився набачивсь намотав на вус... І так немовби оновився коли додому повернувся (*В. Бровченко*). 5. Сізіфів труд і бездонна бочка данаїд давні метафори покарання

безглуздістю праці (А. Гуменський). 6. За великим рахунком скоро стане ясно хто голий король а хто непохитний олов'яний солдатик (В. Горбулін).

- Визначте походження кожного з фразеологізмів.
- Як ви розумієте зміст висловлення з поезії Г. Чубая: *Хоч на землі вже мало віт-ряків, зате на ній багато донкіхотів?* Якою мірою ці слова актуальні сьогодні? Обговоріть це питання в класі.

Виділяють три групи фразеологізмів:

- **фразеологічні зрощення** — сталі словосполучення, зміст яких не вмотивований значенням слів, що входять до їхнього складу: *бити байдики; викинути коника; вскочити в халепу; замилювати очі; напнути (накрити) мокрим рядном;*
- **фразеологічні єдності** — стійкі словосполучення, зміст яких до певної міри вмотивовується значенням слів, з яких вони утворені, а яскрава образність таких висловів зумовлюється переосмисленням значення їхніх компонентів: *п'ятами наківати; повісити носа; сісти на мілину; держати камінь за пазухою; виносити сміття з хати; розв'язати руки;*
- **фразеологічні сполучення** — стійкі вислови, цілісне значення яких чітко вмотивоване прямим значенням їхніх компонентів: *берегти як зіницю ока; насупити брови; покласти голову; розбити вщент; сміх розбирає; подавати надії; тепле місце; живе слово; дивитися звисока.* Одне слово у фразеологічному сполученні є стрижневим і не може бути замінене іншим, а ті слова, що його характеризують, допускають заміну: *бере досада (зло, страх, жаль).*

Деякі мовознавці виділяють ще й четвертий тип: **фразеологічні вислови** — стійкі звороти мови, котрі складаються зі слів, які мають цілком вільне значення, проте в мовленні такі вислови відновлюються як усталені.

До фразеологічних висловів відносять:

- прислів'я та приказки: *Козача потилиця панам не хилиться. Аби розум, щастя буде;*
- крилаті вислови: *Світ ловив мене, та не спіймав* (Г. Сковорода). *Хто бере — усе той тратить; хто дає — усе придбав* (Шота Руставелі);
- афоризми: *Борітеся — поборете* (Т. Шевченко).

96. Випишіть тільки фразеологічні зрощення. Розкрийте значення кожного.

П'яте колесо до воза; обламати крила; підкласти свиню; кирпичу гнути; по щучому велінню; наганяти страху; обірвати на півслові; передати куті меду; викидати фокуси; вивести на орбіту; у сірка очей позичати.

- Уведіть два фразеологізми до самостійно складених речень (усно).

97. Прочитайте. Визначте прислів'я, афоризми, крилаті вислови.

1. Душі своєї не зрікаюся, весь вік повторювати повинен: «Караюся, мучуся і не каюся!» (*П. Осадчук*) 2. Життя прожить — не поле перейти... Хтось плуга тягне, хтось іде за плугом (*В. Слалчук*). 3. Бувайте здорові та, не питаючи броду, не лізьте у воду, бо втопитеся! (*Марко Вовчок*)

Чимало фразеологізмів є **багатозначними**. Наприклад, у двох значеннях можуть вживатися фразеологізми:

- *мохом порости*: 1) давно минути, забутися; 2) постаріти;
- *стати на ноги*: 1) подорослішати, стати самостійним; 2) одужати після хвороби;
- *заговорювати зуби*: 1) відвертати увагу кого-небудь від чогось, переводити розмову на інше; 2) вводити в оману, дурити когось.

Значення багатозначних фразеологізмів можна зрозуміти лише з контексту.

98. Прочитайте словникові статті. Зверніть увагу на те, як позначають у словнику багатозначність фразеологізмів.

Битися як риба об лід. 1. Жити в тяжких матеріальних умовах, переборюючи нестатки. 2. Намагатися. Силкуватися робити що-небудь складне, непосильне.

Втерти / втирати носа кому. 1. Показати свою перевагу над ким-небудь. 2. Присадити, спинити кого-небудь. 3. Покарати. Провчити кого-небудь.

99. Попрацюйте в групах. Пригадайте й запишіть якнайбільше фразеологізмів, своїм походженням пов'язаних із навчанням. За потреби скористайтеся Словничком фразеологізмів. У прямому чи переносному значенні їх вживають? Доведіть свою думку прикладами.

100. Попрацюйте в парах. Уведіть подані словосполучення до самостійно складених речень (усно) так, щоб вони виступали як вільні словосполучення та як фразеологізми.

Біла пляма; залишити слід; накласти лапу; махнути рукою; бити в литаври; завертілося колесо.

101. Випишіть тільки багатозначні фразеологізми. Витлумачте їхні значення. Введіть їх до самостійно складених речень так, щоб проілюструвати їхню багатозначність.

Медові слова; зачепити за живе; не чути [під собою] землі; крапля в морі; узяти за жабри; не бити лежачого; загнати в [глухий] кут; з миру по нитці; розкрити карти.

§ 13

Уживання слів у фразеологізмах відповідно до їхнього стилістичного забарвлення

За стилістичними властивостями фразеологізми поділяють на такі групи:

- **розмовні:** *товкти воду в ступі; тягти kota за хвіст; бути на побігеньках; давати прочухана; за онучу збити бучу; наступити на пробку; втерти носа; на козі не під'їдеш; курям на сміх.* Уживання таких фразеологізмів надає мовленню невимушеності, оскільки більшість із них має грубувато-знижене забарвлення;
- **книжні:** *перейти рубікон; співати дифірамби; здати в архів; обходити гострі кути; наріжний камінь; в'їхати на білому коні; стрітися на вузькій стежці.* Уживання таких фразеологізмів надає мовленню вишуканості, засвідчує освіченість мовця, більшість із них має урочисто-піднесене, «високе» забарвлення;
- **стилістично нейтральні:** *господар становища; милувати око; закласти фундамент; стати лавами; сприятливий ґрунт.*

До стилістично нейтральних належать і так звані **номінативні фразеологізми**, що є назвами явищ (рослин, наукових понять тощо): *Роси випали сльозами над петровими батогами* (Д. Чередниченко).

Стилістично нейтральними є й усталені етикетні формули: *добридень; здоров був; здоровенькі були; прошу вибачення.*

102. Прочитайте. Витлумачте значення кожного з фразеологізмів.

1. Як син, живу тобою, рідна мово, сам Бог велить — не зійдеш із орбіт (Б. Степанюк). 2. Будувати свою моральність, духовність на чужій мові, чужій культурі, живучи в Україні, — це все одно, що зводити палац на піску (В. Захарченко). 3. Коли-небудь ми змушені будемо розрубати цей гордіїв вузол! (В. Малик) 4. Друже, вдар об землю лихом чи жбурни його за пліт! Ми своїм козацьким сміхом полонили цілий світ (П. Ребро). 5. Утрат нам не уникнути в житті, буває серце тугою повите, — та ми живемо в дружньому гурті, і нас, мовляв, водою не розлити! (М. Рильський) 6. Ніколи не кривили ми душею, ділили щастя з добрими людьми (П. Перебийніс). 7. Що нас чекає завтра: суховій, а чи небесна манна? (Д. Кремінь)

- Які з фразеологізмів доречні в побутовому мовленні? Які більше придатні для писемних, «книжних» текстів?

103. Прочитайте. Укажіть фразеологізми стилістично нейтральні, розмовні та книжні.

1. Загальновідомо, що кожна національна культура має в своєму арсеналі елементи інших культур, але ж не вони визначають її суть (З газети).

2. Життя прекрасне, поки ти пливеш, змагаючи і рифи, й вал дев'ятий (В. Грабовський). 3. В дорозі начеб не барився, набачивсь, намотав на вус... І так немовби оновився, коли додому повернувся (В. Бровченко). 4. Поки я на коні, буде слатись мій шлях. Ви коня не дражніть, бо він дасть по зубах (П. Осадчук). 5. У двослівних назвах рослин, утворених за допомогою прикметників *кінський, собачий, заячий, вовчий* і под., міститься вказівка на дикорослість рослини, непридатність її для людини: *собача м'ята, заяча капуста, кінський щавель, жаб'яча кислиця* (Л. Москаленко). 6. Про доброго козака так і кажуть: *характерник. Гострий слух, соколині очі, відвага, гумор, кмітливість, уміння вийти сухим з води...* (Ю. Хорунжий)

Знаю, вмю, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Що означає витлумачити *лексичне значення* слова? Визначити його *граматичне значення*? Наведіть приклади.
- За якими словниками можна з'ясувати *лексичне значення* слова?
- Яка помилка називається *лексичною*? Які *лексичні помилки* трапляються в мовленні школярів найчастіше?
- Чим пояснити безперервне збагачення мови запозиченими словами? Наведіть приклади таких слів.
- Проведіть у класі дискусію на тему: «Чи потрібні мові запозичення?». Відеозаписи найцікавіших виступів розмістіть на шкільному веб-сайті.
- Систематизувавши узяті з різних словників інформацію про певне слово, виконайте проект «Музей одного слова». Організуйте презентацію проекту.
- Яка роль синонімів у мовленні? Які синоніми є загальномовними? Контекстуальними? Наведіть приклади.
- Що таке *синонімічний ряд*? Утворіть синонімічні ряди до слів *допомагати, мудрий, успішно*.
- Складіть перелік відомих вам словників синонімів української мови. Складіть анотацію до одного з них.
- Яка роль антонімів у мовленні? Розкажіть про своє захоплення, уживаючи антонімічні пари.
- Доберіть кілька прислів'їв, побудованих на використанні антонімів.
- На які групи поділяють фразеологізми за змістовою злитістю? Наведіть приклади.
- Які типи фразеологічних словників ви знаєте? Розкажіть про їхню будову й укладіть анотацію до одного з них.
- Доведіть, що фразеологізми, як і слова, мають синоніми та антоніми.

— Поясніть, чому фразеологізми не перекладаються іншими мовами дослівно. Доберіть український відповідник до відомого вам фразеологізму з іноземної мови, яку вивчаєте.

— У висловленнях якого стилю фразеологізми вживаються найчастіше? Поясніть чому.

○ Виконайте тестові завдання.

Практична риторика

Аудиторія (слухач, слухачі). Види слухання. Цілі слухання

104. Прочитайте. Витлумачте пряме й переносне значення слова *аудиторія*. Доберіть до цього слова синоніми.

Думка про оратора складається у слухачів саме під час його виступу. Аудиторія придивляється: як він стоїть, який у нього вираз обличчя, як він рухається.

Здебільшого аудиторія не любить офіційної обстановки публічної доповіді. Промовець має створити теплу й доброзичливу, дружню, але ділову атмосферу спілкування. Тримаючись скромно, але впевнено, оратор повинен викликати довіру слухачів (*За П. Сопером*).

● Чи можна назвати аудиторією шкільний клас? глядачів телебачення? користувачів Інтернету? Відповідь обґрунтуйте.

105. Прочитайте поезію Бориса Олійника. Чи можна сказати, що автор звертається до аудиторії як оратор? Відповідь обґрунтуйте.

ДО ЗАЛИ А

Висока. Чолом до неба.
Одверта, як білий день,
Виходжу я перед тебе
На сцену, мов під рентген.
Весела і невідступна.
Чутлива, як стетоскоп,
Тебе на м'якинні не купиш,
Не візьмеш в обхід чи в лоб.

На кожную мою удачу
В очах твоїх мідь цвіте.
На кожную мою невдачу
Ти прямо говориш: «Не те».
Коли ж я спіткнувся на кризі,
Коли мене зрадить рух —
Ти візьмеш мене на крила
Своїх обережних рук.

О мамо, моя голубко
Аж десь ув останнім ряду!
О, як мене ти голубиш
Очима столітніх дум!
Прости мої вдачі ранні
І мій велемовний стиль.
Єдиного — загравання
Зі словом — мені не прости!

Коли у моєму слові
Олжа павутиння зітче,
Жбурни його, як полову,
На сором моїх очей.
Щоб я у твоєму гніві
Навіки-віків осліп.
Щоб губи мої зрадливі
Забули, як зветься хліб.

- Сформулюйте ставлення автора до зали-аудиторії. Підтвердте це посиланнями на текст.
- Якими словами поет увиразнює зворотний зв'язок з аудиторією, її реакцію на кожне слово промовця? У яких словах виражено прихильність аудиторії до нього?
- За що автор відчуває відповідальність перед слухачами? Визначте головну думку поезії. Що спільного мають риторика й поезія?

106. Розгляньте таблиці. Поміркуйте: які види слухання переважають у вашій навчальній роботі. Як вибір виду слухання залежить від поставленої вами цілі?

ВИДИ СЛУХАННЯ

Види слухання	Що покладено в основу	Коли є доцільним
активне	свідоме зусилля, прагнення якнайточніше зрозуміти зміст висловлення, активний зворотний зв'язок із мовцем (формулювання запитань задля доповнення і тлумачення змісту повідомлення), спільне з промовцем підбиття підсумків та узагальнень	під час сприйняття будь-якої важливої інформації
пасивне	максимальна зосередженість на змісті почутого, невтручання в мовлення співрозмовника запитаннями, коментарями або зауваженнями; демонстрування уваги та бажання зрозуміти	під час підготовки до обговорення неоднозначних питань
спрямоване критичне слухання	активний аналіз нової інформації, бажання помітити суперечності, уточнити деталі, вислухати думки й докази опонента, усунути допущені помилки	під час дискусій, обговорень нових ідей, проєктів, різних поглядів на проблему
емпатійне	здатність поспівчувати, не критикуючи і не повчаючи, зрозуміти ставлення мовця до того, про що він говорить, його почуття й переживання	якщо мовець звертається по допомогу й підтримку

ЦІЛІ СЛУХАННЯ І ЗАСОБИ ЇХ ДОСЯГНЕННЯ

Цілі слухання	розуміння аналіз та оцінювання запам'ятовування	інформації
Як досягти	виділити та записати	ключові слова словосполучення
	трансформувати інформацію, тобто зробити	рисунки схеми таблиці

Увага! Розрізняйте факти й оцінку фактів, виявляйте неточності та помилки, допущені мовцем

- Які види слухання поєднуються в навчальній роботі школяра?
- Які види слухання можуть доповнювати одне одного? Які є протилежними і як це підтверджується результатами? Наведіть приклади зі шкільного життя.
- Які види слухання можна схарактеризувати фразеологізмами *ловити кожне слово; нагострювати вуха; пускати мимо вух?*

107. Попрацюйте в парах. Прослухайте текст, дібраний і тричі прочитаний учителем. Виконайте навчальні дії в поданій відповідності.

Перше прослуховування: визначте й запишіть ключові слова (речення);

Друге прослуховування: передайте зміст прослуханого у формі таблиці або схеми;

Третє прослуховування: поділивши сторінку надвоє, зафіксуйте в першій колонці факти, про які йдеться в тексті, у другій — оцінки цих фактів.

Зробіть висновки:

- які записи найбільше допоможуть вам у складанні плану переказу прослуханого тексту;
- щонайкраще допоможуть виступити з доповіддю на основі прослуханого;
- допоможуть сформулювати думки й оцінки, дискутуючи за змістом прослуханого.

108. Скориставшись каналом YouTube, самостійно оберіть цікавий для вас виступ (монолог письменника або актора і под.), тричі уважно його прослухайте. Напишіть критичний відгук про прослухане.

- Проаналізуйте свої дії, відповівши на такі запитання:
 - Які цілі слухання ви ставили, готуючись до роботи над відгуком? Чи змінювалися цілі в процесі роботи? Якщо так, то в якій послідовності?
 - Який вид слухання врешті-решт переважав: емпатійний чи критичний? Як це пов'язано зі змістом прослуханого?
 - Який із видів слухання для вас найлегший? найбільш звичний? найкорисніший? Чому? Як ви це пояснюєте?

Моделювання аудиторії. Контакт із аудиторією. Прийоми налагодження контакту

109. Прочитайте. Прокоментуйте вислів. Чи траплялося вам спостерігати абсолютне володіння аудиторією промовцем? Розкажіть про це.

Красномовство полягає в умінні оратора встановлювати зв'язок між умами й серцями слухачів і його власними думками і словами. Це означає, що він має добре розуміти людське серце, знати всі його пружини, лише тоді його промова буде зрозуміла й переконлива.

Станьмо самі на місце тих, хто нас слухає, і перевірмо на самих собі, чи є правильною обрана нами форма вислову, чи відповідає вона змістові, чи здійснює на слухачів потрібне враження (*Б. Паскаль*).

- Поясніть, як ви розумієте словосполучення *пружини серця*.

ABC

Промовець має знати, з кого складається аудиторія, перед якою він має виступити. Готуючи виступ, він має поцікавитися:

- якого віку більшість людей у залі;
- кого більше — хлопців чи дівчат, жінок чи чоловіків;
- яким є рівень освіти слухачів (школярі, студенти, дипломовані фахівці);
- соціальним станом майбутніх слухачів (мешканці міста, селяни, інтелігенція, переселенці тощо).

Такі видимі ознаки слухачів називають **анкетними даними**, і про аудиторію вони дають лише загальне уявлення.

Щоб створити **психологічний портрет аудиторії**, промовець має розуміти інтереси, цінності, мотиви поведінки, громадські, професійні й особисті потреби, почуття й переживання людей, з яких складається аудиторія.

Таке **моделювання аудиторії** забезпечить створення позитивної психологічної атмосфери, умов для плідної співпраці та приємного спілкування промовця зі слухачами.

110. Прочитайте допис з веб-сайтів. Яка інформація надається для моделювання аудиторії? Чи здійснили таке моделювання — свідомо чи підсвідомо — промовці? З чого це зрозуміло?

20 квітня, після уроків, шкільна зала була переповнена не лише освітянами. На зустріч із письменницею прийшли всі небайдужі до літератури мешканці міста. Крім того, до зали набилося чимало студентів та старшокласників. Гендерної рівності дотримати не вдалося: розрив був явно на користь жінок і дівчат, котрих у залі було відсотків за 80 від усієї публіки.

Майже тригодинна зустріч із гостею пройшла жваво, цікаво, захопливо. Мисткиня розповіла про нові книжки, історію їх створення, подальшу долю «списаних із життя» літературних персонажів.

Під час виступу письменниці із залу надходила неймовірна кількість записок із запитаннями. Треба відзначити, що запитання часом були не менш цікаві за відповіді, тож виникали жвавi дискусії.

Не дивно, що результатом зустрічі стала ідея проведення в місті літературного фестивалю, «хрещеною матір'ю» якого зала одностайно «призначила» улюблену письменницю. Хотілося б, щоб задумана культурна подія посприяла розвитку культурного життя нашого міста.

● Чи траплялось на ваших уроках так, щоб пояснення вчителя переростало в дискусію? На вашу думку, це добре чи погано? Відповідь аргументуйте.

Змодельовавши аудиторію, промовець зрозуміє потреби слухачів.

Психологи виокремлюють такі види потреб аудиторії:

- *пізнавальні* (слухачі хочуть дізнатися щось важливе, значуще для себе);
- *пов'язані з професійною діяльністю* (виступи колег за професією);
- *пов'язані з життям суспільства* (зустрічі, на яких висуваються кандидати в народні депутати);
- *особистісні* (промовець добре знають, і він викликає інтерес).

Лише поважаючи в кожному зі слухачів особистість і розуміючи його потреби, промовець зможе встановити з аудиторією *контакт*, тобто стосунки, засновані на взаємній повазі та зацікавленості в інтелектуальній співпраці.

111. Попрацюйте в групах. Оберіть одну із запропонованих нижче тем виступу. Визначте й занотуйте у формі переліку анкетні дані, психологічний портрет уявної аудиторії.

- Здоровий і активний спосіб життя — запорука довголіття.
- Мандрівки рідним краєм як джерело позитивних емоцій.
- Громадянські цінності сучасної української молоді.

● Трапляється, що в промовця для моделювання аудиторії немає можливостей і часу. Які запитання він має в такому разі поставити організаторові зустрічі? Складіть рейтинг таких запитань.

112. Прочитайте. Складіть план прочитаного, за планом зробіть стислий усний переказ.

Що таке виступ? Це монолог особливого типу. Оратор не просто *говорить*, він *спілкується*, *веде бесіду*. Відчуваючи реакцію аудиторії (хтось погоджується, хтось сумнівається, хтось категорично не згодний), промовець повинен реагувати на неї: щось уточнити, проілюструвати, послатися на авторитети. Таким чином, виникає своєрідний *діалогічний монолог*, *адресований аудиторії та кожному слухачеві окрема*.

Готуючись до виступу, **оратор має бути готовим до встановлення з аудиторією контакту**. Трапляється, що слухачі налаштовані байдуже, недовірливо, навіть недобррозичливо. Щоб привернути увагу аудиторії, «завоювати» її, досвідчені оратори застосовують такий прийом, як **«чіпляючий гачок»** (термін, запропонований адвокатом А. Коні).

«Увага кожного (дитини, неука, інтелігента і навіть ученого), — писав цей оратор, — може бути викликана чимось простим, цікавим і близьким до того, що цей кожен відчував і переживав».

Для підтримання контакту оратор має вдивлятися в обличчя слухачів: це дає йому можливість вчасно помітити послаблення уваги.

Дієвим засобом установаження міцного контакту є перехід до діалогу, використання риторичних запитань. Позитивно сприймається використання в мовленні крилатих фраз, влучних афоризмів.

Контакт з аудиторією можна зміцнити застосуванням таких засобів, як уживання займенників I та II особи (напр.: *Вам відомо, що... Я зроблю спробу пояснити... Ми переживаємо з приводу...*), дієслів у формі I та II особи наказового способу (напр.: *Міркуймо разом! Спробуймо розібратися! Зверніть увагу... Виправте, якщо я помиляюсь...*), звертання до слухачів (напр.: *шановне панство, любі друзі, колеги*), риторичні запитання.

Якщо оратор відчув, що слухачі стомилися, він може вдатися до прийому **емоційної розрядки** — запропонувати вгадати, кому належить певний вислів, пожартувати, розповісти анекдот тощо. Після такої «передішки» досвідчений оратор якнайчастіше переходить до найважливішої частини виступу.

Мета всіх названих прийомів — **вікликати або зберегти інтерес аудиторії** (*За І. Томаном*).

- Який із названих у тексті прийомів зацікавив вас найбільше? Чому?
- Чи доводилося вам спостерігати застосування котрогось із прийомів на практиці? Розкажіть про це.

113. Змодельуйте з погляду промовця, який готується до виступу, дві з поданого переліку аудиторій (на вибір):

- школярі-учасники Малої академії наук (до 100 осіб) — консультація щодо написання й оформлення роботи;
 - медичні працівники районної поліклініки (до 200 осіб) — нарада з питань профілактики інфекційних захворювань;
 - мешканці трьох сусідніх будинків (до 50 осіб) — нарада ОСББ із приводу створення й обладнання стоянки для автомобілів.
- У який спосіб ви встановлювали б контакт із кожною з обраних аудиторій? Яким прийомом надали б перевагу? Чому? Підготуйте про це трихвилинну розповідь.

ОРФОЕПІЧНА НОРМА

§ 14 Орфоепічна помилка. Орфоепічний словник

114. Прочитайте. Поясніть, як усне й писемне мовлення пов'язані між собою.

1. Основою спілкування є усне мовлення. Письмо є вторинним, додатковим, це лише муміфікований образ мовлення усного (*О. Сербенська*).
2. Існує п'ятдесят способів сказати «так», п'ятсот способів сказати «ні» і лише один спосіб ці слова записати (*Б. Шоу*).
3. Культура писемного й усного мовлення полягає в досконалому знанні й послідовному дотриманні мовних норм (*За П. Дудиком*).

Орфоепія — розділ науки про мову, який вивчає систему норм єдиної мови, властивої літературній мові.

Орфоепічні норми — це:

- правильна вимова окремого звука, поєднань звуків;
- правильне наголошення слова та логічне виділення слова в реченні;
- правильне інтонування речення.

Наслідком порушення орфоепічної норми літературної мови є **орфоепічна помилка**.

Орфоепічні помилки поділяють на три групи:

фонетичні	один звук замінено на інший, що спотворює звучання слова	[л]ак замість [р]ак заї[з]джає замість заї[ж]джає
акцентуаційні	помилки в наголошуванні слова	одіна́дцять замість оди́на́дцять кіло́метр замість кіломе́тр
інтонаційні	неправильне інтонування речення або тексту	→ → Сонце гріє, вітер віє замість → → Сонце гріє, вітер віє.

Нормативна вимова полегшує процес спілкування, сприяє зростанню загальної культури як окремої людини, так і суспільства загалом.

Орфоепічне правило — це наукове осмислення, визначення, формулювання орфоепічної норми.

115. Прочитайте народні усмішки. Укажіть допущені орфоепічні помилки, вкажіть, до якої групи кожна з них належить.

- Хто вас із такою дикцією допустив до читання радіоголошень? У вас тут бла́т?
— Чому бла́т? Сестла.
- Учні на дні народження в однокласниці:
— Твій подарунок усіх здивував! Навіщо ти цукерки поскладав у вазон?
— Та ти ж мені це в листі порадила! Написала: подаруй ірі́с у вазоні!
— Йшлося про квітку і́рис! Оксана любить квіти! А цукерки — це ірі́с! Їх дарують у коробці!

116. Попрацюйте в групах. До кожного зі слів, що характеризують мовлення, доберіть антоніми.

Нормативність, точність, логічність, доречність, виразність, емоційність.

● Які з утворених вами антонімічних пар прямо стосуються дотримання орфоепічних норм мови? Які опосередковано пов'язані з дотриманням норм?

● Використавши утворені антонімічні пари, схарактеризуйте мовлення котрогось із журналістів українського телебачення, основну увагу приділивши дотриманню ним (нею) норм літературної мови.

● Поспостерігавши за мовленням свого улюбленого тележурналіста, зробіть висновок щодо дотримання ним норм літературної мови.

Вимову слова можна з'ясувати за допомогою **орфоепічного словника**.

117. Ознайомтесь із будовою орфоепічного словника.

Адреса́нт [адре^аса́нт], -та, *мн.* -нти, -нтів [-н'т'ів] (хто адресує).

Адреса́т [адре^аса́т], -та, *мн.* -ти, -тів [-т'ів] (кому адресують).

- Яку інформацію про слово надають статті? Сформулюйте мету словника, як ви її розумієте.
- Складіть перелік професій, представники яких мають звертатися до орфоепічного словника якнайчастіше.

118. Складіть статті до орфоепічного словника на слова *щирість, милосердя, цінність*. Узявши ці слова за ключові, складіть текст (обсягом 4–5 речень) усного виступу на самостійно дібрану актуальну тему на класних зборах.

Поняття милозвучності. Чергування *у-в, і-й* як засіб милозвучності

119. Попрацюйте в парах. Прочитайте. Поясніть, як ви розумієте вислів *милозвучність мови*.

Одна з характерних рис української літературної мови — її милозвучність.

Милозвучність мови потребує певної фонетичної організації висловлення, свідомого прагнення уникати незграбності в поєднанні звуків під час мовлення. Важливим засобом досягнення милозвучності є **позиційне чергування** голосних і приголосних *у-в, і-й*, фонетичні варіанти слів (*нід — піді, іржа — ржа*) та ін.

Недотримання правил чергування звуків призводить до виникнення чужих українській мові, немилозвучних звукосполучень: *нарада відбулась в Кривому Розі; поїхала у Одесу*. У наведених прикладах поряд опиняються по кілька приголосних [с — в — к — р] або голосних [а — у — о]. Цього можна й треба уникати, використовуючи **фонетичні варіанти**: *нарада відбулась у Кривому Розі; поїхала в Одесу (поїхала до Одеси) (За О. Пономаревим)*.

● За змістом прочитаного поставте одне одному по два уточнювальних запитання, відповідь на які з'ясувала б сутність цього мовного явища.

Українська мова **милозвучна, мелодійна, співуча**. Найпоширенішим засобом милозвучності є усвідомлений вибір прийменника **в** або **у**, сполучника **й** або **і**.

Якщо попереднє слово закінчується, а наступне починається на приголосний звук, між ними вживаємо:

- прийменник **у**: *зустрінемося у школі* (не *зустрінемося в школі*);
- сполучник **і**: *Сергій і Надія* (не *Сергій й Надія*).

Якщо попереднє слово закінчується на голосний, а наступне починається на голосний або приголосний, вживаємо прийменник **в** або сполучник **й**.

Напр.: *учителі й учні* (не *учителі і учні*), *записано в зошиті* (не *записано у зошиті*).

Правила чергування стосуються не лише прийменників **у-в** та сполучників **і-й**, а й початкових літер слів: *глянув угору* (не *глянув вгору*), *дощ іде* (не *дощ йде*).

На початку речення перевагу віддають сполучнику **і** та прийменнику **у**.

Позиційне чергування звуків [у] — [в], [і] — [й] відбувається на початку слів: *перелік удосконалень*; *мудрий Іван*.

120. Перепишіть прислів'я, вибираючи з дужок фонетичний варіант, який відповідає вимогам милозвучності мови. Вибір обґрунтуйте.

1. Справедливість, честь (і,й) совість — найкращі риси людини. 2. Від Богдана до (І,Й)вана не було гетьманів (у,в) (У,В)країні. 3. Розум (у,в) голові, а не (в,у) булаві. 4. Не заглядай (в,у) чужий дім, а піклуйся своїм. 5. Нащо (і,й) клад, коли (у,в) сім'ї лад. 6. Заздрощі цілять (у,в) інших, а ранять себе. 7. Щастя (і,й) доброту (у,в) матері знайду. 8. Не дай, Боже, з (І,Й)вана — пана, а з Марини — господині.

121. я — редактор. Знайдіть порушення милозвучності. Перепишіть текст, редагуючи його відповідно до ustalених вимог.

В листопаді 1917 року у Києві було сформовано Галицько-Буковинський курінь січових стрільців. Він був найбоекватнішою частиною армії Української Народної Республіки.

Ця українська гвардія увійшла у світову історію як найінтелігентніша армія. Більшість старшин й чимало рядових стрільців здобули вищу і середню освіту, дехто мав учений ступінь.

У місцях постою стрілецьких частин велась культуро-освітня робота. Організовувались читальні, створювались курси української мови і українознавства, акторські гуртки давали вистави.

Стрілецький символ — червона калина. Стрілецькі пісні і традиції залишаються в народній пам'яті (За О. Козулею).

● Виразно прочитайте відредагований текст.

● Які пісні українських стрільців вам відомі? Поцікавтеся ними на сервісі YouTube. Розпочніть виконання проекту «Пісні січових стрільців».

УВАГА! У поетичному мовленні, де звуки виконують ще й римотворчу функцію, порушення правил чергування **у-в, і-ї** цілком припустиме, якщо того потребує звучання рядка: *Дай же руку мені і ходімо у даль* (А. М'ястківський).

122. Прочитайте. Визначте порушення правил милозвучності мови, обґрунтуйте їхню допустимість.

1. Вслухайтесь в Веделя псалми, вдивляйтесь в твори Пимоненка, Грушевського збагнемо ми і переосмислимо Шевченка (*Б. Дегтярьов*).
2. Щось від Сосюри є у всьому, від слів його і від жаги (*С. Бурлаков*).
3. Бавмось в об'єднання, бавмось в роз'єднання... Не переходимо тільки межі! (*Олександр Олесь*)

Милозвучності української мови досягають доречним уживанням фонетичних варіантів слів, до яких належать:

позиційне вставляння *і* у применниках *зі, піді, наді* та в кінці співзвучних префіксів

зі сходов, піді мною, наді Львовом, підігнути, надіслати, зіставити

позиційне вживання дієслівного постфікса *-ся/-сь*; часток *же/ж, б/би, лише/лиш, хоча/хоч*

зійшлися люди, зійшлись учні; хоча він, хоч Іван

уживання дієслівних форм *підем/підемо, ходити/ходить*; прислівникових форм *знов/знову, позад/позаду, поперед/попереду*

Ділімось одне з одним! **Дбаймо** про слабших!
Нема гіршого, як просити й боятись.
Попереду — серйозні випробування.

Засобами милозвучності української мови також є:

- спрощення в групах приголосних: *радість* — *радісний*;
- чергування окремих голосних і приголосних звуків: *різ* — *розі*; *козак* — *козацький*.

123. Прочитайте. Випишіть словосполучення, що відповідають правилам милозвучності української мови.

Радість знайомства; ознайомитись із твором; гарний і розумний; учора і завжди; пересвідчитись у слухності; переконались самі; поспішають в бібліотеку; зустрілись з друзями; зачитатись книжкою; запропонувати

допомогу; перейнятися думкою; будьмо здорові; пишемо охоче; троянди і орхідеї; знов спізвився; попереду всіх.

- Словосполучення, у яких правила милозвучності порушено, відредагуйте й запишіть. Унесені виправлення обґрунтуйте.
- Чи є подані й відредаговані вами словосполучення фонетичними варіантами? Поясніть.

124. Перепишіть, уписуючи пропущені літери та вибираючи з дужок фонетичний варіант, який відповідає вимогам милозвучності мови. Вибір обґрунтуйте.

Ч..тання (в,у) б..бл..отеці вим..гає не л..ше часу, а й уваги — це не пер..ривчасте ч..тання (в,у) вагоні метро, від станції до станції (і,й) не ч..тання (в,у) автобусах.

Працювати (в,у) ч..тальному залі означає (і,й)ти цілеспрямовано за автором книжки, не відволікаюч..сь (і,й) не пов..ртаючись до однієї (і,й) тієї ж сторінки. Проведений (в,у) б..бл..отеці час рахується не хв..линами, а сторінками (і,й) знайденою інформацією.

Бібліотеки стали ро..кішню, це місце не зб..рігання книжок, а знаходження спокою, місце, де можна залишитися на самоті із собою (і,й) своїми думками (*За К. Яковленко*).

- Чи працюєте ви в читальному залі шкільної або районної бібліотеки? У чому її перевага над Інтернетом? Чим Інтернет зручніший? У відповіді дотримуйте правил милозвучності мови.
- Чи доводилося вам працювати в медіатеці? Поясніть відмінність між медіатекою та бібліотекою. За потреби скористайтеся Тлумачним словничком.

§ 16

Основні правила вимови голосних звуків

125. Прочитайте. Поясніть, від чого залежить вимова голосних звуків [e], [и], [o]. Як вимовляємо голосні [e], [и] в ненаголошених складах? Чи впливає наголос на вимову звука [o]?

Чепурний, *яснесенький*, окриленість, глибина, широкоплечий, зоріти, кропива, весело, джмелик, розумний, голубиця, *зозулька*.

- **Мовний експеримент.** Прочитайте слова в уповільненому темпі, потім у пришвидшеному. Чи змінився ступінь наближеності вимови [e] до [и], [и] до [e] в ненаголошених складах? Які правописні правила пов'язані з цим мовним явищем?
- Передайте фонетичною транскрипцією виділені слова.

В українській літературній мові вимова голосних звуків пов'язана з їхньою наголошеною чи ненаголошеною позицією.

Наголошені голосні вимовляють чітко. Лише початковий голосний [i] в небагатьох словах наближається у вимові до [и]: *іноді* [i^нод'і], *інколи* [i^нколи].

У коренях українських слів перед складом із наголошеним [у] ненаголошений [о] вимовляють як [о^у]: *голубка* [го^ул^убка], *зозуля* [зо^узу^л'а].

126. Порівняйте слова, записані за правилами орфографії та за орфоепічними нормами. Поясніть невідповідність між написанням і вимовою.

Веснянка [ве^нси^н'анка], перемога [пе^нре^н'мога], кожух [ко^ужу^х], дивиться [ди^ви^ц'а], дивишся [ди^ви^с'а].

127. Перепишіть, передаючи фонетичною транскрипцією слова з ненаголошеними [e], [и], [о].

Зразок. По діброві вітер [в'іте^нр] виє (*Т. Шевченко*).

1. Журавель край поля стереже криницю, не здійметься вгору, не махне крилом. Колосом додолу хилиться пшениця, слухає розмову вітру з джерелом (*В. Раєвський*). 2. Оперились пташенята, в ірій полетіли, на калині, на гілочці, гніздечко лишили (*В. Грінчак*). 3. Голуб твій повернеться сьогодні через грози і вітри холодні (*І. Калянник*). 4. Летять, плывуть і сурмлять ув імлі шовкові, жовті й сизопері птиці із континентів чорної землі у рідні гнізда, на свої криниці (*А. Малишко*).

● Позначте в словах орфограму «літери *e, u*, що позначають ненаголошені голосні в коренях слів». Написання слів поясніть правилом.

128. Попрацюйте в групах. Уявіть, що вам запропонували започаткувати інтернет-ресурс, присвячений культурі спілкування. Доберіть до ресурсу назву. Розробіть рубрики, обміркуйте тематику статей. Напишіть вступне слово до читачів, у якому прорекламуйте новий сайт. Чим такий ресурс може зацікавити підлітків?

129. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму «літери *e, u*, що позначають ненаголошені голосні в коренях слів».

1. Цілющої води я зачерпнув з гл..бокої кр..ниці (*П. Мовчан*).
2. Д..тинства теплий віт..р з очей моїх сльозинку вит..р (*О. Довгон'ят*).
3. У з..лену ложку л..стка б..ре калина дощ (*Б.-І. Антонич*). 4. Мохнатий джміль із будяків ч..рвоних сп..ває мед (*М. Рильський*). 5. В..слуємо. А із в..сла в..селка зводиться в..села. За селами сипнули села, мов квіту річка нан..сла (*О. Довгий*).

● Позначте в словах вивчені орфограми.

§ 17 Основні правила вимови приголосних звуків

130. Прочитайте слова, звертаючи увагу на правильність вимови.

Приказка, мережка, боротьба, вокзал, джміль, бджілка, дзвін, головний, гелґотіти, сміється, змагаєшся, поморочся, лисичці, мишці, легкість, зшити, зчіплювач, розступитися, розмежувати, розставити.

● Які слова пишемо так, як вимовляємо? У яких словах між вимовою й написанням є розбіжність?

Запам'ятайте основні правила вимови приголосних звуків в українській мові

Приголосні звуки чітко вимовляють між голосними, а також на початку слова перед голосним	[д]е[р]е[в]о, [м]а[т]и, [х]о[д]и[т]и, [р]о[б]и[т]и
Дзвінки приголосні в кінці складу чи слова дзвінкості не втрачають	сте[ж]ка, ка[з]ка, горо[б]ці, ді[д], зу[б]
Приголосні [дж], [дз], [дз'] вимовляють злито	[дж]ерело, [дз]еркало, ге[дз]ик
Розрізняють звуки [г] та [г']	[г]оворити, бере[г], по[г]либити; [г']ава, а[г']рус, дзи[г']а
Перед звуком [і] приголосні вимовляють м'яко. Напівпом'якшено вимовляють лише губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф], а також звуки [г], [г'], [к], [х] та шиплячі [ш], [ж], [ч], [дж]	[с']ік, [д']ім, [р']ік, [л']іс, [т']і[н']і [б']ік, [в']іск, [м']іст, [г']ість, [к']іт, [х']ірург, [ш']ість, [ж']інка, [ч']ітко
Приголосні звуки перед [і] не пом'якшуються на межі слів або значущих частин слова	<i>брат і сестра, мед і молоко; безідейний, медінститут</i>
Глухі приголосні перед наступним дзвінким змінюються на відповідні їм дзвінки	<i>молотьба [молод'ба] просьба [прóз'ба] вокзал [вогзál]</i>
Шиплячі приголосні перед свистячими змінюються на свистячі	<i>книжка — книжці [кніз'ц'і] дочка — дочці [доц'і] дошка — дошці [дóс'ц'і]</i>
Дзвінки приголосні перед глухими здебільшого дзвінкості не втрачають. Проте звук [г] перед глухими [к], [т] змінюється на глухий [х]	<i>легко [лэхко], нігті [н'іхт'і]</i>
Уподібнення приголосних звуків відбувається за вимови дієслів на <i>-ться, -шся</i>	<i>сміється [с'м'ійэц':а] граєшся [гра́йес':а]</i>

131. Перепишіть, відтворюючи літерами подані фонетичною транскрипцією слова.

1. Дружба [ви^епроб^овуйец':а] труднощами. 2. [гра^ти^емес':а] з вогнем — згоріш сам. 3. Молодому тепліше в [сор^оц':і], ніж старому в каптані. 4. Навіть кислиця та комусь [сніц':а]. 5. Хрущі в борщі, а жаба в [й^ус'ц':і]. 6. Хто [тр^уди^ец':а], той менше [ж^ури^ец':а].

● Слова якої мови — рідної чи іноземної — вам легше записувати фонетичною транскрипцією? Чому?

132. Поставивши подані іменники у формі давального відмінка однини, вимовте їх відповідно до правил української орфоепії.

Казочка, онучка, сестричка, подушка, галушка, кішечка, кішка, квочка, собачка, мишка.

● Складіть осучаснену казку про ріпку, уживаючи утворені граматичні форми. Розкажіть її, дотримуючи норм орфоепії.

133. Прочитайте фразеологізми, дотримуючи орфоепічних норм.

Стати на правильну стежку. Сідати на легкий хліб. Триматися на ниточці. Ходити по мотузочці. Підносити на тарілочці. Годити як болячці. Тримати на мушці. Утопити в ложці води.

- Розкрийте значення кожного з фразеологізмів.
- З двома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть речення.

134. Перепишіть прислів'я, передаючи виділені слова фонетичною транскрипцією. Обґрунтуйте написання слів правилами.

Зразок. Усяка людина [ц'ін^уй^ец':а] за працею.

1. Дерево з глибоким корінням *не боїться* бурі. 2. Нерозумні *сварять*ся, а мудрі згоди тримаються. 3. Сили *вичерпуються*, а знання примножуються. 4. Не *вивчишся* охотою — не навчишся й примусом. 5. *Граєшся* з ножем — неодмінно поріжешся.

● Систематизувавши інформацію з різних мовних словників, складіть лінгвістичні паспорти слів *боротьба, полегкість, переможець*.

§ 18

Наголос. Нормативний наголос. Основні правила наголошування слів

135. Прочитайте. Наголошування виділених слів звірте з орфоепічним словником.

Читаючи пречудову казку Дмитра Павличка про вірну дружбу хлопчика й оленя, я й досі відчуваю особливий трепет, надто коли йдеться про

нову редакцію твору, яку автор зробив спеціально для нашого *видання*. Поетична казка настільки вразила талановиту львівську художницю Олю Квашу, що вона на кілька місяців утекла в Карпатські гори, щоб бродити стежками Золоторого Оленя, надихаючись на створення *непересічних* ілюстрацій (За І. Малковичем).

- Чи впливає на комфортність і ефективність спілкування правильність або помилковість наголошування слів? У який спосіб?

Наголос — це посилення голосу на одному зі складів слова: *навчáння, книжкóвий, усере́дині, майбутт́я*.

Такий наголос називають **словесним**.

Звук і склад, на які падає наголос, називають **наголошеними**. Решта голосних звуків і складів у слові є **ненаголошеними**.

Наголос в українській мові:

- **вільний**, тобто не закріплений за певним складом, як, скажімо, у французькій мові на останньому чи в польській на передостанньому складі слова;
- **рухомий**, тобто, може змінювати місце в різних формах слова: *кни́жка* (одн.) — *книжкí* (мн.), *сторíнка* (Н. в. одн.) — *сторíнками* (Р. в. мн.).

Нормативне наголошування слів є необхідною ознакою культурного й грамотного мовлення.

136. Ознайомтеся зі статтями словника-довідника «Складні випадки наголошення» С. Головашука.

Запитáння, р. мн. -ань.

Доповіда́ч, -а, ор. -ем. кл. -ідачу і допові́дач, -а, ор. -ем, мн. -і, -ів.

Недоброзічливий і недоброзичлівий, -а, -е.

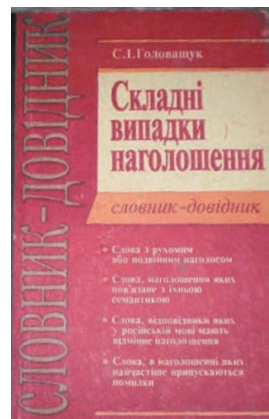
Оббіга́ти, -аю, -аєш, док.

Оббіга́ти, -аю, -аєш, недок.

Підісла́ти¹, -ішлю́, -ішлеш, -ішлє́, -ішлемо́, -ішлете́, -ішлють; ішлю́, ішлеш, ішле́, ішлемо́, ішлете́, ішлють (прислати).

Підісла́ти², підстелю́, підстелеш, підстелю́ть, (підстелити).

- У чому корисність словника наголосів?

137. Попрацюйте в парах. Складіть статті до словника наголосів на слова *бéрег, чергові́й, наді́хати, надиха́ти*.

138. Прочитайте, правильно наголошуючи виділені слова. Звертеся з орфоепічним словником.

1. *Прошу* ставити доповідачеві *запитання*. 2. Необхідно здійснити *фаховий* аналіз явища. 3. Закон було прийнято в першому *читанні*. 4. Маємо виконати *непрості завдання*. 5. Прикрий *феномен* потрібно проаналізувати. 6. Варто *навести* приклади порушень. 7. Хотілося б, аби якнайбільше людей замислювалися над своєю *вимовою*, вдосконалювали її (*З виступів на зборах*).

- Складіть словникові статті на виділені слова.

ОСНОВНІ ПРАВИЛА НАГОЛОШУВАННЯ

Частини мови	Місце наголосу	Приклади
Віддієслівні іменники середнього роду на <i>-ання</i> , які мають більше двох складів	суфікс	<i>чита́ння, навча́ння, запита́ння, завда́ння, визна́ння, вида́ння, пізна́ння</i>
Більшість іменників у множині	закінчення	<i>листка́, сторінка́</i>
Іменники жіночого роду із суфіксом <i>-к(а)</i>	у множині наголос переходить на закінчення	<i>учітелька</i> — <i>учительки́, нітка</i> — <i>нитки́, ластівка</i> — <i>ластівки́</i> (але <i>сусідка</i> — <i>сусідки</i>)
Іменники на позначення мір, довжин	останній склад	<i>міліме́тр, сантиме́тр, кіломе́тр</i> (але <i>термо́метр</i>)
Більшість двоскладових прикметників	закінчення	<i>нові́й, тісні́й, вузькі́й, гіркі́й, тонкі́й</i>
Прикметники зі значенням здрібнілості	суфікси <i>-еньк-, -есеньк-, -юсіньк-</i>	<i>мале́нький, леге́сенький, тоню́сінький</i>
Дієслово <i>бути</i> у формі минулого часу	закінчення	<i>була́, було́, були́</i>
Дієслова із закінченнями <i>-емо, -имо, -ете, -ите</i>	останній склад	<i>несемо́, несете́, ідемо́, ідете́</i> (а не <i>несемо, несете, ідемо, ідете</i>)
Числівники	частини <i>-адцять, -десять</i>	<i>одина́дцять, сімдеся́т, вісімдеся́т</i>

139. Перепишіть слова, позначаючи місце наголосу. Скористайтеся таблицею.

Використання, складний, міцний, квітки, ягідки, пливімо, кілометр, одинадцятий, п'ятнадцять, стежки, жінки, гарнесенький, звичайнісінький, чотирнадцять, змагання, шістдесят, додержання, упізнання.

- Обґрунтуйте наголошення слів — назв розділових знаків: *дужки, лапки*.

140. Попрацюйте в парах. Перепишіть слова в такій послідовності: 1) з наголосом на першому складі; 2) з наголосом другим складом; 3) з наголосом третім складом.

Добрідень, вірші, український, живопис, подруга, приятель, довести, корисний, текстовий, лапки, пізнання, одинадцять, черговий, подання, терези, документ, новий, ведмедиця, жало, порядковий, фаховий, дочка, донька, кілометр, виконаний, каталог, рукопис, ненависний, псевдонім.

- Складіть висловлення про важливість використання словників, розпочавши його так: «Помилки в наголошуванні слів свідчать про те, що для мовця словник — це швидше «сумне провалля», а не «пишний яр»...

141. Перепишіть речення, позначаючи у виділених словах місце наголосу.

1. Не цураймося піднесеного чи *виразного*, мов різьба, слова (*М. Стельмах*). 2. Зміст пісні, яким би він не був *значимим*, не гарантує її художньої цінності, а тим більше популярності (*З рецензії*). 3. Деякі історичні *документи* ще чекають на вивчення, осмислення і *видання* (*З доповіді*). 4. У багатьох столицях точкою відліку дорожніх відстаней є особливий знак під назвою «нульовий *кілометр*» (*З Вікіпедії*).

- Складіть жартівливу пам'ятку «Вимовляй правильно!» з 5–8 слів, у наголошуванні яких виникають труднощі або сумніви.

§ 19

Варіантне наголошування слів в українській мові. Діалектний наголос

142. Прочитайте уривок із наукової статті.

Наголошення слів і їхніх форм пов'язане передусім з усною формою побутування мови, отже, із просторіччям і з діалектами, а оскільки унормування усного мовлення порівняно з писемним завжди відстає, вагання щодо наголосу в українській мові постають досить часто.

У сучасній українській літературній мові в деяких випадках допускається варіантне наголошення.

До іменників з подвійним наголосом належать: *ведме́диця, ви́шіванка, по́мілка, апо́строф, ма́ляр, фа́рфор*.

З подвійним наголосом уживаються прикметники: *баво́вняний, безза́хисний, весня́ний, вітчизня́ний, во́вняний, вогня́ний, допо́міжний, за́тишний, зимо́вий, смі́ливий*.

У літературній мові допускаються варіанти наголошення таких дієслів: *відпо́вісти, закінчи́ти, заче́рствіти, ніякові́ти, очо́лити, плісня́вити, по́сівити, постари́ти, тумани́ти*; дієприкметників: *зігну́тий, пере́мкнүий, по́сівлений*; прислівників: *га́ряче, да́рма, по-ста́рому*.

З наведеного огляду можна зробити висновок, що в українській літературній мові нормативним став переважно той наголос, який засвідчується більшістю діалектів (За І. Матвіясом).

- Чому користуватися словником наголосів необхідно? Відповідь проілюструйте прикладами зі статті.

Діалектним наголосом називають особливості наголошування слів в українських діалектах порівняно з літературною мовою.

Наявність таких особливостей зумовлена, з одного боку, своєрідністю говір української мови, з іншого — впливом інших мов: польської, чеської та ін. Напр., південно-західним діалектам властиві такі наголоси: *ходжу* замість *ходжу́*, *люблю* замість *люблю́*, *оповідання* замість *оповіда́ння*, *моє* замість *моє́*.

Щоб не помилятися в наголошуванні слів, потрібно користуватися словниками.

143. Випишіть лише ті слова, які мають варіантне наголошування. Звертайтеся зі словником.

Зерно, текстовий, також, завдання, приятель, запитання, первоцвіт, напій, повітряний, смерековий, мабуть, смага, принести, доповісти, старіти.

- Назвіть словники, за якими можна з'ясувати нормативне наголошування слова.
- Поясніть, чому у віршах норми наголошення слів може бути порушено. Використайте знання, здобуті на уроках літератури.

144. Напишіть есе на тему: «Наголос — душа слова». Розпочніть його так: «Наголос, за висловом давньоримського вченого Діамеда,— *anima vocis*, тобто *душа слова*. Це спосіб фонетичного оформлення слова. Втративши наголос, слово часто втрачає свою самостійність. Наприклад, займенник *себе*, втративши наголос, перетворився на постфікс *-ся* (умиватися)...»

§ 20

Словорозрізнявальний наголос. Форморозрізнявальний наголос. Складні випадки наголошування слів

145. Прочитайте подані в двох колонках речення, правильно наголошуючи виділені слова.

Буду шукати сама, де *дорога*
моя (*Леся Українка*).

Пам'ять *серця*, — о, вона
жорстока,
Та без неї тяжче, як при ній!
(*М. Рильський*)

До сліз *дорога* ця земля під
ногами! (*І. Нехода*)

Серця українців б'ються
в унісон по всьому світу (*Україн-
форм*).

- У якій парі речень наголос допомагає розрізнити лексичне значення слів? граматичні форми одного слова?
- Як ви розумієте вислови *пам'ять серця* та *серця б'ються в унісон*?

Рухомий і вільний характер наголосу забезпечує йому здатність виконувати такі функції:

- **смислорозрізнявальну** (*старовинний зámок — хитромудрий замóк; дружні зв'язкі — голосові зв'язки*);
- **форморозрізнявальну** (*слова пісні — лунають пісні; біля вікна — світяться вікна*).

Отже, наголос може бути засобом розрізнення лексичного і граматичного значень слів.

146. Витлумачте лексичне значення поданих слів. Скористайтеся Тлумачним словничком.

Батьківщина — ба́тьківщина, сім'я́ — сі́м'я, про́шу — про́шу, лі́карський — лі́карський, шко́да — шкода́, ні́коли — ніко́ли.

- Дві пари слів (на вибір) уведіть до самостійно складених речень.

147. Перепишіть, позначаючи у виділених словах місце наголосу.

Лікарські поради, лікарські трави. Людські очі, людські стосунки. Вітряний день, вітряний двигун. Шампунь від лупи, збільшувальне скло для лупи.

- Складіть і розіграйте жартівливий діалог між покупцем і продавчиною магазину фототоварів, у якому з'ясувалося непорозуміння, спричинене незграбно складеною рекламою косметичного засобу, що убезпечує від лупи.

148. Складіть каламбури, обігравши пари слів. Позначте місце наголосу.

1. Музика (мистецтво, що відображає дійсність у звукових образах) — музика (музикант). 2. Підсумок (сума, одержувана внаслідок підрахунку, або результат певної діяльності) і підсумок (невелика шкіряна поясна сумка для патронів). 3. Гладкий (який має рівну, без виступів, загинів поверхню) і гладкий (добре вгодований, ситий, товстий).

149. Прочитайте. Запишіть лише ті речення, в яких наголос у виділеному слові виконує форморозрізнявальну роль. Визначте й укажіть у дужках після цих слів граматичні категорії.

1. Лиш на любові і добрі життя зростає *колос* (В. Крищенко). 2. *Колос* Родоський слугував мешканцям острова маяком (З Вікіпедії). 3. Поезія — це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до *душі* (Л. Костенко). 4. Чим багатші наші *душі*, тим ми цікавіші і людям, і собі (З виступу).

● Усно провідмініайте слова *пісня*, *чутка*, *сторінка*. Зробіть висновок: форми яких відмінків відрізняються лише наголосом.

150. Перепишіть прислів'я, позначаючи у виділених словах місце наголосу.

1. Додому *ворота* широкі, а з дому вузькі. 2. У лінивого *спина* до печі прилипла. 3. У справжнього майстра око бачить на *кілометр*, а розрізняє *міліметр*. 4. Сподівайся на свою працю, а не на *випадок*. 5. Жінка *фартухом* більше з двору винесе, як чоловік привезе возом. 6. Не наступаймо двічі на одні *граблі*!

● Чи всі позначені вами наголоси є нормативними? Звертеся з орфоепічним словником.

● Яке із записаних прислів'їв ви вважаєте найактуальнішим нині? Відповідь аргументуйте. Дотримуйте орфоепічних норм.

● Поясніть значення наголосу для грамотного, продуктивного й культурного мовлення.

151. Попрацюйте в парах. Прочитайте. За змістом прочитаного сформулюйте й поставте одне одному по три запитання: уточнювальне, доповнювальне та проблемне. Скористайтеся поданою на ф́орзаці підручника таблицею «Види запитань».

Орфоепічні норми складаються історично разом із формуванням загальнонаціональної мови, коли в суспільстві збільшується значення усного мовлення. Володіння орфоепічними нормами сприяє швидшому порозумінню людей, які спілкуються усно. Увага співрозмовника зосереджується на змісті розмови, а не відволікається незвичним для мовця звучанням.

Крім того, дотримання орфоепічних норм має значення для засвоєння правопису, адже в українській мові є слова, які пишуться на основі вимови: *калина*, *школа*, *книжка*. Є й слова, вимова і написання яких відрізняються, напр.: [зе^нмл'а́] — *земля*, [рожчи^ншчáйу] — *розчищаю*. Пишучи

такі слова за одними нормами, а вимовляючи за іншими, людина набуває ширшої мовної грамотності.

Дотримання орфоепічних норм є виявом культурного рівня мовця, а наявність у мові загальноприйнятих вимовних норм — свідченням високого рівня розвитку цієї мови.

Сучасна українська літературна мова має на сьогодні в цілому установлені орфоепічні норми. Вони охоплюють вимову голосних і приголосних звуків, сполучень приголосних, слів іншомовного походження, наголошених слів та інтонування речень. Ці норми повинен знати кожен (*За Г. Козачук, Н. Шкуратяною*).

152. Перепишіть слова, позначте в кожному місці наголосу. На виділені слова складіть словникові статті до тлумачного та орфоепічного словників.

Навчання, асиметрія, статуя, кулінарія, гуртожиток, новий, визвольний, котрий, кропива, каталог, сімдесят, урочистий, несемо, зобразити, захворіти, ознака, дочка, подруга, білизна, кропива, яловичина, центнер, рибина, ласо, коромисло, невиразний, кукурудзяний, морквяний, разом, загалом.

- Підкресліть слова, що мають подвійний наголос.
- У яких випадках наголос виконує словорозрізнявальну функцію?
- Позначте в словах орфограми. Поясніть написання слів правилами.

Знаю, вмію, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

— Що вивчає орфоепія? У чому полягають орфоепічні норми? Які є види орфоепічних помилок? Наведіть приклади.

— Для чого потрібно володіти нормами літературної вимови?

— Складіть текст радіореклами нового видання орфоепічного словника.

— У чому суть явища милозвучності? Наведіть приклади.

— Які засоби милозвучності вам відомі? Наведіть приклади.

— Назвіть основні правила вимови голосних і приголосних звуків української мови.

— Складіть три тестових завдання, мета яких — перевірка знання засобів милозвучності. Запропонуйте виконати їх у класі.

— Складіть для розміщення на шкільному веб-сайті словничок мовних термінів, наголошення яких може викликати певні труднощі (*порядковий числівник, зв'язне мовлення, сполучні слова та ін.*).

— Укладіть словничок популярних у вашій місцевості слів, що вживають із діалектним наголосом. До кожного такого слова додайте відповідник літературної вимови. Напишіть до словничка стислу передмову-заклик дотримувати орфоепічних норм.

— Складіть план інформаційного виступу на тему: «Можливості українського наголосу». Оберіть журі, яке визначить найкращий з усіх складених планів та обґрунтує свій вибір. Обравши стиль, відповідний темі, колективно складіть за цим планом текст виступу, проілюструйте його прикладами. Відредагувавши текст виступу, прочитайте й обговоріть його в класі.

- Виконайте тестові завдання.

Практична риторика

Текст як одиниця спілкування. Етапи підготовки тексту виступу

153. Прочитайте. Визначте головну думку висловлення.

Що значить підготуватися до виступу? Механічно записати кілька слів або фраз? Завчити їх напам'ять? Нічого подібного. Справжня підготовка полягає в тому, щоб вилучити дещо із самого себе, сформулювати та скомпонувати власні думки та переконання.

Не намагайтеся підготуватися до виступу за півгодини. Промову неможливо «спекти», як пиріг, на замовлення. Думки повинні визріти. Вибравши тему, обмірковуюйте її, не забуваючи про це ні вдень, ні вночі! Обговорюйте її з друзями. Самі собі ставте найрізноманітніші запитання, які стосуються теми. Ідеї, докази, приклади спадатимуть на думку в найнесподіваніші моменти (*За Д. Карнегі*).

- Як готуєтеся до виступу ви? Чи записуєте текст? З якою метою?
- Як ви розумієте вислів Софокла *Багато говорити і багато сказати не є те ж саме*?

Мовлення — це процес спілкування, здійснюваний засобами мови. І засобом здійснення цього процесу, і його результатом є **текст**.

Якщо усний (або письмовий) текст адресовано аудиторії, його називають **риторичним текстом**.

Успіх виступу може забезпечити ретельна підготовка до нього, послідовність якої така: формулювання мети — вибір теми — складання плану — добір і систематизація матеріалу — робота над конспектом — репетиція.

Важливим є попереднє визначення тривалості виступу, що впливає на обсяг тексту.

Встановлено, що увагу слухачів важко утримувати довше ніж 45 хв. При цьому слід пам'ятати, що час, упродовж якого людина може слухати уважно, не відволікаючись,— 10–20 хв.

154. Попрацюйте в парах. Прочитайте. Сформулюйте за змістом прочитаного два запитання: уточнювальне та проблемне. Вислухайте відповіді, за потреби зробіть доповнення.

Основними змістовими характеристиками гарного виступу є його об'єктивність, чіткість, виразна цілеспрямованість, змістова насиченість.

Логічну структуру виступу, а також послідовність і взаємозв'язок думок фіксують у вигляді *плану*.

Подбавши про *зміст, смислову наповненість* виступу, необхідно зосередитися на *будові тексту* виступу.

Вступ є необхідною частиною навіть найбільш стислих виступів. Саме роблячи вступ до виступу, можна і треба зацікавити слухачів, завоювати їхні симпатії. Вступ включає кілька речень, за допомогою яких мовець має повернути увагу слухачів, сформулювати й пояснити свій задум, а ще — підготувати підґрунтя до сприйняття того, про що йтиметься у промові. Вступ не повинен бути надто серйозним, надто сухим і надто довгим.

Слід пам'ятати: якщо *закінчення має стосуватися суті порушеної у виступі проблеми, то вступ повинен стосуватися слухачів*. Оратор не повинен говорити аудиторії, що він не мав можливості підготуватися як слід, має недосить досвіду і т. ін. Слухачі не хочуть спілкуватися з маленькою і слабкою людиною, яка неспроможна приховати свого страху. Слухати хочуть людину компетентну та впевнену в собі.

Готуючи **основну частину виступу (виклад)**, найкраще рухатися від простого до складнішого. Необхідно навчатися ставити себе на місце слухачів, яким буває важко стежити за змістом промови, важко збагнути зв'язки між окремими думками, подіями, фактами. У такому випадку аудиторія починає слухати неуважно, відволікатися. Помітивши це, промовець має уповільнити темп виступу, щось повторно витлумачити, проілюструвати прикладами.

Окремі думки промовець може розвивати по-різному: *розповідати, описувати, пояснювати, доводити*.

Слід пам'ятати, що найцікавішою формою викладу є *розповідь* про певні події та їхніх учасників. Чому? Тому що найбільш цікавим для

слухачів є те, що відбувається з живими людьми, те, що перебуває в русі, розвитку, динаміці.

Нерухоме й неживе цікавить слухачів менше. Тому *описи* предметів і навіть живих істот, зокрема деталей їхнього вигляду, якщо вони не пов'язані з розвитком і з дією, слухачам, як правило, менш цікаві.

Якщо промовець доводить певне твердження, він повинен бути максимально об'єктивним. Упередженість і необ'єктивність дратують слухачів, викликають у них спротив.

Закінчення виступу дуже важливе. Існує кілька способів завершити свій виступ:

- підбити підсумки всього сказаного, повторивши основні положення виступу;
- закликати до конкретних дій;
- зробити слухачам комплімент;
- процитувати доречні поетичні рядки;
- пожартувати, викликавши сміх;
- створити кульмінацію.

Не слід закінчувати вислів словами «Оце все, що я хотів сказати», пам'ятаючи, що саме від сказаного в закінченні залежить, що з виступу залишиться в пам'яті слухачів. Тому прикінцеві фрази є дуже важливими, і обміркувати їх потрібно якнайретельніше (*За І. Томаном, Д. Карнегі*).

155. Прочитайте. За допомогою яких мовних засобів автори висловів доводять свої думки?

1. Жодна людина при здоровому глузді не візьметься будувати дім, не маючи проекту. Як же можна почати виступ, не маючи плану? Публічний виступ — це мандрівка до певної мети, і маршрут має бути нанесений на карту (*Д. Карнегі*). 2. Людина, яка починає промову, не продумавши її структури, нагадує корабель, який виходить у море без стерна (*І. Томан*). 3. Кінець — розв'язка всієї промови. Кінець має бути таким, щоб слухачі відчували, що далі говорити нема чого (*А. Коні*). 4. Оратори, які ніяк не можуть зупинитися, — справжні мучителі слухачів. Невдалий кінець знищує ефект всієї промови (*І. Бехер*).

156. Попрацюйте в групах. З'ясувавши мету та можливих адресатів мовлення, складіть план виступу на одну з тем (на вибір):

«Музика, яку любить сучасна українська молодь».

«Кого з героїв класичної літератури має за ідеал сучасний молодий українець».

«Людина, яку нам усім хотілося б наслідувати».

«Кінофільм (спектакль, пісня), який примушує битися наші серця».

- Обговоріть складені плани в класі. Визначте: 1) найбільш детальний; 2) найне-сподіваніший; 3) найцікавіший.
- Складіть і запишіть вступ до одного з виступів за складеним планом.
- Складіть і запишіть закінчення (кінцівку) того ж виступу.

157. Підготуйте текст публічного виступу (запишіть ключові слова, доберіть і систематизуйте матеріал, складіть план, за планом — текст) на одну з тем:

— Берегти пам'ятки вітчизняної історії — обов'язок кожного українця. (Для виступу на засіданні історичного гуртка.)

— Надати хоча б одноразову допомогу дитячому притулку (військовому шпиталю) — моральний обов'язок кожного. (Для виступу на шкільних учнівських зборах.)

- Чому, готуючись до виступу, важливо знати аудиторію, перед якою його буде виголошено? Змодельуйте аудиторію, текст виступу перед якою ви склали.

Підготовка до виступу. Види читання і записування тексту виступу. Естетика тексту

Добираючи матеріал до виступу, застосовують різні види читання, а саме:

Вид читання	Що покладено в основу	Коли є доцільним
ознайомлювальне	найзагальніше знайомство зі змістом: з'ясування його теми, головної думки та порушених проблем	під час читання публіцистичної та художньої літератури
читання-перегляд	попереднє ознайомлення з метою з'ясування корисності: перегляд змісту, вибір окремих положень	для визначення корисності для підготовки виступу
сканування	швидкий перегляд тексту з метою пошуку факту, прізвища, дат	для звіряння фактів, перевірки дат, прізвищ
поглиблене (аналітичне, творче)	увага спрямовується на деталі з метою подальшого аналізу й оцінювання; виявляються найбільш важливі й цікаві моменти, незрозумілі деталі	тексти (наукові, публіцистичні) незнайомі та більш складної тематики

158. Які види читання ви поєднуєте? Чи є таке поєднання доцільним?

159. Прочитайте. Доберіть до тексту заголовок. Складіть і запишіть план.

Визначивши мету виступу та сформулювавши його тему, необхідно визначити порядок викладу матеріалу, тобто **скласти план**. Спочатку складають **попередній план** майбутньої **промови** — це перелік конкретних питань виступу для цілеспрямованого добору літератури, а з неї — фактичного матеріалу для виступу. У процесі опрацювання літератури план може змінюватись.

Матеріал до виступу добирають із багатьох джерел, проте до читання звертаються практично завжди: саме з прочитаного для промови вилучають важливі факти, яскраві приклади, цікаві ідеї.

План, складений у процесі добору літератури, зазвичай стає **основним планом виступу**, його пункти мають бути чіткими і виснажливими. Саме цей план найчастіше оголошується слухачам після повідомлення теми виступу або у вступі під час розкриття мети промови.

Плани бувають трьох видів:

— *простий* — із декількох пунктів, що розкривають тему виступу і належать до основної частини викладу;

— *складний* — своєрідне поширення пунктів простого плану шляхом конкретизації основних питань, крім того, сюди вводять вступ і висновки;

— *цитатний* — простий план, пункти якого виражено цитатами, що передають суть кожного з питань.

Готуючись до виступу, читають офіційні документи, наукову та науково-популярну літературу; довідкову літературу (енциклопедії, енциклопедичні довідники, бібліографічні покажчики). Без цих джерел неможливо обійтись, готуючись до виголошення доповіді, до участі в дискусії, адже факти, дати, прізвища необхідно ретельно перевіряти.

Важливим джерелом, особливо під час обговорення суспільно важливих актуальних подій, є статті (репортажі, інтерв'ю) з Інтернету, газет, журналів. Після перевірки на достовірність дібраний фактичний матеріал систематизують і записують у відповідності до ретельно обміркованого плану виступу.

Фіксувати прочитане можна по-різному: роблячи виписки або складаючи конспект.

Перший крок до систематизації матеріалу для виступу — упорядкування дібраних у процесі підготовки фактів, власних міркувань і оцінок, цитат. Робити це найкраще **на картках**, які промовець складає в певній послідовності — за потреби послідовність можна змінювати. До того ж між двома вже заповненими картками легко вставити нову картку зі щойно дібраною актуальною інформацією.

Сьогодні більшість промовців використовує мультимедійні презентації, які успішно замінюють кратки, увиразнюючи зміст промови таблицями, діаграмами, ілюстраціями.

Конспекти не є зручними в користуванні — аудиторія не любить оратора, який підглядає в записи. Проте в процесі підготовки до виступу більшість промовців все-таки складають конспекти, передовсім для запам'ятовування тексту.

Працюючи над конспектом, слід дотримувати таких правил:

- розділи виступу слід розміщувати в логічній послідовності, тобто у відповідності до плану;
- до кожної тези потрібно додати хоча б основні докази, ще краще — докази та приклади;
- кожну наступну думку записувати з абзацу.

Зміст конспекту потребує редагування. Передусім ідеться про повноту розкриття теми, конкретність, логічність, послідовність викладу думок.

Оратор має обов'язково попрацювати й над стилем тексту: переконатися, що використані слова відповідають обраному стилю (здебільшого йдеться про публіцистичний з елементами науково-популярного), а вжиті в тексті терміни зрозумілі аудиторії. Слід звернути увагу й на те, чи не перевантажено текст цитатами, чи доцільно використано фразеологізми.

● Усно перекажіть текст за складеним планом, додавши поради щодо створення мультимедійної презентації у програмі Microsoft PowerPoint.

● Розкажіть про переваги такої презентації над паперовими картками. Чи доводилося вам використовувати таку презентацію під час захисту проекту? доповіді на шкільному факультативі чи гуртку? Передайте свої враження від такої роботи.

160. Складіть і запишіть текст для виступу перед учнями початкової школи про корисність читання. Над створенням тексту працюйте за поданою в попередній вправі послідовністю. Використайте деякі з прислів'їв.

1. Не всякий, хто читає, у читанні силу знає. 2. Людина без читання як риба без води. 3. Розумному і книги в руки. 4. Прочитаного ні вода не затопить, ні вогонь не спалить, ні злодій не вкраде. 5. Ніхто вченим не родиться, а в дружбі з книжкою формується. 6. Учися чужого розуму, а й свого не губи. 7. Найвища школа — саме життя.

● Підготуйтеся до ділової гри: виголошення підготовленої промови перед вашим класом, який, імітуючи першокласників-«чомучок», ставитиме промовцю якнайбільше запитань. Спробуйте передбачити такі запитання й заздалегідь підготувати на них відповіді.

ОРФОГРАФІЧНА НОРМА

§ 21

Орфограма. Орфографічна помилка. Орфографічний словник. Принципи української орфографії

161. Прочитайте. Яку з висловлених думок ви поділяєте? Чому?

Науковці детально досліджують особливості створення іміджу представника (представниці) певної професії. До уваги беруть їхній зовнішній вигляд, мовлення, манеру спілкування, особливості поведінки.

Та є ознака, однаково важлива для кожного працівника. Це орфографічна й пунктуаційна грамотність, об'єднана містким словом *правис*. Де б ти не працював у майбутньому, маєш уміти грамотно написати заяву, лист, план роботи, звіт. У цих документах важливий не лише зміст, а й графічне оформлення.

- Яка значуща частина спільна в будові слів *орфографія* та *графіка*? Що в перекладі з грецької мови ця частина означає?

СЛОВА

Орфографія — 1. Розділ науки про мову, який вивчає правила передавання усного мовлення на письмі. 2. Історично сформована система правил, що визначають написання слів відповідно до ustalених норм.

Орфографічні норми охоплюють правила написання слів та їхніх частин.

Орфографічне правило — це чітка рекомендація, що пояснює умови вибору єдино прийнятого, нормативного написання слова.

Орфограма — графічний знак (буквений і небуквений), який потрібно вибрати з ряду можливих відповідно до орфографічного правила.

Види орфограм:

- **буквені:** окрема літера, яку пишуть за певним правилом: *верба, високий, осінь*;

- **небуквені:** апостроф (*м'ята, комп'ютер*); перенос слів із рядка в рядок (*від-да-ність*); написання слів окремо (*у книжці*), разом чи окремо (*у день народження, удень зустрівся*), окремо чи через дефіс (*по нашому класу; зробити по-нашому*).

Наслідком неправильного вибору орфограми і, відповідно, порушення норми літературної мови є **орфографічна помилка**.

Правопис слова з'ясовують за допомогою **орфографічного словника**.

162. Прочитайте. Визначте у словах буквені та небуквені орфограми.

1. Грамотність — це ввічливість автора тексту стосовно читача (*С. Янковський*). 2. Письмо з помилками — то як немиті руки чи зуби (*В. Стус*). 3. Якби ж то були ін'єкції грамотності! Уколов у руку чи ногу — і йди складай ЗНО! (*З розмови*) 4. Закони літер — не разок намиста: одну хитнеш — і поміняєш суть (*Б. Олійник*). 5. Справжні помилки — ті, які ти вчасно не виправив (*Конфуцій*). 6. Вулицею «Нехай колись» прийдеш до будинку «Ніко́ли» (*Англійське прислів'я*).

- Поясніть написання слів орфографічними правилами.
- Витлумачте слова давньоримського поета Горація: *Щоб грамотно писати, потрібно безперервно мислити*. Чи не втратили ці слова актуальності? Поясніть свою думку.

163. Прочитайте кілька статей з орфографічного словника, прокоментуйте їхню будову.

європесць, -ейця, *ор.* -ейцем, *мн.* -ейці, -ейців.

європеїзувати(ся), -ую(ся), -уєш(ся).

європейка, -и, *д. і м.* -ці, *р. мн.* -йок.

єдино правильний

єдиносущий

єднання, -я.

єдність, -ності, *ор.* -ністю.

- Складіть статті до орфографічного словника на слова *українець, українка, українознавство, українськомовний*.
- За якими словниками, крім орфографічного, можна з'ясувати правопис слова?
- Які онлайн-словники ви могли б порекомендувати однокласникам для з'ясування правопису слова? Вибір обґрунтуйте.

164. Попрацюйте в парах.

Прочитайте уривок зі спілкування на форумі веб-сайта «Юним мовознавцям».

<p>Шукач мовних скарбів</p>	<p>Дата: П'ятниця, 2.11.2018, 16:32 Повідомлення # 15</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 15 Статус: Offline</p>	<p>На уроках української мови забагато часу витрачаємо на вивчення орфографії, тобто правопису. Так-так, витрачаємо, марнуємо, гайнуємо, розтринькуємо! Навіщо вчити правила, якщо можна швиденько скористатися безкоштовним сервісом «Перевірка орфографії»! Це технологія вмить вишукує у словах орфографічні помилки і пропонує варіанти їх виправлення! 😊</p>
<p>Мовозахисниця</p>	<p>Дата: П'ятниця, 2.11.2018, 17:10 Повідомлення # 30</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 30 Статус: Offline</p>	<p>Певною мірою я з тобою згодна: час берегти необхідно. Існують різні способи перевірки орфографії (і пунктуації) онлайн: листування електронною поштою, коментування в блогах, на форумах і чатах. Але, дозволь спитати, як пояснити нік, яким ти підписуєш свої пости? Хіба грамотність не належить до мовних скарбів, які ти нібито шукаєш? Невже тобі не цікаво, ЧОМУ слово слід писати так, а не інакше?</p>

- Включившись в обговорення, складіть і запишіть 2–3 відповіді обом дописувачам форуму. Доберіть ніки, які відповідають змісту ваших висловлень.
- Висловте ваше ставлення до фразеологічних неологізмів, що їх уживає молодь: *на гугл надійся, та й сам розум май; без гугла день роком стає; гугла боятися — в нет не ходити; пішов (пішла) у загул*. Чи мають такі новотвори право на існування? Чому?

165. Перепишіть, вибираючи з дужок велику чи малу літеру та вставляючи пропущені букви.

1. Ми відомі із прадавна, як (Л,л)ітоп...с – сясє (Л,л)авра. Не якийсь чужий ..нвестор, нам про нас ро..каже (Н,н)естор (А. Камінчук). 2. Без істор..чної пам'яті та усвідомлен...я ролі культури в ж..тті суспільства народ пр..речений стати фіз..чним донором іншої д..ржави (В. Грабовський). 3. Ві..крився в томику (Ш,ш)євченків «(З,з)аповіт». Ти в школі чув його, ч..тав удома (П. Воронько). 4. Від'їжджати нікуди не хочу. Тут є простір для мого кр...ла (Г. Чубач).

- Позначте у словах вивчені орфограми. Поясніть написання слів орфографічними правилами.

Орфографія ґрунтується на певних принципах, які зумовлені фонетичною та граматичною будовою мови.

ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

фонетичний	написання слова точно передає його вимову	<i>голова, чотири, товариство</i>
морфологічний	написання слова розходиться з його вимовою, певна значуща частина в усіх словах пишеться однаково, незалежно від вимови	<i>премудрий, приєднати, розпитати, безпека, беззоряний, законний, піднісся</i>
історичний (традиційний)	написання слів узвичаєно традицією: пояснити його неможливо, тому необхідно запам'ятати	<i>батько, мідь, щирий, борц, їжак, виїхати, левада, сметана, кишеня</i>
смисловий (диференційний)	під час написання однозвучних слів необхідно брати до уваги їхнє значення, бо саме від нього все залежить	<i>Гончар (прізвище), гончар (ремісник); рівне поле, місто Рівне; удень (у денний час), у день (у певний день)</i>

166. Прочитайте притчу. Виберіть із речень тексту по 3–4 приклади слів, що пишуться у відповідності до кожного з принципів української орфографії.

НАЙБІДНІША ЛЮДИНА

Учні часто ставили Мудрецю запитання: «Як допомогти бідним людям стати багатшими?» Одного разу Мудрець попросив їх відшукати найбіднішу в місті людину й з'ясувати, чим вона займається і як живе.

Незабаром учні доповіли, що така людина знайдена, вона жебракує на базарі, а живе в халупі біля річки, за мостом.

— Візьміть пачку грошей,— сказав Мудрець,— і покладіть на міст перед тим, як по ньому проходитиме цей бідолаха. Можливо, нам вдасться йому допомогти!

Зробивши, як звелів Мудрець, учні з нетерпінням чекали результату. Ось бідняк перейшов міст. Оточивши його, учні почали розпитувати:

— Ну як? Що на мосту?

Бідняк був ошелешений:

— А що на мосту?

— Хіба ти там нічого не побачив?! — не вгамовувались учні.

— Та ні! — відповів бідняк.— Я так часто переходив цей міст, що цього разу в мене з'явилося бажання перейти його із заплющеними очима.

● Витлумачте суть притчі: до чого вона привертає увагу, до чого закликає? Чи актуальний такий заклик у наш час?

- Доберіть із тексту 2–3 приклади буквених і небуквених орфограм. Правопис цих слів поясніть орфографічними правилами.

167. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограми.

Навчаюч..сь у школі, я любив с..діти за остан..ью партою і мазюкати щось ручкою в зош..ті. Рідше це були малюнки, частіше — слова.

Замислююч..сь над професією, вирішив стати мульт..плікатором. Пізніше змінив рішен..я на користь граф..чного д..зайну. Так у моє житт..я ввійшла каліграф..я — м..стецтво п..сьма.

Колись давно кал..графія мала винятково інформат..вну функцію. З ро..витком друкарської справи, а пізніше і комп'ютерних т..хнологій ця функція ..мінилася, а нині й повністю ..никла.

Головна пр..чина — усе рідше люди викор..стовують для письма ручку і все частіше — клав..атуру на смартфоні чи комп'ютері (*За Тарасом Макарком*).

- Назвіть орфограми, спричинені фонетичними явищами української мови. Які з орфограм пов'язані з граматикую?

- Які афоризми (цитати) мають для вас особливе значення сьогодні? Чому саме ці? Організуйте на шкільному веб-сайті конкурс на краще каліграфічне виконання улюбленого афоризму.

- Роздивіться молодіжну футболку дизайнера Олексія Чекала. Висловте ваше ставлення до оздоблення одягу елементами каліграфії. Який афоризм зобразили б на одязі ви? Вибір поясніть.

- Чи імпонують вам професії мультиплікатора, дизайнера з графіки, дизайнера одягу? Назвіть позитивні й негативні, на ваш погляд, сторони цих професій.

§ 22

Ненаголошені *e*, *и* в корені слова

168. Прочитайте. Визначте слова, у коренях яких голосні звуки [e] та [и] вимовляються нечітко. Чим зумовлена така вимова? Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією.

1. Я думав, що усе живе на цій землі не хоче лиха (*О. Довгий*).
2. В добрі плекала кожну днину синів достойних Україна (*М. Стельмах*).
3. Пли-

ве хвилин веретено в руках судьби, як тінь незрима (*В. Сосюра*). 4. Юність має на тривоги право (*В. Симоненко*). 5. А в душі, немов трембіта, грає за дитинством туга (*Д. Павличко*).

● Поясніть написання переданих фонетичною транскрипцією слів орфографічними правилами.

Щоб знати, яку літеру писати в ненаголошеному складі — *е* або *и*, потрібно поставити слово в такій формі, щоб сумнівний голосний став наголошеним (*з[и^е]ма — з[и^іми; м[е^е]не — до м[е^іне*) або ж дібрати спільнокореневе слово, у якому сумнівний голосний є наголошеним (*н[е^е]бесний — н[е^ібо; т[и^е]хенько — т[и^іша*).

Якщо при зміні форми слова або у спільнокореновому слові сумнівний голосний випав, потрібно писати літеру *е*: *учень* (бо *учня*), *справедливий* (бо *правда*).

Завжди пишуть:

- літеру **е** у сполуках *-ере-, -еле-*: *очерет, щелест*;
- літеру **и** у сполуках *-ри-, -ли-*: *криниця, глитати*.

Інколи ненаголошений [и] в таких сполуках можна перевірити наголосом: *гриміти*, бо *гр[и]мнути*; *блищати*, бо *бл[и]снути*.

ОРФОГРАМИ:

- букви *е, и*, що позначають сумнівні ненаголошені голосні: *зерно, дивина*,
- буква *е* в сполученнях *-ере-, -еле-*: *берег, селезень*;
- буква *и* в сполученнях *-ри-, -ли-*: *тривога, блищати*;
- буква *е*, що позначає сумнівний ненаголошений голосний, який при зміні форми слова випадає: *хлопець* (*хлопця*), *тиждень* (*тижня*).

169.

Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. В ж..тті лиш сила нищить пер..шкоди (*І. Франко*). 2. З кордонів поч..нається країна, з..мля Вітчизни — з рідних бер..гів, з пісень — свята любов до України, а з мудрості — відсутність ворогів (*В. Мельников*). 3. Поет — немов м..мбрана! Він творить не п..ром. Поет — відкрита рана у людства під р..бром (*Б. Мозолевський*). 4. Здобуті розгоном чи нахрапом пер..моги не бувають тр..вкими й тр..валими (*З журн.*)

● Позначте в словах орфограму «букви *е, и*, що позначають сумнівні ненаголошені голосні».

170.

Уставляючи пропущені літери, запишіть слова в дві колонки: з літерою *е* та літерою *и*.

Ст..блина, л..сиця, хв..лювання, віт..р, ч..рговий, зуп..нятися, д..вина, чов..н, д..сяток, л..стопад, груд..нь, в..шневий, с..лянка, ч..рв'як,

п..рій, ц..буля, тижд..нь, м..тушня, к..рувати, д..таль, бр..ніти, кр..латий, п..репустка, довгот..лесий, об..режний, стр..міти.

● Слова, написання в яких *е*, *и* вам довелося перевіряти за орфографічним словником, підкресліть.

171. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

Якщо порівняти інформацію з ок..аном, то т..леглядач — це людина, яка с..дить на бер..зі і спост..рігає, як на неї накочуються інформаційні хвилі. Натомість нетер — яхтсмен, який рухається ок..аном, ск..ровуючи його куди завгодно, відкр..ваючи все нові землі й екзотичні острови.

Отже, в Інтернеті маємо повну для ч..тання текстів свободу і швидкість спр..йняття інформації. У м..режі кор..стувач насамп..ред пер..глядає заголовки новин, далі — клацанням мишки ро..ширює інформацію про те, що його зацікавило, а коли є бажання, ро..гортає інші сторінки.

Проте Інтернет кр..тикують за ч..малу кількість фактичних і граматичних пом..лок, які є платою за гіпероп..ративність. А ще — за фрагментарність і пов..рховість інформації (За Б. Потятиником).

● Позначте в словах орфограми. Слова, написання в яких *е*, *и* вам довелося перевіряти за словником, підкресліть.

● Що ви знаєте про комп'ютерну залежність і як її уникнути? Розкажіть про це, дотримуючи правил української орфоєпії.

172. Прочитайте. Визначте слова з ненаголошеними *е*, *и*. Обґрунтуйте написання цих слів.

Проаналізувавши закономірності поведінки сучасної молоді, механізми її взаємодії із суспільством, можна простежити певну особливість: молодь стає більш прагматична, самостійна, незалежна; націлена на саморозвиток і самореалізацію в житті.

Тема майбутнього є для підлітків надзвичайно важливою. Хлопці й дівчата, які мають високу працездатність, адекватну самооцінку, високі комунікативні здібності, переживають своє майбутнє як проблему меншою мірою. Головними переживаннями, пов'язаними з образом майбутнього, є надія, сподівання і водночас тривожність (З підручника).

● Яке значення для вашого майбутнього має розвиток комунікативних здібностей і як ви їх розвиваєте? Дайте на це питання письмову відповідь (обсяг — 5–7 речень).

§ 23 Правила вживання апострофа

173. Прочитайте. Слова з апострофом випишіть і передайте фонетичною транскрипцією.

Народ для людини не просто сім'я — це ланцюг із найміцнішого заліза, а вона сама — нерозривне його кільце. Народ — непорушна крем'яна скеля, людина ж проти неї — лише піщинка.

Людина, яка не розуміє, що прив'язує її до рідного народу, помалу відривається від національного ґрунту. Така людина двоїться у ставленні до рідного, і така роздвоєність роз'їдає їй душу (За Н. Григор'євим-Нашим).

- Прочитайте виписані слова, дотримуючи правил орфоєпії. Поясніть, що позначає на письмі апостроф.
- Обґрунтуйте вживання у виписаних словах апострофа. Скористайтеся таблицею.

ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Апостроф СТАВЛЯТЬ перед літерами *я, ю, є, ї*:

після букв <i>б, п, в, м, ф</i>	<i>б'є, н'ять, в'язати, пів'яблука, м'який, верф'ю</i>
після літери <i>р</i> , що позначає твердий звук [р]	<i>міжгір'я, подвір'я, матір'ю</i>
після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються твердим приголосним	<i>з'явитися, роз'яснити, під'яремний, пів'ящика, напів'язичницький, дит'ясла</i>
після літери <i>к</i> у слові <i>Лук'ян</i> та споріднених із ним словах	<i>Лук'янівна, Лук'яненко, Лук'янчук</i>

Апостроф НЕ СТАВЛЯТЬ перед літерами *я, ю, є, ї*:

після букв <i>б, п, в, м, ф</i> , якщо перед ними стоїть літера, яка позначає кореневий приголосний, крім <i>р</i>	<i>свято, морквяний, цвях, мавпячий, але верб'я, торф'яний</i>
після літери <i>р</i> , що позначає м'який звук [р']	<i>буря, ряска, рюкзак</i>

ОРФОГРАМА:

апостроф:

пам'ять, солов'иний, сузір'я, з'юрмитися

174. Уставляючи, де потрібно, апостроф, запишіть слова у дві колонки: з апострофом і без нього.

Здоров..я, медвяний, об..єднання, духм..яний, прислів..я, присв..ячений, острів..янин, напів..європейський, риб..ячий, різдв..яний, повітр..я, від..ємний, пів..яру, зв..язок, св..тковий, Солов..йов, над..їхати, кр..юк, люб..язність, під..южування, зап..ястний, пів..яблука, бур..як, сер..йозний, тьм..яний, р..ясний, жираф..ячий, тім..я, роз..юшити, верб..я, р..яжанка.

- Прочитайте слова обох колонок, дотримуючи правил орфоєпії.

175. Перепишіть прислів'я народів Європи. Уставте пропущені літери і, де потрібно, апостроф.

1. Добре ім..я — найкраща спадщина (*Польське*). 2. Чисте сумління — для душі св..ято (*Англійське*). 3. Любов..ю добуд..ш усе, силою — нічого (*Французьке*). 4. Бе..страшна людина сама собі пор..ятунок (*Англійське*). 5. Заздрість і камінь з..їдає (*Норвезьке*). 6. В..дмежа дурість пер..магає мавп..ячий розум (*Ірландське*). 7. І на найкращому городі може вирости бур..ян (*Румунське*). 8. Дер..во до дер..ва — ліс, віт..р до вітру — бур..я (*Чеське*).

- Позначте в словах орфограму «апостроф».

176. Прочитайте. Сформулюйте тему, якою об'єднано всі висловлення.

1. Здоров'я — перша сходинка до щастя (*Сократ*). 2. Дев'ять десятих нашого щастя залежить від здоров'я (*А. Шопенгауер*). 3. Людина має пам'ятати, що здоров'я — найбільше багатство (*Гіпократ*). 4. Якщо маєш розум, ти просто зобов'язаний бути здоровим! (*С. Косиков*) 5. На жаль, лише в того, хто хворіє, з'являється бажання берегти здоров'я як найцінніший скарб (*М. Петтенкофер*). 6. Сп'яніння — добровільне божевілля (*Арістотель*). 7. Відність наступає на п'яти ліні, а хвороба прямує за нестриманістю (*П. Буаст*).

- Напишіть лист-звернення до першокласників «Бережіть здоров'я», використавши (на вибір) 2–3 подані вислови. Назвіть у листі загрози, яких малятам слід уникати насамперед.

§ 24

Позначення м'якості приголосних на письмі

177. Прочитайте словосполучення. Вимова яких слів розрізняється твердістю-м'якістю приголосного звуку? Вимовте ці пари приголосних.

засніжений лан	тендітна лань
хитрючий лис	дрімучий ліс
мала кімната	вередливе маля
чорний крук	гострий крюк

- Слова, що утворюють вимовлені вами пари, передайте фонетичною транскрипцією.
- Які літери можуть передавати на письмі м'якість попередніх приголосних? Звертеся з таблицею.

М'якість попередніх приголосних звуків на письмі передають	Приклади
ь	<i>суть</i> [сут'], <i>мазь</i> [маз'], <i>увесь</i> [увес']
і	<i>рік</i> [р'ік], <i>ніч</i> [н'іч], <i>діти</i> [д'іти]
я	<i>доля</i> [дóл'а], <i>зоря</i> [зор'á], <i>пісня</i> [п'іс'н'а]
ю	<i>любов</i> [л'убóв], <i>сюди</i> [с'уді́]
є	<i>синє</i> [сін'е], <i>майбутнє</i> [майбу́т'н'е]

178. Прочитайте. Визначте слова з м'якими приголосними. Якими літерами передано в цих словах м'якість приголосних звуків на письмі?

Як називають спроможність людини до нестандартного, оригінального мислення? Правильно, креативність. А ще креативність — це здатність знаходити несподівані рішення у, здавалось би, безвихідній ситуації. Це швидкість мислення, багата уява, почуття гумору, створення нових оригінальних ідей і навіть матеріальних речей. Креативна людина завжди думками перевищає в майбутнє (*З журналу*).

- Назвіть трьох знайомих вам людей, яких ви вважаєте креативними. У чому виявляється їхня креативність? Чи допомагає їм ця риса в досягненні життєвих цілей? Відповідь запишіть двома реченнями.
- Визначте в записаних реченнях слова з м'якими приголосними. За допомогою яких літер м'якість приголосних передано на письмі?

ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ ЗНАКА М'ЯКШЕННЯ

Знак м'якшення ПИШУТЬ:

після літер *д, т, з, с, ц, л, н*, якщо вони передають м'які звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н']

мить, мідь, мазь, міць, кільце, скринька

Знак м'якшення ПИШУТЬ:

після літер, що позначають м'які приголосні, перед наступним твердим	<i>батько, донька</i>
після літери <i>л</i> перед наступними літерами, що передають на письмі м'які приголосні	<i>учительська, сільський, рибальський, пальці, їдальня</i>
після літер, що передають на письмі м'які приголосні, у середині складу перед <i>о</i>	<i>льон, сьогодні, синього</i>
в особових формах дієслів теперішнього і майбутнього часу дійсного способу та у другій особі однини наказового способу в особових формах дієслів	<i>ходить, навчається, працюють, напишуть, стань, поїдь, глянь-те, повісьте, посунься</i>
у суфіксах зі зменшувально-пестливим значенням <i>-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-</i>	<i>рученька, сестронька, білесенький, малюсінький</i>
у прикметникових суфіксах <i>-ськ-, -цьк-, -зьк-</i>	<i>київський, козацький, ризький</i>
у сполуках літер <i>-льц-, -ньц-, -льч-, -ньч-,</i> які походять від сполук літер <i>-льк-, -ньк-</i>	<i>учительці, учительчин (бо вчителька), але голці, голчин (бо голка)</i>
в іменниках жіночого роду на <i>-а, -я</i> у формі Р. в. множини	<i>пісень, яблунь, вулиць, читалень, паляниць</i>

Знак м'якшення НЕ ПИШУТЬ:

після літер <i>б, п, в, м, ф, ж, ч, ш</i>	<i>голуб, степ, кров, сім, ріж, ніч</i>
після літери <i>р</i> у кінці складу і слова	<i>Кобзар, буквар, чотирма, Харків (але М. Горький)</i>
між літерами, що позначають м'які приголосні звуки	<i>пісня, кузня, радість (але тьмянний, різьбяр)</i>
в особових формах дієслів теперішнього і майбутнього часу дійсного способу після літери <i>ш</i>	<i>думаєш, навчаєш, пишаєшся, змагаєшся</i>
після <i>н</i> перед літерами <i>ч, ш, щ</i>	<i>кінчик, менший, барабанщик</i>
між літерами, що позначають подовжений м'який приголосний	<i>зілля, волосся, тінню, лле</i>

ОРФОГРАМА:**знак м'якшення:**

*сіль, мідь, міський, сільський,
читають, вчаться, гарненький, вірнесенький*

179. Прочитайте фразеологізми. Укажіть слова з орфограмою «знак м'якшення», поясніть написання цих слів відповідними правилами. Звертайтеся з таблицею.

Троянський кінь. Стати на слизький шлях. Скупчуються хмари. Сидіти між двох стільців. Палець об палець не вдарити. Дядькові своєму розкажи. Стриміти гвіздком у головоньці. Тепленьке гніздечко. Аж кури сміються.

● Витлумачте значення кожного з фразеологізмів. З одним із них (на вибір) складіть речення про важливість грамотного письма.

180. Перепишіть прислів'я народів Європи, уставляючи вибране з довідки слово. На місці крапок поставте, де потрібно, знак м'якшення.

1. Час — найкращий ..., він ус..ого навчит.. (*Румунське*). 2. Шануватимеш.. минуле — знатимеш.. ... (*Польське*). 3. Птах ... крил..ми, людина — друз..ями (*Чеське*). 4. У глибоку воду ... з ходу (*Іспанське*). 5. Дожидай долі, то ... і л..олі. (*Українське*). 6. Лінуватимеш..ся — перевернутою ложкою ... (*Литовське*). 7. Не вір.., що за морем на виноградній лозі сосиски ... (*Італійське*).

Довідка. Учител.., сил..ний, не матимеш.., не сун..ся, майбут..не, їстимеш.., ростут..

● Позначте в словах орфограми «знак м'якшення» та «букви *e, u*, що позначають сумнівні ненаголошені голосні».

181. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка однини.

1. Всіх слів і (брехня) не бери на віру, на фальш і зраду май порядний дрюк (*І. Франко*). 2. Міняється душа від жару (таємниця) народу рідного (*А. Малишко*). 3. Один Язык під час розмов (дурниця) чимало намолів (*А. Качан*). 4. Я бачив багато (столиця) за горами, за долами (*Д. Луценко*). 5. З розмов (фортеця) не будують (*Нар. творч.*).

● Позначте в словах орфограму «знак м'якшення». Поясніть написання слів правилами.

182. Попрацюйте в парях. Слова зі знаком м'якшення та без нього запишіть у дві колонки.

Чест.., річ.., ніжніст.., ніж.., Хар..ків, календар.., ослін..чик, бурул..ці, ллет..ся, гуцул..с..кий, приладд..я, розмовон..ка, мен..ший, гір..кий, дріб.., памороз.., чорнен..кий, вісім..сот, ріднісін..кий, ін..ший, різ..блений, зморщ.., кмітливист.., кін..чик.

- Доберіть 10 слів з орфограмою «знак м'якшення» для словникового диктанту. Намагайтеся охопити всі основні правила.

183. Попрацюйте в парях. Утворіть від іменників — назв сімейних зв'язків — слова із суфіксами зменшувально-пестливого значення зі сполукою літер *-ньк-(-нк-)*. Поставте утворені слова у формі давального відмінка однини.

Зразок. Сестра — сестро^{нь}ка — сестро^{нь}ці.

Мати, бабуся, онука, тітка, невістка.

- В утворених формах іменників виділіть суфікси. Обґрунтуйте вживання знака м'якшення.
- Назвіть приголосні звуки, що чергуються при творенні відмінкових форм деяких слів.
- На старовинних фотографіях із сімейного альбому ви бачили рядки: «Любій сестрі на довгу пам'ять про...» Відновіть цю призабуту традицію, склавши sms-коментарі до селфі з використанням утворених вами форм.

184. Утворіть від поданих у дужках іменників присвійні прикметники. Словосполучення запишіть.

Зразок. (Оленка) пісня — Оленчина пісня.

(Юленька) лялька, (Оксанка) скринька, (учителька) олівець, (перепілка) дзьобик, (Іринка) радість, (Любонька) співчутливість.

- Позначте в словах орфограму «знак м'якшення». Поясніть написання слів правилами.
- Назвіть приголосні звуки, що чергуються при творенні відмінкових форм деяких слів.
- Від імен ваших однокласниць утворіть форми із суфіксами зменшувально-пестливого значення, поставте їх у давальному відмінку.
- Які приголосні звуки чергуються за такого творення? Вимовте ці звуки.

185. Перепишіть, ставлячи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.

1. Насправді нам не бачити удачі, як не проснет..ся кров.. у нас козача, як не засяють.. діаманти душ (*Р. Болюх*). 2. Пісне, душу возвелич..! Ой була в нас нен..ка-мати — Запороз..ка славна Січ.. (*В. Крищенко*). 3. В «Енеїді» і в «Натал..ці Полтавці» Іван Котляревс..кий утвердив високе почуття люд..ської і націонал..ної гідності українців (*Є. Сверстюк*). 4. Не ростут.. з граніту пагін..ці багаті, не вживет..ся зрада там, де правда в хаті (*А. Малишко*). 5. Зроду бравий запорожец.. ні сл..озинки не пролив! (*Я. Щоголев*) 6. Козац..ка річен..ка тече, не ст..марена буденним світом (*Л. Степовичка*).

- Чи належить до загальнолюдських цінностей людська гідність? Чому ви так думаете? Поясніть, що викладаєте в поняття *національна гідність українців*.

186. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.

1. Я — українец..! З юних літ мене пісен.. навчила мати, які чаруют.. цілий світ! (*І. Нехода*) 2. Материнс..ка піс..ня пломінка усюди піде слідом за тобою (*Л. Забашта*). 3. На «ой» починают..ся наші пісні, вони з українс..кого болю (*П. Засенко*). 4. Хочеш.. ти, щоб піс..ню я для тебе склав? (*Олександр Олесь*) 5. А з берега немов вінок купал..с..кий пливе водою піс..ня (*М. Рильський*).

● Чи можна гідність виявляти пісню? Відповідь проілюструйте прикладами.

● Що вам відомо про творчість Квітки (Квітослави) Цісик? Зберіть інформацію про співачку в мережі Інтернет, пісні в її виконанні прослухайте на відеохостингу YouTube. Розпочніть виконання проекту «Незабутня Квітка України».

Знаю, вмію, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Що позначає на письмі апостроф?
- Перед якими літерами ставлять апостроф? Після яких літер? Наведіть приклади.
- Складіть інструкцію для користувача ПК «Відтворення апострофа на клавіатурі комп'ютера». Використайте слова (у різних формах) *роз'яснення, з'явитися, пов'язаний*.
- Чому не ставлять апостроф у словах *повітря, рясний*?
- За яким правилом ставлять апостроф у словах *без'язикий, з'юрмитися*?
- У яких словах апостроф ставлять після літери *к*?
- Складіть проект статті «Апостроф» для Вікіпедії школяра.
- Складіть п'ять тестових завдань для перевірки сформованості знань про вживання апострофа.
- Якими літерами передають на письмі м'якість приголосних звуків? Наведіть приклади.
- Після яких літер знак м'якшення не ставлять? Наведіть приклади.
- Відповідно до якого правила знак м'якшення не ставлять у словах *менший, кінчик*?

— Як переконатися в тому, що в словах *Маринчин*, *Маринці* знак м'якшення писати не потрібно?

— Підготуйте вікторину «Вживання знака м'якшення» для учнів 5 класу.

— Напишіть сценарій мультфільму для дітей про пригоди знака м'якшення в зошитах сумлінного та лінивого однокласників.

— Придумайте сюжет дитячої комп'ютерної гри про те, як Апостроф і Знак м'якшення змагалися за переважну кількість правил і вправ у підручнику з мови.

- Виконайте тестові завдання.

§ 25 Чергування звуків

При зміні форми слів і творенні нових слів голосний або приголосний звук може замінюватися на інший, тобто відбувається **чергування звуків**.

Явище чергування звуків в українському літературному мовленні є нормативним.

Чергування може відбуватися:

- у коренях слів: *село* — *сіл*; *друг* — *дружити*;
- у суфіксах: *мужність* — *мужності*;
- у префіксах: *прорвати* — *прірва*;
- у закінченнях: у *шкільному* — у *шкільнім*.

Деякі чергування відносять до так званих **історичних** — знайти їм пояснення можна, лише звернувшись до історії мови (*ш[е]сти* — *шостий*; *жени-ти* — *жонатий*). Інші чергування є **позиційними** (залежать від місця звука) і пояснюються змінами в сучасній мові.

Чергування голосних звуків

187. Прочитайте пари слів. Вимовте голосні звуки, що чергуються.

Слово — слівце; гора — гірка; семеро — сім; корені — корінь.

- Поспостерігайте: у яких складах — відкритих чи закритих — уживають звуки [o], [e]? У відкритих чи закритих складах вимовляють звук [i]?

Голосні звуки [о], [е] (у відкритих складах) часто чергуються з [і] (у закритих складах): *шко-ла* — *шкіл*; *дво-ри* — *двір*; *по-со-ли* — *сіть*; у мо[йе]му — у мо[ї]м.

Таке чергування характерне для української мови й вирізняє її серед інших східнослов'янських мов.

ОРФОГРАМА:

літери *о-і*, *е-ї*, *є-ї* в коренях і суфіксах слів:

ягода — *ягідка*; *колесо* — *колісний*; *Києва* — *Київ*

188. До кожного слова — назви міста — доберіть його форму, у якій відбувається чергування голосних звуків.

Зразок. Ірпінь — Ірпеня.

Харків, *Миколаїв*, *Чугуїв*, Тернопіль, Обухів, Бориспіль.

- Виділені слова та їхні форми, у яких відбувається чергування, запишіть фонетичною транскрипцією. Назвіть голосні звуки, що в цих словах чергуються.

189. Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі.

1. Я з поезій звезду вам до (Київ) міст (*Б. Олійник*). 2. І мало що у (Ірпінь) нагадає минулі дні (*М. Луків*). 3. Гомонять під (Канів) селяни (*М. Рильський*). 4. Пливли тумани в (Лютіж), гули вітри сполохано (*Д. Луценко*). 5. Нема старому вороття ані у (Київ), ні в (Львів) (*М. Рильський*). 6. Тисячоріччя (Бориспіль) відзначалося 2015 року на державному рівні (*З Вікіпедії*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.

190. Прочитайте, вимовте звуки, що чергуються.

Завмерти — завмирати, спертися — спиратися, дерти — здирати.

- До яких частин мови належать ці слова?

Випадний звук [е] чергується з [и] перед [л] та [р] і наголошеним суфіксом *-а- (-я-)*: *беру* — *брати* — *вибирати*; *деру* — *драти* — *видирати*; *вистелю* — *вистлати* — *вистилати*; *завмер* — *замри* — *завмирати*; *стер* — *зітри* — *стирати*.

ОРФОГРАМА:

літери *е-и* в коренях дієслів:

стелити — *встилати*; *терти* — *витирати*

191. Поясніть значення фразеологізмів. Прокоментуйте чергування голосних звуків у дієсловах.

Завмирати (завмерти) серцем. Вмирати (вмерти) зо сміху. Вносити (внести) у вуха. Туман застелив (застилає) очі.

- Із двома фразеологізмами (на вибір) складіть речення.

192. Перепишіть прислів'я, вибираючи з дужок потрібну літеру.

1. Час, терпіння і сумління при**(и,е)**рають з дороги каміння. 2. Во**(г)о**нь все спалить, а вода від одного б**(и,е)**ре, а другому дає. 3. Що з гор**(ш)к**а вибіжить, те не позб**(и,е)**раєш. 4. Як зб**(и,е)**руться тучки в кучку — буде громови**(ц)я**. 5. Гроза не вельми розб**(и,е)**рає, у чий дім вдарити. 6. Не виб**(и,е)**рай, батьку, багатого сина.

- Позначте в словах орфограми.

Звук [о] в коренях дієслів чергується з [а] перед наголошеним суфіксом -а-(я-): *скочити* — *скака́ти*; *допомога* — *допомага́ти*.

ОРФОГРАМА:

літери о–а в коренях дієслів:

вигонити — *виганяти*; *ломити* — *ламати*

193. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Гуде вітер вельми в полі, гуде, ліс л..має (*В. Забіла*). 2. Я не л..мивсь ні в які двері, неправді я не бив чолом (*А. Григоренко*). 3. Дуб л..мається, а людина нахиляється (*Нар. творч.*). 4. Як я зл..млюсь, не плачте по мені! (*Леся Українка*) 5. Коли б я був вітром буйним, я б розг..нив чорні хмари (*Олександр Олесь*). 6. Я розг..няю тіні хмар (*Є. Будницька*). 7. Вітер в небі за хмарами г..ниться (*В. Симоненко*). 8. Відчуття вторинності, комплекс меншовартості треба нам із себе виг..няти (*З виступу*).

- Позначте в словах орфограми.
- Що можна протиставити комплексу меншовартості? Розкажіть про це, уживаючи такі форми дієслів: *перемогти* — *перемагати*; *ломити* — *ламати*.

194. Прочитайте. Пригадайте: які з географічних назв України, зокрема вашої місцевості, закінчуються на *-поль* або *-піль*.

МАРІУПОЛЬ І ТЕРНОПІЛЬ

На перший погляд, відмінність в останньому складі назв двох українських міст може насторожувати. Але досить глянути на них очима лінгвіста, і все стає на свої місця.

Річ у тому, що у словах грецького походження маємо усічену форму грецького іменника «поліс», що означає певну форму організації суспільства у Стародавніх Греції та Римі. Саме тому «Маріуполь», «Тирасполь» — грецьке слово в українській мові не змінилося. У назвах «Ямпіль», «Тернопіль», «Бориспіль» останній склад — це родовий відмінок множини іменника слов'янського походження «поле» — «піль» (у закритому складі голосний [o] за законами української мови перейшов в [і]).

Тому не можна сказати Ставропіль, Тираспіль, а тільки Ставрополь, Тирасполь, Овідіополь, Мелітополь (За Р. Зорівчак).

- Використавши подану в тексті інформацію, складіть план доповіді «Географічні назви нашої малої батьківщини: пояснення мовознавця».

- Доберіть до доповіді приклади назв населених пунктів вашої місцевості (або дібраних у мережі Інтернет), які закінчуються на *-поль* або *-піль*.
- Складіть текст доповіді, проілюструвавши її дібраними прикладами.

§ 26

Чергування приголосних звуків

До найпоширеніших належать такі **чергування приголосних звуків**:

[г] — [ж]: *друг* — *друже*; *сніг* — *сніжинка*;

[к] — [ч]: *вік* — *вічний*; *рука* — *рученька*;

[х] — [ш]: *птаx* — *пташиний*; *гороx* — *горошина*;

[г] — [з']: *дорога* — *у дорозі*; *Ольга* — *Ользі*;

[к] — [ц']: *око* — *в оці*; *щука* — *щуці*;

[х] — [с']: *вухо* — *у вусі*; *муха* — *мусі*.

Такі чергування об'єднуються в один ряд: *перемога* — *у перемозі* — *переможний*; *ріка* — *ріці* — *річенька*.

195. Доберіть до поданих слів спільнокореневі, у яких відбувається чергування приголосних. Запишіть слова парами.

Зразок. Втіха — втішний.

Берег, пух, горіх, смуга, крига, тихий, сміх, відвага.

- Вимовте приголосні звуки, що чергуються.

196. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Люблю загро..і, небезпе..і у вічі глянути (*М. Доленго*). 2. На фініші чи злетній сму..і хай будуть завжди справжні друзі (*Л. Процик*). 3. На пасі..і руками не махай — не розгніви бджолу своєю метушнею (*О. Матійко*). 4. Старий годинник тишу коли..е (*Б. Костуря*). 5. Якщо любиш життя, доро..и хвилиною (*Нар. творч.*). 6. По дорі..ці по зеленій з гаю в сад ідуть сліди (*М. Стельмах*). 7. В ру..і горять, як свічі, три золоті лілеї (*Д. Павличко*). 8. Де твій народ? То в чер..і, то в юрбі (*Л. Костенко*).

- Поясніть зміни, що відбулися у звуковому складі слів.

Приголосні основи [к], [ц] перед суфіксом *-н-* чергуються з [ч]: *молоко* — *молочний*; *смак* — *смачний*; *пшениця* — *пшеничний*.

Винятки: *рушник, рушниця, соняшник, мірошник, дворушник, сердешний* (у знач. *бідолашний, нещасний*), а також слова, утворені від прислівників: *торік* — *торішний*; *завтра* — *завтрашний* (але *довіку* — *довічний*).

ОРФОГРАМА:

літери **-чн-** у прикметниках із суфіксом **-н-**:
сонячний, вічний

197. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Лиш правда є ві..на, а то все трава (*П. Тичина*). 2. Колише на пшени..нім узб..режжі мене ст..жина пам'яті ж..ва (*П. Перебийніс*). 3. Міся..ним шляхом пішов я із дому, соня..ним шляхом пр..йшов (*В. Сосюра*). 4. Кожний ніжний рух серде..ний в пісню срібну пер..ллю (*Олександр Олесь*). 5. Бе..смерники у мене на столі торі..ні чи позаторі..ні навіть (*Л. Дмитерко*). 6. З..мля у теплій соня..ній орбіті пл..ве у вічність (*Н. Диб'як*). 7. Не клади яє..ної шкаралупи, а клади пшени..не слово (*Нар. творч.*).

- Продовжте висловлення за таким початком: *Смачні в цьому дивному світі зароблені чесно і хліб, і сіль* (Н. Кир'ян). Використайте пари слів із чергуванням: *пшениця* — *пшеничний*, *серце* — *сердечний*, *вік* — *вічний*, *вічність*.

198. Попрацюйте в парах. Поясніть правопис спільнокоренових слів у кожному зі словосполучень.

Рушник ручної вишивки. Сердечне ставлення до всіх сердешних. Соняшник сонячного кольору.

- Чи є слова *сердечний* і *сердешний* паронімами? Поясніть. До обох слів доберіть синоніми.
- Одне зі словосполучень усно розгорніть у рекламний текст (обсяг 2–3 речення).

В особових формах дієслів теперішнього і майбутнього часу чергуються приголосні:

[д] — [дж]	водити — воджу
[т] — [ч]	крутити — кручу
[з] — [ж]	возити — вожу
[с] — [ш]	носити — ношу
[зд] — [ждж]	їздити — їжджу
[ст] — [шч] (на письмі — буква щ)	мостити — мощу, простити — прощу

У неозначеній формі дієслів перед суфіксами *-ати-*, *-увати-* чергуються:

[д] — [дж]	зарядити — заряджати
[з] — [ж]	знижити — знижати, знижувати
[с] — [ш]	погасити — погашати

Чергування відбувається при творенні деяких дієслів:

[зк] — [жч]	брязк — бряжчати
[ск] — [шч] (на письмі — буква щ)	вереск — верещати, верещу, верещиш

199. Прочитайте. Визначте дієслова, у різних формах яких відбувається чергування приголосних. Доберіть до цих дієслів форми з чергуванням приголосних, слова запишіть парами.

Зразок. Свічу — світити.

1. По вулиці козак ходить та голосно свище. То товариш товариша на вечорниці кличе. 2. По садочку ходжу, кониченька воджу. 3. Кряче чорний ворон вранці на тичині, скаче козаченько конем до дівчини. 4. Вода все сполоще, крім мудрого слова народу (*Нар. творч.*).

- Вимовте звуки, що чергуються у формах записаних дієслів.

200. Попрацюйте в парах. Напишіть sms однокласниці (однокласнику), що прихворіла (прихворів). Мета — підтримати, запропонувати допомогу в навчанні. Використайте, поставивши у формі І особи однини простого майбутнього часу, дієслова *могти*, *хотіти*, *лестити* і под.

Зразок. Допоможу (від допомагати), напишу (від написати).

201. Прочитайте. Яку нову для себе інформацію ви одержали з висловлення? Який висновок зробили?

У південних районах Кіровоградщини, Дніпропетровщини, Миколаївщини та Одещини, а також Запоріжжя, Донеччини й Херсонщини поширений так званий степовий говір.

Відрізняється цей говір від літературної мови кількома рисами. Зокрема, в дієсловах не відбувається чергування [д], [т], [з], [с] із [дж], [ч], [ж], [ш]. Тобто кажуть не «сиджу», а «сидю», не «кручу», а «крутю», не «вожу», а «возю» і не «ношу», а «носю».

Третя особа дієслів другої дієвідміни закінчується не на «ить», а на «е»: «робе», «носе», «ходе» при літературних формах «робить», «носить», «ходить». Степовий говір не суржик, а одне з територіальних відгалужень загальнонародної української мови (За О. Пономаревим).

Щоб практично засвоїти літературну норму, треба вчитися помічати недоліки й помилки в мовленні своєму та інших людей.

У діалектах трапляються граматичні форми слів із відмінними від норм літературної мови чергуваннями звуків: *ходю* (ходжу), *треттю* (тремчу), *пересаженый* (пересаджений), *смашно* (смачно) та ін.

Дотримання норм літературної мови сприяє розвитку мислення особистості, допомагає орієнтуватися в обширі інформації. Порушення літературної норми утруднюють сприймання інформації, заважають мовному самовираженню особистості.

202. Чи є у вас старші родичі, які вживають у мовленні діалектні слова й характерні для діалектів граматичні форми слів? Звідки ці особи родом?

- Чи варто наслідувати діалектні особливості мовлення? Чому?
- Назвіть твори художньої літератури, автори яких використали особливості діалектів у мові персонажів. Поясніть мету такого використання.

203. Перепишіть, уписуючи на місці крапок пропущені літери.

1. Споглядання краси очи..ає людину від усього поганого (*М. Міщенко*). 2. Я погла..у траву, наче теплого доброго звіра, задивлюся в ріку, зачаруюсь різьбою листка... (*О. Слоньовська*) 3. Сонце сідає за обрій, земля аж трі..ить від втоми (*О. Довгон'ят*). 4. Поси..у під кленом кри-слатим, нап'юся з криниці води (*Б. Дегтярьов*). 5. А серце голубом ворко..е (*Г. Соколенко*). 6. От хіба що тільки пісня тиху викре..е сльозу (*В. Бровченко*).

- Вимовте звуки, що чергуються у формах записаних дієслів.

Чергування відбувається у формах дієприкметників перед суфіксом *-ен-*: *відрядити* — *відряджений*, *морозити* — *заморожений*, *закрутити* — *закручений*, *перехрестити* — *перехрещений*.

204. Прочитайте. Назвіть приголосні звуки, що чергуються при творенні дієприкметників. Звертайтеся з правилом.

1. Моє життя — відроджена держава (*Д. Павличко*). 2. Я люблю по неходженій стежці ходити, а протоптану — промину! (*І. Нехода*) 3. А козацька доля, як у полі рута,— січена дощами, хрещена громами, ще й вітрами гнута (*В. Крищенко*). 4. Козак затискує гаптовані удила в своїй порепаній, нагрудженій руці (*М. Бажан*). 5. Береженого всякий береже, небереженого лихо стереже (*Нар. творч.*).

205. Перепишіть прислів'я, утворюючи пасивні дієприкметники минулого часу від поданих у дужках дієслів.

Зразок. Пішов по шерсть, а вернувся (стригти). — Пішов по шерсть, а вернувся стрижений.

1. (Утратити) честь — то (випустити) з рук пташка (*Норвезьке*). 2. (Розбестити) людині все не так (*Грецьке*). 3. (Вимостити) дорогою на гору не вийдеш (*Шведське*). 4. Від (не справдитися) мрії болить серце (*Англійське*). 5. У нього хліб з обох боків (намастити) (*Англійське*). 6. Хліб, (з'їсти) перед роботою, вирощує ледарів (*Українське*). 7. Марно (втратити) дня не повернеш (*Українське*). 8. Заборонений шлях часто буває дуже (в'їздити) (*Французьке*).

● Розкрийте зміст останнього прислів'я. У відповіді вживайте у потрібній граматичній формі дієприкметники *природжений, змушений, принаджений*.

206. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть чергування приголосних у дієсловах. Звертайтеся з таблицею.

1. Язик ска..е, що на серце ля..е (*Португальське*). 2. Добре слово зма..ує, а зле коле (*Румунське*). 3. Коли проповідує лисиця, кури, бере..іться (*Італійське*). 4. Старанність полотно т..е, а ледарство марно те..е (*Угорське*). 5. У безділлі й добрий працівник розбе..ується (*Литовське*). 6. Краще вчасно виї...ати, ніж в дорозі поспішати (*Французьке*). 7. Кому припе..е, той із каменю хліб спе..е (*Німецьке*).

● У чому, на вашу думку, найбільше виявляється майстерність перекладача? Чи імпонує вам ця професія? Якщо так, то чим саме?

207. Прочитайте. Укажіть помилки, витлумачте, у чому кожна з них полягає. Скористайтеся підказкою.

1. Неприємно, але навіть в диктантах десятикласників зустрічаються орфографічні помилки. 2. Радую те, що подавляюча частина учнів все-таки пригадує правила. 3. Наші думки про важливість грамотного письма співпадають з думками нашого вчителя. 4. Узгожувати написання слів з правилами як ми гадаємо дуже важно.

ПІДКАЗКА

Неправильно	Правильно
помилки зустрічаються неприємно, але... узгожувати висновки подавляюча частина пригадувати особливості радує, що... думки співпадають як гадаємо	помилки трапляються прикро, що... узгоджувати висновки переважна частина пам'ятати особливості тішить, що... думки збігаються на нашу думку

- Визначте види помилок у реченнях. Які з норм літературної мови в кожному з випадків порушено? Звертайтеся з поданою на форзаці підручника таблицею «Норми літературної мови».

§ 27 Зміни приголосних при збігу їх у процесі словотворення

208. Прочитайте. Назвіть приголосні звуки, які чергуються при творенні прикметників та іменників. Якими літерами позначаються ці звуки на письмі?

Козацький (від *козак*) гарт. Празький (від *Прага*) торг. Латиська (від *латиш*) пісня.

Завзяте юнацтво (від *юнак*). Галасливе птаство (від *птах*). Щире товариство (від *товариш*).

- Яким способом утворено подані прикметники та іменники?

При творенні прикметників за допомогою суфікса *-ськ(ий)* та іменників за допомогою суфікса *-ств(о)* кінцеві приголосні твірної основи слова чергуються:

[к], [ц'], [ч] + <i>-ськ(ий)</i> , <i>-ств(о)</i> = <i>-цьк(ий)</i> , <i>-цтво(о)</i>	<i>ткач</i> — <i>ткацький</i> , <i>ткацтво</i>
[г], [ж], [з'] + <i>-ськ(ий)</i> , <i>-ств(о)</i> = <i>-зьк(ий)</i> , <i>-зтво(о)</i>	<i>боягуз</i> — <i>боягузький</i> , <i>боягузтво</i>
[х], [ш], [с] + <i>-ськ(ий)</i> , <i>-ств(о)</i> = <i>-ськ(ий)</i> , <i>-ств(о)</i>	<i>товариш</i> — <i>товариський</i> , <i>товариство</i>

Винятки: *казах* — *казахський*, *герцог* — *герцогський*, *баски* — *баскський*, *тюрки* — *тюркський*.

Інші приголосні перед суфіксами *-ськ(ий)*, *-ств(о)* на письмі зберігаються: *студент* — *студентський* — *студентство*, *брат* — *братський* — *братство*, *люд* — *людський* — *людство*, *президент* — *президентський* — *президентство*.

ОРФОГРАМА:

буквосполучення *-цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв(о), -зтв(о), -ств(о):*
молодецький, паризький, заліський, молодецтво, боягузтво

209. Прочитайте. Від яких слів утворено виділені в реченнях слова? Назвіть приголосні звуки, що чергуються при творенні.

1. Є тільки одне благо — знання й тільки одне зло — *неуцтво* (Сократ). 2. Бездіяльність у момент, коли можна вчинити по справедливості, означає *боягузтво* (Конфуцій). 3. Турботи *товариської* ні з чим зрівняти не можна (Д. Ткач). 4. Не засліпши зріблом-злотом *козацького* ока (П. Куліш). 5. *Простацтво* — це іще не простота (Л. Костенко).

210. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

Остро..ький замок, язични..ькі ідоли, чума..ькі пісні, Магдебур..ьке право, Базавлу..ька Січ, Бу..ький лиман, гайдама..ький ватажок, християн..ькі церкви, Кирило-Мефодіївське бра..ство, Січове стріле..тво, декоративне мисте..тво, чита..ький смак, кримінальне слі..ство, ри..ькі вулички, каза..ькі степи, бас..ська мова, студен..ський квиток.

- Позначте в словах орфограму «буквосполучення *-цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв(о), -зтв(о), -ств(о)*».
- Обґрунтуйте вживання великої літери.

211. Попрацюйте в парах. Утворіть від поданих слів збірні іменники із суфіксом *-ств(о)*.

Жінка, учитель, робітник, чиновник, меценат, люди, діти, волонтер, виробник.

- Використавши три утворені іменники, дайте сучасне визначення слова *волонтерство*.

212. Від іменників — назв національностей — утворіть прикметники, запишіть їх.

Турок, німець, латиш, чех, узбек, казах, словак, француз, данець, гагауз, калмик, киргиз, хакас, таджик, баск.

- У записаних прикметниках виділіть суфікси. У яких суфіксах не відбулося чергування? З якої причини?
- Чому значної популярності набув вислів: «Толерантність врятує світ»? Чи стосується ця думка порозуміння людей різних національностей, етнічних і мовних груп? Яким чином? Уживайте у відповіді прикметники — назви національної приналежності.

213. Попрацюйте в парах. Перепишіть, від поданих у дужках слів утворюючи та ставлячи в потрібній формі прикметники. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Військо (Запоріжжя) поверта з походу відчиняє Київ Золоті Ворота (О. Кононенко). 2. Колись (француз) інженер Боплан (козак) одяг змалював

намети укріплення гармати та мушкети лишив нащадкам і фортеці план (С. Шевченко). 3. І вже стоїть Богдан на каламутнім Збручі, зметнувши гнівний зір до (Збараж) воріт (А. Малишко). 4. Упаду я зорею мій вічний народі на трагічний і довгий (чумацький) твій шлях (В. Симоненко).

- Позначте в словах усі вивчені орфограми. Поясніть написання слів.

При творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників звукосполучення [с'к], [ск] змінюються на [шч] (на письмі *щ*)

київський — *Київщина*,
гуцульський — *Гуцульщина*,
віск — *вощина*

звукосполучення [ц'к] змінюється на [ч:] (на письмі *-чч-*)

Хмельницький — *Хмельниччина*,
Кролевецький — *Кролевеччина*,
але *Галичина*

ОРФОГРАМА:

літери *щ, ч* в іменниках із суфіксом *-ин-*:
Чернігівщина, Чернеччина

214.

Прочитайте. Поясніть написання виділених слів.
1. У моєму селі на *Сумщині* здавна віталися з кожним зустрічним. А наша урбаністична цивілізована планета хіба не скидається на давнє село? (О. Шугай) 2. По *Вінниччині* мандрували ми (М. Рильський). 3. Ніхто не хоче їхати в *Чернеччину*. Якби в Париж, а чи в якусь *Німеччину*... (М. Гриценко) 4. Замість живого діла — канцелярщина! (М. Коцюбинський)

- До чого закликає автор першого речення? Чи згодні ви з ним? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

215. Утворіть від назв районів іменники — назви краю із суфіксом *-ин(а)*. Запишіть їх.

Зразок. Овруцький — Овруччина.

Миколаївський, Липовецький, Тростянецький, Березівський, Звенигородський, Іллінецький, Кременчуцький, Обухівський.

216. Попрацюйте в групах. Прочитайте. Напишіть відкритого листа авторіві, ретельно аргументувавши вашу згоду чи незгоду з його думками.

Найменування областей із суфіксом *-ин-* припали багатьом до смаку: *Житомирищина, Одещина, Вінниччина* тощо. Дехто почав уже й назви районів сліпо натягувати на вдало знайдений копил. Пишуть: «Народив-

ся на Богуславщині, що на Київщині», «це діялося на Самбірщині на Львівщині».

Навіщо передавати куті меду? Як не хочеться вживати казенщини, можна підмогти прегарним словом *терён*: «на Богуславських теренах» (За П. Федотюком).

- Витлумачте лексичне значення слова *терён*. Звіртеся з Тлумачним словничком.
- Визначте в тексті фразеологізми, поясніть значення кожного.
- Який стиль ви обрали для свого листа? Вибір обґрунтуйте.
- Як ви розумієте вислів *мовний смак*? Розкажіть про це.

217. Перепишіть. Визначте слова, при творенні яких відбулося чергування приголосних звуків. Укажіть ці звуки в дужках після слова.

Зразок. Празькі ([г] — [з']) дзвони скликають (В. Незвал).

1. Твори М. Коцюбинського перекладені французькою, німецькою, шведською, чеською, польською мовами (З підручника). 2. Товариство стріло мене парубоцькими жартами (М. Коцюбинський). 3. Уторопи — перше місто Гуцульщини, якому було надано Магдебурзьке право (З підручника). 4. Переходячи із кріпацтва в кріпацтво, село моє мало єдине багатство — слово (О. Матійко). 5. Юнацькі мрії — наче дріжджі... Я в котрий раз на роздоріжжі (В. Черепков).

- Позначте всі вивчені орфограми.
- Як ви розумієте зміст останнього речення? Яке роздоріжжя має на увазі автор?

Знаю, вмію, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

— Чим зумовлене явище чергування звуків? У яких значущих частинах слова воно можливе? Наведіть приклади.

— Яка умова чергування звуків [о], [е] з [і]? Наведіть приклади.

— Назвіть найпоширеніші випадки чергування приголосних звуків. Накресліть таблицю «Чергування приголосних звуків».

— Складіть жартівливу пам'ятку про написання слів-винятків із правила про чергування [к], [ц] із [ч] перед суфіксом *-н-*.

— Доберіть 12 слів до словникового диктанту для перевірки правописних навичок із теми «Чергування приголосних при творенні прикметників із суфіксом *-ськ(ий)* та іменників із суфіксом *-ств(о)*».

— Складіть 5 тестових завдань з теми «Чергування приголосних звуків при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)*».

Практична риторика

Ефективність мовлення. Комунікативний намір. Мовленнєва поведінка. Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки

Ефективність мовлення полягає в досягненні промовцем (або співрозмовниками) поставлених цілей.

Виділяють такі **комунікативні наміри (цілі спілкування)**:

- повідомлення, інформування;
- висловлення й аргументування своїх думок;
- спонукання до дії;
- обговорення проблеми, пошук шляхів її вирішення;
- розважання самим процесом приємного спілкування.

Поведінку людини в процесі спілкування називають **мовленнєвою поведінкою**.

Лінія поведінки людини у спілкуванні (зокрема добір мовних засобів і способів вираження змісту) задля досягнення конкретного комунікативного наміру (цілі) називають **стратегією мовленнєвої поведінки**.

Мовленнєву поведінку з метою здійснення стратегії спілкування називають **тактикою мовленнєвої поведінки**.

218. Попрацюйте в групах. Прочитайте. Визначте тему та головну думку висловлення. Сформулюйте співзвучний цій темі комунікативний намір. Складіть план відповідного цьому наміру виступу.

Про «прості істини» говорять не часто, а якщо й говорять, то зазвичай іронізують, бо сприймають їх як щось занадто банальне. Але ж вони існують! Спробуй вимовити їх уголос — і відчуєш, як набігли сльози: треба любити своїх друзів, захищати батьківщину, поважати старих, не принижувати слабших за себе, не брехати, нічого не боятися й нічого не просити...

Тепер ці істини наблизилися до нас уприутул і з'ясувалося, що патріотизм і любов до батьківщини — слова, зовсім не пафосні (*За І. Роздобудько*).

219. Прочитайте. Які правила для оратора можна сформулювати за поданими афоризмами? Зробіть це.

1. Якщо хочеш переконати, передовсім прагни сподобатися: все в тобі повинно захоплювати (Ф. Честерфілд). 2. Оратор, який виступає на громадських зборах, має бути однаково настроєний відносно кожного, хто є в аудиторії, він повинен показати, що всі, хоч би як вони не розходилися з окремих питань, насправді мають єдину мету — прагнуть справедливості (Е. Фукс). 3. Виголошуючи промову, я повинен передусім потурбуватися про те, щоб переконати своїх слухачів. Найсильніше переконання — обіцянка сказати нові й дуже важливі речі, щоб привернути увагу аудиторії (А. Данте).

● Про які нові та важливі події говорили б ви, щоб привернути увагу однокласників? Що б їм запропонували? Від чого застерегли?

220. З'ясуйте комунікативний намір, з яким може бути виголошено промову на кожну з поданих тем.

- Проблема «батьки і діти» в житті шістнадцятирічних.
- Яким я буду через двадцять років.
- Які книжки я читаю «для душі».
- У яких куточках земної кулі мені хотілось би побувати.
- Яка з сучасних професій мене приваблює.

● Складіть план виступу на одну з тем (на вибір). На основі власного досвіду, думок і почуттів складіть за планом текст виступу.

● Чи можна вважати мовленнєвою поведінкою вашу роботу над текстом виступу? виголошення вами виступу в класі? відповіді на поставлені однокласниками за змістом виступу запитання? обговорення виступу? Відповіді обґрунтуйте.

● Поясніть значення термінів *стратегія мовленнєвої поведінки*; *тактика мовленнєвої поведінки*.

221. Прочитайте. Сформулюйте співзвучний головній думці висловлення відомого правозахисника, філософа, письменника Євгена Свєрстюка комунікативний намір.

Найбільша дурість ХХІ століття — безвідповідальність... Постійно діючими на кону історії залишаються носоріг, що йде напролом, страус, що ховає голову в пісок, і барабан, завжди готовий замінити весь оркестр.

У нинішній час звучать соло барабана: він відповідає на великі питання ХХІ століття. А художня література й далі прагне розвивати смак і слух.

● Чи можна словосполучення *художня література* в останньому реченні замінити словом *риторика*? Відповідь аргументуйте.

● Напишіть есе на тему: «Риторика ХХІ століття: між популізмом і людяністю».

Мовленнєва подія. Мовленнєвий вчинок

Мовленнєва подія — головна одиниця мовленнєвого спілкування. Зразками мовленнєвої події є збори, конференція, урок у школі, спілкування екскурсовода з відвідувачами музею, покупця та продавця в книгарні, водія з пасажирами метро та ін.

Мовленнєва подія має такі **складники**:

- ситуація (умови) спілкування з урахуванням усіх його учасників;
- власне мовлення (те, що повідомляється): його зміст і звучання, а також те, чим мовлення супроводжується: міміка, пози, жести.

Зміст реально сказаного можна записати на папері (це буде діалог або монолог), звучання мовлення (гучність, темп, інтонування) можна записати на диктофон, умови спілкування (розташування співрозмовників у просторі, рухи та пози тіла, міміка) можна зафіксувати відеокамерою.

222. Прочитайте народні усмішки. Окресліть змальовані в них мовленнєві події, домисливши умови спілкування на основі змісту сказаного (власне мовлення). Скористайтеся схемою «Ситуація спілкування» (див. с. 21).

Школяр купує мобільний телефон.

Продавець:

— Ця модель має різні налаштування гучності дзвінка: «без звуку», «на зборах», «у кімнаті», «на вулиці».

Хлопець:

— А «на контрольній із математики» немає?

Старшокласник і старшокласниця домовляються про зустріч у мережі Facebook:

— Як я тебе впізнаю?

— Я буду в чорній шапці та синіх джинсах, зріст 170, вага 54.

— ОК, я буду в чорній куртці з вагами й рулеткою.

- Прочитайте анекдоти за ролями, відтворивши міміку, інтонацію, темп і гучність мовлення, домисливши можливі рухи співрозмовників.

Мовленнєвий вчинок — це підпорядкована досягненню певного комунікативного наміру (цілі) послідовність дій мовця, яка завершується конкретним результатом. Саме метою зумовлено вибір мовних засобів і способів вираження змісту спілкування.

«Живе» мовлення, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну та писемну) і відбувається у процесі розгортання мовленнєвої події, називають **дискурсом** (фр. discours — мовлення, промова).

Отже, **мовленнева подія** є поєднанням дискурсу та конкретної ситуації спілкування.

223. Прочитайте. Чи можна сказати, що в уривку з художнього твору йдеться про мовленнєву подію? Відповідь обґрунтуйте.

Я невимовно зраділа, коли вчитель Володимир Романович запропонував мені взяти участь у злеті творчої молоді шкільного віку. Від нашої області поїхала я і ще якийсь хлопчина.

Учасникам творчого злету зачитали, хто в якій послідовності виступатиме. Напевно, юні учасники злету були заздалегідь переконані у власній геніальності, тому навперербій просилися оприлюднити свої віршики. Я ж сиділа за останнім столом тихо-тихесенько.

Оголосили, що по обіді в актовому залі підіб'ють підсумки. Коли всі зібралися, ніхто й не сподівався, що я не виступатиму. Але я нахабно підняла руку.

— Виходь сюди, — приязно посміхнувся керівник секції. — Скільки віршів читатимеш?

— Один, — ледве вимовила й одразу почала:

Зелене око очерету,
Пташине око, відпочинь.
Судилось селезневі вмерти
Якраз сьогодні, уночі.
Отак, без пострілу, упасти,
Не відлетіти, як торік.

Зелене око, це вже щастя:
Пташиний вік прожити — вік!
А то — хто зна... Важка планета
Від куль, ненависті і зла.
Зелене око очерету.
Пташа мале. Сльоза мала.

Аплодисменти лунали довго й голосно, а Володимир Романович, вбравшись на середину, лише повторював:

— Поет між нами! Поет між нами! Так Михайло Коцюбинський колись мовив про юного Тичину. Так сьогодні кажу я. Впевнено, з гордістю кажу! (За О. Слоньовською)

● Охарактеризуйте складники описаної мовленнєвої події: ситуацію спілкування та дискурс.

224. Прочитайте уривки зі звернення групи «Першого грудня». Визначте адресатів і мету (комунікативний намір) звернення. Чи можна вважати цей виступ у ЗМІ мовленнєвим учинком? Відповідь аргументуйте.

Якось, реагуючи на людську нетерплячість, Блаженніший Любомир Гузар сказав: «Дайте людям вирости у свободі». Ці слова стосувалися поодиноких людей, хоч такою ж мірою їх можна прикласти й до людської спільноти: «Дайте суспільству вирости у свободі».

...Сьогодні ми, члени ініціативної групи «Першого грудня», стверджуємо, що відповідальність за своє життя, а отже, його успіх, добробут і щастя, нікому не може бути переданою. Ми самі несемо відповідальність за себе.

...Перехід від цінностей виживання до цінностей самореалізації відбудеться лише тоді, коли люди

відчують реальність і доступність альтернативи. Журавель у небі має бути настільки досяжним, щоб синиця в руці втратила свою привабливість. Як тільки достатня кількість людей відчує, що інший шлях є для них навіть успішнішим, тоді реформи самі підуть швидше.

«Вирости у свободі» означає розуміти те, що здійснення кожної великої справи передбачає низку маленьких кроків, і всіх їх треба пройти. Це вимагає духовного змушнення, яке накладає табу на занепадницькі настрої.

Кажучи узагальнено, народ, що зростає у свободі, набуває високої політичної культури і чітко бачить свою мету. Кожен, хто хоче досвідчити і одне, і друге, повинен утвердити їх у своєму житті (*З інтернет-ресурсу «Ініціативна група “Першого грудня”»*).

- Висловіть ваше особисте ставлення до прочитаного.
- Дізнайтесь про історію створення ініціативної групи «Першого грудня» в мережі Інтернет. Назвіть цінності, що їх утворює група.
- Виразно прочитайте текст. Завдяки якому типу мовлення — читанню чи слуханню — текст здійснює на адресата сильніший вплив? Чому?

225. Прочитайте. Поміркуйте: які запитання поставили б правозахиснику, лікареві-шістдесятнику Семену Глузману ви? Чи хотіли б наслідувати його товаришів? У чому саме?

Я подорожую скрізь, зустрічаюся з молодіжною аудиторією. Гадаю, що молодь сприймає мене емоційно-позитивно, тому що відчуває правду: я не брешу, навіть коли мені ставлять не дуже приємні запитання.

Була зустріч у медичному технікумі. Що я можу сказати майбутнім медсестрам і фельдшерам? Я просто сказав їм: «У вас специфічна професія, ви медики, вас намагатимуться використовувати. Ви не повинні здійснювати героїчних учинків. Зауважте, що ваша професія дотична до зони ризику. Тому ви повинні пам'ятати головне: у якійсь ситуації вам повинно вистачити мужності сказати: “Ні”. Більше нічого» (*За С. Глузманом*).

- Напишіть есе на тему: «На яку пропозицію я завжди відповім “ні”». Скористайтеся поданою на форзаці підручника пам'яткою «Як написати есе».

§ 28 Спрощення в групах приголосних

226. Прочитайте. Визначте слова, у яких відбулося спрощення, вимовте їх у відповідності до правил орфоєпії.

1. Жити щасливо і жити в злагоді з природою — одне і те ж (*Сенека*).
2. Заздрісник сам причина свого нещастя і сам собі ворог (*Демокрит*).
3. Солодке пізнає той, хто зміг проковтнути гірке (*Г. Сковорода*).
4. Мова розуму буде почута, якщо проходитьиме через серце (*Ж.-Ж. Руссо*).
5. У вивченні наук приклади корисніші від правил (*І. Ньютон*).

● Назвіть групи приголосних, у яких відбулося спрощення. Який приголосний випав? З якої причини?

Іноді при відмінюванні або творенні слова виникає невластивий українській мові важкий для вимови збіг кількох приголосних звуків. У такому разі один зі звуків випадає, від чого вимова стає легшою, а мовлення — милозвучним.

Спрощення — явище усного мовлення, яке забезпечує милозвучність.

У більшості таких слів спрощення позначається на письмі, що відповідає орфографічним нормам:

Групи приголосних звуків	Випадає звук	Приклади
-ждн-	[д]	тижня (хоча тиждень)
-здн-	[д]	проїзний (хоча проїзд)
-стн-	[т]	радісний (хоча радість)
-стл-	[т]	щасливий (хоча щастя)
-слн-	[л]	масний (хоча масло)
-рдц-	[д]	серце (хоча сердець)
-зкн-, -скн-	[к]	бризнути (хоча бризки); тріснути (хоча тріск)

Зверніть увагу! У сучасній українській мові є слова, у вимові яких спрощення відбувається, проте на письмі не відображається. Тому між вимовою й написанням цих слів існує відмінність.

Спрощення позначається на вимові слів *шістнадцять*, *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*, *хвастнути*, *зап'ястний*, *надкістниця*, *хворостняк*, проте на письмі літера *т* у цих словах зберігається.

При вимові прикметників, утворених від іншомовних слів із кінцевим *-ст*, у вимові звук [т] здебільшого випадає, проте на письмі літера *т* зберігається: *контраст* — *контрастний*, *баласт* — *баластний*, *аванпост* — *аванпостний*.

В іменниках жіночого роду І відміни, у яких у початковій формі перед закінченням не менше трьох приголосних звуків, у формі Д. в. та М. в. однини приголосний [т] у вимові випадає, проте літера *т* на письмі зберігається: *студентка* — *студентці*, *невістка* — *невістці*.

ОРФОГРАМА:

спрощення в групах приголосних:
чесний, пізній, радісно

227. Прочитайте прислів'я, утворюючи від поданих у дужках слів слова зі спрощенням.

Зразок. Чоловік правдивий завжди (щастя). — Чоловік правдивий завжди щасливий.

1. (Доблесть) той, хто визнає свої вади. 2. (Щастя) той, кого вчать чужі пригоди. 3. Та прикраса найгарніша, яка (рідкість). 4. (Лестоці) приятель схожий на кішку: спереду ласкає, а ззаду кусає. 5. Де слова (масло), там пироги пісні. 6. Без обережності і мудрості (без захисту) (*Нар. творч.*).

● Назвіть групи приголосних, у яких відбулося спрощення. Який приголосний звук випав?

228. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, літеру.

Сміливий правозахис..ник, корис..ний досвід, захис..ні окуляри, кон-трас..ний душ, протес..на акція, об'їз..ний шлях, швидкіс..не шосе, нав-мис..ний крок, запас..ливий сусід, аванпос..на позиція, тиж..неве меню, щас..ливий випадок, пес..ливий погляд, виїз..на нарада, вартіс..ний захід, балас..ні речовини, особистіс..ний підхід, шіс..надцятий рік, водохрес..ні морози, кіс..лява модель, тріс..нута стіна, зліс..ний конкурент.

● Назвіть слова, у яких спрощення не відображається на письмі.

229. Попрацюйте в парах. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини.

Порадіти (звістка); аплодувати (піаністка); подякувати (бандуристка); пояснити (аспірантка); позичити (студентка); підказати (туристка).

● Позначте в словах орфограму «спрощення в групах приголосних».

● Записані словосполучення вимовте з дотриманням орфоепічних норм.

230. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова. Упишіть на місці крапок, де потрібно, літеру.

1. Рукою за всіх, а ... ні за кого (*Ірландське*). 2. ... — єдина справжня шляхетність (*Французьке*). 3. Не витрушуй сміття з торби, поки не впев-нився, що там немає ... (*Німецьке*). 4. Якщо ... журиється, це значить, що комусь поталанило (*Угорське*). 5. Без сокири в ліс піти — один ... прине-сти (*Українське*).

Довідка. Хворос..няк. Сер..це. Перс..ень. Чес..ність. Заздріс..ник.

- Зміст одного з прислів'їв розкрийте у формі стислого оповідання. Не забудьте: в оповіданні має бути зав'язка, кульмінація та розв'язка.

231. Попрацюйте в парах. Продовжте текст за поданим початком. Використайте слова *чесність, безкорисливість, заздрісність, улесливість*.

Не всі люди спроможні визнати чужі успіхи, порадіти за них! Це та досить рідкісна якість, що перевіряє людину на рівень духовності...

- Як перевірити на рівень духовності самого себе? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

232. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літери.

1. Мій Києве, щас..лива нота в твоєму голосі бринить (*Д. Павличко*).
2. І очі пес..ливо гладять землі кожну впадину й схил (*М. Бажан*).
3. Довіку б тобі, захис..ник України, не знати атак і смертей! (*Д. Луценко*)
4. Ми навчилися навіть в роковану мить чес..но долі дивитись у вічі. Нам неправда ненавис..на, як антисвіт, та півправа — ненавис..на вдвічі (*Б. Олійник*).
5. Є душі зоряні, вони ясні шляхи в житті прос..лали (*В. Сосюра*).

- Позначте в словах вивчені орфограми. Поясніть написання слів правилами.
- Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.

§ 29

Подвоєння та подовження приголосних

233. Прочитайте. Визначте слова з подвоєними літерами, вимовте їх відповідно до правил орфоєпії.

Українська мова в Україні — мова корінної і найчисленнішої нації. Очевидним є те, що повноцінно розвиватися вона може тільки в Україні.

Ми повинні прагнути до єдності в обстоюванні української мови, але єдність має ґрунтуватися не на самому лише уболіванні за нашу мову, хоч це й цінна людська якість, а й на певному рівні теоретичної та емоціональної культури у ставленні до мови. Мовне питання не розв'язується способом хапання за комір співрозмовника.

Наше мовопочування, наш мовний патріотизм повинні виводити нас на найвищий рівень гуманістичних загальнолюдських цінностей (За І. Дзюбою).

- Поясніть, як ви розумієте вислів *мовний патріотизм*.
- Визначте в тексті слова, у яких літери подвоюються на межі кореня та суфікса.

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі значущих частин слова:

префікса і кореня	<i>наддніпрянський, ввічливий, віддаль, ззadu, заввишки, роззброїти, беззахисний</i>
кореня та суфікса <i>-н-, -ник, -ниц(я)</i>	<i>туманний, законний, ранній, годинник, віконниця</i>
двох суфіксів	<i>письменник, глибинний</i>
дієслівної основи та постфікса <i>-ся</i>	<i>розрісся, пасся, трясся</i>
на межі першої та другої частин складноскорочених слів	<i>політтехнологія (політична технологія) академмістечко (академічне містечко)</i>

Подвоєння *н* зберігається перед суфіксом *-ість* в іменниках і прислівниках, утворених від прикметників із подвоєним *н*: *старанний* — *старанність*, *старанно*; *законний* — *законність*, *законно*.

Увага! Літера *н* не подвоюється:

- у прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ан-, -ян-, -ин(-ін-)*: *гречка* — *гречаний*; *глина* — *глиняний*; *орел* — *орлиний*; *чайка* — *чайний*;
- у дієприкметниках: *вихований*, *казаний*, *вивчений*.

Подвоюються приголосні в словах *бовван, Ганна, лянний, овва, ссати*, а також у похідних: *бовваніти, Ганнин, виссати, ссавці* та ін.

ОРФОГРАМА:

подвоєні літери:

цінний, беззоряний, віддзвеніти

234. Прочитайте. Обґрунтуйте написання слів із подвоєними літерами.

Курінний отаман; *прикордонна* межа; сонний голос; органний зал; дикий ожинник; відданість мистецтву; *наддунайський* ліс; могутня наддержжава; розрісся малинник; ранкова фіззарядка; донісся голос; сучасний *спорттабір*; двохсоттисячний мешканець міста.

- Виділені слова випишіть і розберіть за будовою.

235. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літери.

1. Древня праматінко Русь! Я твій закон..ий нащадок, що українцем зовусь (Д. Білоус). 2. Україно, краю мій, пісне тополин..а! (В. Сосюра) 3. Не говори: «В нас мова солов'їн..а», бо мова вище, ніж пташин..ий спів. В її скарбниці — доля України, глибин..а таємниця правіків (М. Лотоцький). 4. У гостин..ий хаті лилася така щира, така бажан..а розмова (В. Грінчак). 5. Озвались голоском перепелин..им відгомонілі, пройден..і літа (Л. Тендюк). 6. Лимон..ий вітер задмухав понад..ніпровий вечір (М. Вінграновський). 7. І стільки змін довкола, а світ незмін..ий наче (М. Луків).

- Позначте в словах орфограму «подвоєні літери». Поясніть правопис слів.
- Продовжте трьома реченнями висловлення за початком: *Переосмислюється ціне, та є таке, що без ціни* (Д. Кремінь). Використайте слова *незмінний, віддалений, беззаконний, злочинний*.

236. Попрацюйте в групах. Складіть детальну інструкцію щодо листування електронною поштою (надсилання, відповідь, переадресування інформації). Використайте дієприкметники на *-ний* (складений, відредагований і т. ін.).

- Текст інструкції прочитайте з дотриманням правил орфоєпії. Перевірте запис тексту на дотримання орфографічних правил.
- Складені тексти обговоріть у класі. Найкращий і відредагований текст інструкції розмістіть на шкільному або класному веб-сайті.

Літера *н* подвоюється:

у суфіксі збільшувально-підсилювального значення <i>-енн(ий)</i>	<i>здоровенний, височенний, товстенний, глибоченний</i>
у прикметниках на <i>-енн(ий), -анн(ий), -янн(ий)</i> зі значенням можливості або неможливості дії	<i>здійсненний, невблаганний, незрівнянний, непримиренний, неказаний, нескінченний</i>
у прикметниках на <i>-енн(ий)</i> старослов'янського походження	<i>благословенний, блаженний, огненний, священний</i>

Подвоєні літери *-нн-* зберігаються в іменниках і прислівниках, утворених від таких прикметників: *старанний* — *старанність, старанно*; *численний* — *численність, численно*.

237. Прочитайте. Обґрунтуйте написання слів із подвоєними літерами.

1. Я вірю в народ, що живе на Дніпрі, у сили його нездоланні (М. Луків). 2. В Дністрі вечірнім міниться вода і тихо летється світло неказанне

(*В. Гаврасюк*). 3. Незнищенну маємо породу (*В. Бровченко*). 4. А мудрий час летить кудись невпинно (*П. Перебийніс*). 5. Блаженний муж, що йде на суд неправих і там за правду голос свій підносить (*І. Франко*). 6. Благословенна будь, людська робото, у щедрості краси і простоти! (*П. Перебийніс*)

● У якій праці поєднується, на вашу думку, краса і простота? У відповіді використайте прикметники *незрівнянний, незліченний, неоціненний*.

238. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літеру.

1. Зло миттєве в цьому світі, незнищен..а доброта (*Шота Руставелі*). 2. Благословен..е слово, що гартує! (*Леся Українка*) 3. Мислячу людину пізнають по священ..ому трепету перед життям (*В. Гюґо*). 4. Багато речей здаються нездійснен..ими доти, доки їх не зробиш (*Н. Мандела*). 5. Треба заразити людей прагненням до нескінчен..ого моря. Тоді вони самі збудують корабель (*А. де Сент-Екзюпері*).

● Витлумачте зміст останнього вислову. Що символізують *море* й *корабель*? Чи можна застосувати цю цитату стосовно життя сучасного старшокласника? Поясніть.

239. Попрацюйте в парах. Прочитайте. Випишіть слова з подвоєними літерами, розберіть їх за будовою, передайте фонетичною транскрипцією. Поясніть написання цих слів.

1. Довга-довга і страшенна, мов гадюка здоровенна, голова десь за горами, ноги вперлись між лісами. То всесвітня дорога, і далека, і розлога (*Л. Глібов*). 2. Під літнім широченним небокраєм мене стрічають друзі і знайомі, і кожен добрим словом пригощає (*А. Малишко*). 3. Розчісує довженну сиву бороду дідусь туман гребінчиком ялиновим (*В. Сторожук*).

● Поясніть поетичний вислів *пригощати добрим словом*. Якими словами із суфіксами збільшувально-підсилювального значення *-енн(ий)* можна замінити у цьому вислові означення *добре*?

● Складіть опис зовнішності фантастичної, вигаданої вами істоти (Словника-чарівника, Душі книжки, Комп'ютерного віруса тощо). Використайте якнайбільше прикметників зі збільшувально-підсилювальним суфіксом *-енн(ий)*. Поясніть правопис цих прикметників.

240. Попрацюйте в групах. Складіть текст ведучих Свята народної казки для учнів та учениць початкових класів — Кирила Кожум'яки та Змія, які помирилися, щоб поспілкуватися з дітьми. Ведучі оголошують танок Пана Коцького (дуєт Вернидуба й Вернигори; вірш у виконанні Царівни Жаби тощо), характеризуючи їх прикметниками із суфіксами збільшувально-підсилювального значення *-енн(ий)*. Складені тексти прочитайте в класі, оберіть найцікавіший і найсучасніший.

● Чи приваблюють вас професії сценариста та режисера мистецьких заходів? Якими якостями мають бути наділені ці фахівці? У відповіді вживайте слова із суфіксом *-енн(ий)*.

241. Прочитайте. Визначте причину різного написання виділених слів.

Квіти мого дитинства завжди цвітуть у моїй душі *нездійснєнними* дитячими мріями (В. Корнійчук).

Випадок був *незбагнєнний*, протиприродний, таємничий (П. Загребельний).

І метелик біліє, мов згадка про *нездійснену* радісну мить (М. Доленго).

Маленький сірий птах — малиший від сльозини, ти вічно прилітай з *незбагнєних* верхів! (Б. Олійник)

ПІДКАЗКА.

Треба розрізнати такі слова:

здійснєнний (який може здійснюватися — прикметник) і *здійснений* (який здійснився — дієприкметник);

нездола́нний (непереможний) і *нездо́ланий* (якого не подолали);

незліче́нний (представлений у дуже великій кількості) і *незлі́чений* (не порахований) і под.

● Поясніть написання слів із *нн* та *н* у реченні: *Слова несказані і несказанні вливаються у душу іздала* (П. Осадчук).

242. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літеру *н*.

1. І нездола́н..а ти, отчизно непокірна (А. Малишко). 2. Ішли назустріч вічності і смерті нездо́лан..і, гарячі і уперті дружини непокірливих слов'ян (В. Симоненко). 3. Говори зі мною, зоре ясна, де твої нескóрен..і сини? (М. Стельмах) 4. Ти друзів дорогих стрічаєш після бою і серед них живеш з несхілен..им чолом (А. Малишко).

● Поясніть, як вимова слова допомогла вам з'ясувати його написання.

243. Утворіть від поданих слів іменники та прислівники.

Зразок. Туманний — туманність, туманно.

Гостинний, сумлінний, вишуканий, нескінченний, неодмінний, зацікавлений, непередбачуваний.

● Із двома утвореними словами (на вибір) складіть речення.

244. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Кожна людина має право на ж..ття, свободу і особисту недоторкан..ість (*Загальна декларація прав людини*). 2. Гуман..ий будь, і хай твоя гуман..ість пл..ве з кр..ниці чистої любові (І. Франко). 3. Що воно таке — справжнє кохання? Споріднен..ість душ? Близ..кість, у якій раптом починаєш почувати свою людс..ку повноцін..ість? (О. Гончар) 4. Занепокоєн..ість загрозою екологічної катастрофи зростає у всьому світі (*З журналу*).

● Позначте у словах орфограму «подвоєні літери». Поясніть правопис слів.

● Популярним нині є гасло «Екологія природи — екологія душ». Витлумачте його значення. Складіть словесний опис уявного плаката.

245. Прочитайте. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

Хто б у різні часи не відвідував Україну, усі звертали увагу на неперевершене *почуття* гумору українців. *Уміння* в усьому звичайному побачити незвичайне, жити з посмішкою і, що найважливіше, *бажання* посміятися передовсім із себе — ось що відрізняє українців від інших народів.

Утім, *значення в житті* гумору не таке просте, як може здаватися. Гумор надає людині впевненості в собі й оптимізму, це серйозний засіб *самоствердження*. 5 хвилин сміху замінюють 40 хвилин відпочинку

і сприяють *розслабленню* 80 груп м'язів. Коли людина сміється, спостерігається *зниження* гормонів стресу!

Шестирічна дитина щодня посміхається по 300 разів. У міру *дорослішання* людина обмежує себе 15 посмішками на день. Може, звідси частини наших проблем? (З Інтернету)

- Прочитайте виписані слова, дотримуючи правил орфоєпії.
- Як в українській мові співвідносяться орфоєпічні та орфографічні норми?

Специфічною ознакою фонетичної системи української мови є **подовження приголосних звуків** (на письмі позначаються подвоєнням літер).

Подовження приголосних ВІДБУВАЄТЬСЯ між двома голосними звуками

в іменниках середнього роду II відміни, а також у похідних від них словах	<i>питання, обличчя, колосся</i> , (але в Р. в. мн.: <i>питань, облич</i>); <i>життя</i> — <i>життєвий</i>
в окремих іменниках чоловічого й жіночого роду I відміни	<i>суддя, рілля, стаття</i> (але у формі Р. в. мн. — <i>статей</i>)
у формі орудного відмінка однини іменників III відміни	<i>сіллю, тінню, даллю, ніччю</i>
в особових формах дієслова <i>лити</i> та спільнокорених словах	<i>ллю, ллеш, ллється</i> ; <i>наллю, переллються</i>
в окремих прислівниках	<i>зрання, навмання, спросоння, попідвіконню, попідтинню</i>

Подовження приголосних НЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ

в іменниках III відміни у формі О. в. однини, якщо:

— у кінці основи збігаються два або більше приголосних;

— у формі Н. в. одн. іменник закінчується на губний звук [б], [п], [в], [м], [ф] або [р]

*честю, мудрістю, скатерттю,
пригорцю [пригоршчу]
любов'ю, матір'ю*

246. Випишіть з-поміж поданих слів лише слова з подовженими приголосними.

Читання, переживання, віддалений, відмінник, віддячити, відлуння, беззвукій, безладдя, натхнення, мільйонний, спросоння, зілля, відділ, щоденно, багатоводдя, наддержжава, посттоталітарний, безмежжя, насіння.

● Поясніть відмінність між подовженням приголосних і збігом приголосних на межі значущих частин слова.

● Доберіть 12 слів для словникового диктанту з теми «Подовження приголосних звуків» (дібрані слова мають охоплювати основні правила).

247. Перепишіть, записуючи літерами подані фонетичною транскрипцією слова.

Зразок. [жит'т':а́] в тому, щоб іти вперед. — Життя в тому, щоб іти вперед.

1. [не^нзд'ійсне^нне] бажання іржавіє, стояча вона гниє, [місьле^н'н':а] ж людське, не знаходячи [застосува́н':а], чахне (*Леонардо да Вінчі*). 2. [завда́н':а] книг — полегшити, прискорити [п'ізна́н':а] життя, а не замінити його (*Я. Корчак*). 3. Спирайтеся на чесність, [розум'ін':а], [зна́н':а́] і досвід. Праця без чесності — небезпечна, знання без [розум'ін':а] — безглузде, досвід без [зна́н'] — сліпий (*Ді Хок*). 4. Повна чаша від однієї краплі [пе^нрел':е́ц':а] (*Нар. творч.*).

● Позначте в словах орфограму «подвоєні літери». Поясніть правопис слів.

248. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка множини.

Пізнання починається з правильно сформульованих (запитання), які скеровують мислення на пошук відповідей. На відміну від (судження) запитання жодних думок, (враження) чи оцінок не нав'язують.

Запитуючи, ви включаєте співрозмовників у спілкування, проявляєте до них інтерес. Вираз (обличчя) співбесідників виявляє

емоції та почуття. Люди розуміють цінність виявлених у їхніх відповідях (знання), цікавість до їхніх попередніх чи майбутніх (досягнення).

- Обґрунтуйте написання змінених вами форм слів.
- Чи часто ви ставите запитання своїм батькам? Стосовно чого?
- Що переважає у ваших стосунках із батьками — діалог чи монолог? Яку форму спілкування ви вважаєте більш конструктивною? Відповідь обґрунтуйте.

249. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини, запишіть їх.

Мить, вісь, розповідь, подорож, молодь, молодість, матір, нехворощ.

- Позначте в словах орфограму «подвоєні літери». Поясніть правопис слів.

250. Уставивши, де потрібно, пропущені літери, запишіть слова у дві колонки: з подовженням м'яких приголосних і без нього.

Прикарпат..я, Поліс..я, перехрест..я, безмеж..я, узбіч..я, обійст..я, осеред..я, осерд..я, підґрунт..я, десятиріч..я, передвіст..я, щеплен..я, милосерд..я, примирен..я.

- Позначте в словах орфограму «подвоєні літери». Поясніть правопис слів.

251. Перепишіть прислів'я європейських народів, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі.

1. Співчуття — перший крок до (людяність) (*Угорське*). 2. Сила з (кмітливність) не зрівняється (*Українське*). 3. Де багато слів, там мало (мудрість). 4. Гори й доли зрівняєш (наполегливість) (*Англійське*). 5. У (заздрість) очі завидючі (*Італійське*). 6. (Бідність) і (скнарність) ніхто не пишається. 7. Люди збагачуються працею й (ощадливість) (*Польські*).

- Назвіть ужиті в прислів'ях назви почуттів і назви рис людської вдачі. Які з них взаємопов'язані, тому мають одну назву?

252. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літеру та пропущені розділові знаки.

1. Ми не схитнемося в священ..ій боротьбі вогонь Шевченка візьмемо з собою (*В. Грінчак*). 2. Образ Лесі Українки прекрасний своєю людяніст..ю незламніст..ю духу творчим горін..ям (*І. Матяш*). 3. Є тільки висоти не взяті є тільки робота щоден..а є тільки пориви крилаті і справа краси невтолен..а (*М. Луків*). 4. Правдою совіст..ю світиться нам людина щира і чесна (*Б. Олійник*). 5. Стежка була страшен..о балакучою щодня сто разів казала Доброго дня Як ся маєш Будь здоров Щасти Боже (*Д. Павличко*). 6. Гули мости двигтіли автостради машини мчали наче навман..я (*Л. Костенко*).

- Позначте в словах орфограму «подвоєні літери». Поясніть правопис слів із цією орфограмою.
- Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

Знаю, вмію, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

— У чому суть спрощення приголосних звуків і для чого воно відбувається?

— Як передається результат спрощення звуків на письмі? У яких випадках спрощення відбувається лише в усному мовленні, а на письмі його результат не позначається? Наведіть приклади.

— Для чого вживають подвоєні літери?

— На межі яких значущих частин слова відбувається збіг однакових приголосних звуків? Наведіть приклади.

— Як ви розумієте вислів *подовжені приголосні звуки*?

— У словах яких частин мови може відбуватися подовження м'яких приголосних? У яких граматичних формах? Наведіть приклади.

— Доведіть, що подвоєння приголосних пов'язане зі словотвором.

— Складіть текст реклами шкільного вечора улюбленої пісні «Від серця до серця мелодія ллється». Використайте у формі О. в. однини слова *пам'ять, радість, гордість, мить*. Обговоріть складені в класі тексти, обери́ть найкращий.

— За яких умов подовження приголосних звуків у кінці основи не відбувається? Наведіть приклади.

— Від чого залежить написання слів *незлічений* і *незлічений*?

— Складіть 5 тестових завдань для перевірки знання складних випадків правопису слів із подвоєнням і подовженням приголосних.

○ Виконайте тестові завдання.

§ 30

Правопис префіксів

253. Прочитайте. Визначте у виділених словах префікси.

Людина ніколи не *зробить* всього, що задумала, і не *зреалізує* усіх своїх мрій. Однак якщо людина буде мало мріяти, то *здійснить* ще менше. А якщо мріятиме більше, то *здобуде* багато!

А ще раджу пам'ятати, що мати великі очікування і великого бажати — це різні речі. Очікування — це розчарування з того, що хтось не дав нам щасливого життя, не *сприяв* виконанню нами омріяного, не *скоротив* наш шлях до успіху.

Бажати — це брати відповідальність на себе! (*За М. Мариновичем*)

- Поясніть написання слів із префіксом з-(с-).

Префікс з- може переходити у префікс с-.

Префікс с- пишуть перед літерами *к, л, т, ф, х*

Префікс з- пишуть перед усіма іншими літерами

сказати, списати, стулити, сформулювати, схилити

звесті, зробити, збити, зсадити, зціпити, зчепити

Якщо корінь починається сполукою кількох приголосних, уживають префікс *зі-* (іноді *із-*): *зіскочити, зіткнення, зім'яти, зів'ялий, ізнов*.

У деяких словах префікс *зі-* чергується із *зо-*: *зігрівати* й *зогрівати, зітліти* й *зотліти*.

Уживання префіксів *з-, зі-, зо-* сприяє милозвучності української мови.

ОРФОГРАМА:

літери з-с у префіксах з-(с-):

зміряти, зсунути, спитати, скрикнути

254. Перепишіть прислів'я, дописуючи на місці крапок префікси з-(с-) або зі-.

1. Мала мурашка, а гори ..точує. 2. Думай ..вечора, а починай удо-
світа. 3. Краще не обіцяти, як слова не ..держати. 4. Не вклонившись,
ягідки не ..рвеш. 5. За один раз дерево не ..тнеш. 6. Вище себе не ..ко-
чиш. 7. Солодке ..псувати легко, а гірке ..потворити нічим. 8. Кум не
кум, а з черешні ..лазь.

- Вибір префіксів з-(с-) або зі- обґрунтуйте правилами.
- Письмово витлумачте зміст одного з прислів'їв, проілюструвавши пояснення прикладами із сучасного життя.

255. Утворіть від поданих слів нові слова за допомогою префікса з-(с-), запишіть їх у дві колонки.

Прямувати, берегти, творити, ламати, планувати, турбувати, сунути-
ся, чіпляти, клеїти, мастити, терти, будувати, палити, фотографувати,
хитрувати, кинути, рушити.

256. Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.

1. Держава наша (з,с)будеться і буде (*Н. Диб'як*). 2. Душею я слова
(з,с)приймаю, із ними дихаю, страждаю (*М. Волощук*). 3. Немає в жит-
ті рівних доріг, що ведуть прямісінько до високих (з,с)добутків і слави.
Шлях до неї тернистий, і тільки той (з,с)може його (з,с)долати, хто ба-

чить своє покликання, щастя і вітху у праці (М. Міщенко). 4. Ми всі (з,с)братались і (з,с)сестрились, новим овіявши старе (М. Рильський).

- Позначте в словах вивчені орфограми.

ABC

Кінцевий приголосний у префіксах *роз-*, *без-*, *через-* вимовляється по-різному залежно від початкового звука кореня. Якщо корінь починається голосним звуком (*роз[о]раний*, *без[у]пинний*) або дзвінком приголосним (крім шиплячого), кінцевий звук префікса звучить чітко: *розвага* [розва́га], *безриб'я* [безри́б'я].

Перед наступним глухим приголосним (крім шиплячого) кінцевий приголосний префіксів *роз-*, *без-* у залежності від темпу вимови може вимовлятися дзвінко або глухо: [розпи́тати] і [роспи́тати], [бе́зсмертний] і [бе́смертний]. Якщо корінь починається шиплячим приголосним, кінцевий приголосний префікса змінюється на шиплячий: *безчесний* [бежчэ́сний], *розчистити* [рожчі́стити].

У префіксах *роз-*, *без-*, *через-* завжди пишуть літеру з: *розказати*, *безмірний*, *черезплічник*.

Якщо корінь починається сполученням кількох приголосних, уживають префікс *розі-*: *розірвати*, *розібраний*.

ОРФОГРАМА:

літера з у кінці префіксів *роз-*, *без-*:
розказати, *розсипати*, *безстрашний*

257. Прочитайте слова, дотримуючи норм орфоєпії.

Безвітряний, розгін, бездонний, безцінний, розжувати, безсніжжя, безкрай, безсилий, розширений, розжарити, розхитаний.

- Визначте слова, у яких звучання кінцевого приголосного залежить від темпу вимови.
- Обґрунтуйте правопис префіксів.

258. Прочитайте, дотримуючи правил орфоєпії.

Чи любиш ти своє ім'я? Чи подобаються тобі ті форми імені, якими називають тебе рідні люди? Чи погоджуєшся з жартівливим іменем, яким, можливо, кличуть тебе однолітки?

Українська мова багата на прегарні зменшувально-пестливі форми імен. Часто їх придумують члени родини: батьки, брати і сестри, дідуся

й бабуні. Навіть якщо тобі здається, що ці форми імені позбавляють тебе дорослості та солідності, не ображайся: твоя сім'я вкладає в ці наймення прекрасні почуття: любов і приязнь.

Якщо ж у класі замість імені стосовно тебе вживають прізвисько, називають тебе насмішкувато, а то й презирливо, не погоджуйся, бунтуй, протестуй! Нехтування твого імені — це примітивний вияв булінгу, терпіння який ти не маєш права.

Ім'я — частинка людини, запорука її вартісності, гідності, приналежності до роду й народу. Тому його слід шанувати, оберігати, не дозволяти принижувати й висміювати нікому (*З Інтернету*).

- З'ясуйте значення слова *булінг* за Словничком термінів. Що вам відомо про кібербулінг? Як йому протистояти?
- Витлумачте названі в тексті почуття.
- Визначте слова з префіксами *пре-* та *при-*. Чи розрізняються ці префікси вимовою? У який спосіб їх розрізняють?

Префікси *пре-* і *при-* розрізняють за значеннями, яких вони надають словам:

пре- надає словам значення збільшеної ознаки

премудрий, пречистий, презручно, премило, презавзято

при- надає словам значення наближення, приєднання, неповноти дії або ознаки

прийти, прибудувати, прикріпити, приморозити, присолити

Префікс *при-* вживають тільки в словах *прізвисько, прізвище, прірва*.

ОРФОГРАМА:

літери *е, у* у префіксах *пре-, при-*:
пресильний, приморський, примружити

259. Уставивши літери *е* або *у*, запишіть слова у дві колонки.

Пр..*ширий*, пр..*мирення*, пр..*важливо*, пр..*відомий*, пр..*крашений*, пр..*красний*, пр..*слівник*, пр..*людний*, пр..*плющити*, пр..*милий*, пр..*тока*, пр..*хопити*, пр..*старий*, пр..*старкуватий*.

- Позначте в словах орфограму «літери *е, у* у префіксах *пре-, при-*».

260. Попрацюйте в групах. Як ви ставитеся до спілкування молоді в соціальних мережах? Які переваги такого обміну думками? Які недоліки? Якою є, на вашу думку, перспектива такої форми спілкування? Відповідь обґрунтуйте.

- Прочитайте. Думку котрого з учасників спілкування на форумі ви вважаєте правильною?

<p>Правдуруб</p>	<p>Дата: Понеділок, 10.12.2018, 16:32 Повідомлення # 36</p>
 <p>Група: Користувачі Повідомлень: 36 Статус: Offline</p>	<p>Ніяк не збагну, навіщо стільки правил про префікси, а головне, нащо стільки префіксів! Був би тільки пре- або тільки при- (ще більше мені подобається при-). Як би це полегшило життя! Пріпиніть примушувати думати над кожним словом! Використання одного префікса — пригарний приклад пристосування правопису до реального життя! 😊</p>
<p>Мислителька</p>	<p>Дата: Понеділок, 10.12.2018, 17:10 Повідомлення # 15</p>
 <p>Група: Користувачі Повідомлень: 15 Статус: Offline</p>	<p>Річ у тім, що мова надає фантастичні можливості для самоствердження — у думці, у слові... Невже тобі нецікаво мислити, думати, вибирати? Це ж яка радість — інтелектуальна праця! Це ж яке щастя — розуміти, визначати, порівнювати, узагальнювати... А ти що пропонуєш? Примушуєш до примітиву? Приваблює приголомшлива прирогати́ва недумання?</p>

- Візьміть участь в обговоренні. Сформулюйте суть питання, визначте своє до нього ставлення, складіть три-чотири дописи з позиції «за» чи «проти». Аргументуйте свої думки якнайретьельніше.

261. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Пр..рода пр..красного така, що чим більше на шляху до нього трапля..ться пер..шкод, тим більше воно вабить (*Г. Сковорода*). 2. І пр..скороно серце стучоche на стрімкім перевалі ж..ття (*П. Перебийніс*). 3. І чим мое слово для тебе пр..вабне? (*А. Малишко*). 4. Не п..тайте, що мені пр..мріялось (*Леся Українка*). 5. Слово — пр..звище думки тепер, а частіше її пс..вдонім (*Л. Костенко*).

- Позначте в словах орфограму «літери *e, u* у префіксах *пре-, при-*».

262. Розкрийте значення та поясніть походження фразеологізмів.

Прекрасна Єлена. Прийшов, побачив, переміг. Приборкання непокірної. Пригостити березовою кашею. Опинитися над прірвою.

- Складіть допис до шкільного веб-сайта про безперервне збагачення мови фразеологізмами різноманітного походження. Використайте (у потрібних формах) слова *привчитися, прислухатися, пригадувати, приваблювати, представлений, пречудовий*.

§ 31 Правопис суфіксів

263. Прочитайте. Визначте тему тексту. З'ясуйте його стиль, свою думку доведіть.

Емоційно забарвлені слова передають усе розмаїття людських почуттів і переживань. Тож передовсім до цих слів належать:

— назви емоцій, почуттів, настроїв і пов'язаних із ними дій, ознак, станів: *радість, горе, пишатись, соромитись, вродливий, бридкий, звитяжний, капосний*;

— оцінні характеристики предметів, явищ, подій: *моторний, чепурний, роботяга, базікало*.

Проте оцінність може виражатися й граматично, тобто за допомогою суфіксів або префіксів емоційної оцінки: *сонечко, братичок, рученька, ножище, козарлюга, хлоп'ятко, прегарний, розпрекрасний, незрівнянний*.

Суфікси зі значенням здрібнілості здебільшого вносять у текст пестливі відтінки, надають зображуваному довірливого й голубливого характеру: *Котик і Півник, Горобчик і Бадилінка, Лисичка-сестричка* (персонажі народних казок).

Суфікси зі значенням здрібнілості можуть надавати й зневажливих, іронічних, сатиричних, гумористичних відтінків: *«Ця плюгавенька ідейка не витримує жодної критики» (З газети)*.

- Складіть план прочитаного. Усно перекажіть текст за планом.

Суфікси *-ичок-, -ичк(а)* вживаються у словах, що походять від слів із суфіксами *-ик-, -иц(я)*: *племінничок* (бо *племінник*), *розумничка* (бо *розумниця*).

В інших випадках вживають суфікси *-ечок-(-ечок-), -ечк-(-ечк-)*: *вершечок, стрічечка, стежечка, краєчок, Марієчка, яєчко*.

ОРФОГРАМА:

літери *и, е(є)* в суфіксах *-ичк-, -ичок-, -ечок-(-ечок-), -ечк-(-ечк-)*:
братичок, сестричка, мішечок

264. Перепишіть прислів'я, утворюючи від виділених слів іменники із суфіксами *-ичк-, -ичок-, -ечк-(-ечк-), -ечок-(-ечок-)*.

1. Темної ночі і маленький *вогник* як сонце. 2. Без *стовнів* і тин не стоятиме. 3. *Паляниця* — хлібові *сестриця*. 4. Не клади всіх *яєць* в один *кошик*. 5. На своїй *вулиці* й курка хоробра. 6. Добрий *борщик*, та малий *горщик*. 7. Із *копійок* гривні складаються.

- Позначте в словах орфограму «літери *и, е(є)* в суфіксах *-ичк-, -ичок-, -ечок-(-єчок-), -ечк-(-єчк-)*». Обґрунтуйте написання слів правилом.

265. Прочитайте зразок ділового листа.

Народному депутатові Коваленку І. М.

Шановний Іване Миколайовичу!

Дирекція та батьки учнів школи-інтернату № NN м. Вінниці щиро вдячні Вам за те, що у відповідь на наше звернення закладу було надано можливість оздоровити 50 школярів.

Завдяки Вашому сприянню учні школи-інтернату зможуть відпочити під час зимових канікул у туристичному таборі в Карпатах.

Саме дякуючи Вашій небайдужості й підтримці, стало можливим якісне оздоровлення дітей та організація їхнього культурного дозвілля.

Директор школи (підпис)

Ганна Омельченко

Голова батьківського комітету (підпис)

Олена Корнієнко

- З'ясуйте стиль тексту документа, свою думку доведіть.
- Визначте в тексті листа віддієслівні іменники з подвоєними літерами *н*. Виділіть у цих словах суфікси.

Часто вживані в діловому мовленні віддієслівні іменники мають такі суфікси:

-енн(я)	віддієслівні іменники середнього роду, у яких наголос падає на корінь	звернення, покращення, зміцнення, напруження
-анн(я), -янн(я)	іменники середнього роду, утворені від дієслів із голосним основи <i>а(я)</i>	вживати — вживання, зростати — зростання, сприяти — сприяння

Увага! У ділових текстах слід уникати надуживання віддієслівними іменниками.

266. Попрацюйте в групах. Складіть тексти таких ділових листів на ім'я директора спортивного інтернату: 1) із проханням надати баскетбольній команді вашої школи можливості потренуватися в спортивному залі інтернату; 2) з висловленням вдячності за надану можливість підготуватися до міських змагань із баскетболу.

- У текстах листів використовуйте віддієслівні іменники (на вибір): *використання, змагання, тренування, значення, дотримання, відновлення*.

267. Прочитайте. У виділених словах визначте суфікси.

1. На рідну землю дивним сплетом ліг, барвінку наш, барвіночку хрещатий! Ти сплетом ліг, як *сплетииво* доріг, єдиний, як Дніпро і як Хрещатик.

Під сонцем ти являєш торжество і *видиво* вічнозелене, як мови української ество, є в ній, як і в тобі, щось незнищенне (*Д. Білоус*). 2. Хата моя, біла хата в мріях, як сон виплива. В *мареві* даль волохата мальви й любисток хова (*Д. Луценко*). 3. Світ який — *мереживо* казкове! (*В. Симоненко*)

Суфікс *-ив(о)* вживається в іменниках, які означають матеріал або продукт праці: *добриво, морозиво, паливо, печиво, прядиво, місиво*. Іменник *марєво* та рідковживані *сяєво, маєво* пишуть із суфіксом *-єв-* (не матеріал і не продукт праці).

268. Утворіть від поданих дієслів іменники із суфіксом *-ив(о)* або *-єв(о)*.

Морозити, варити, місити, пекти, марити, сяти.

● Порівняйте два прислів'я: *Відчувши вітер, не шукай схованки, а будуй вітряк* (китайське) та *На вітер сподіватися — без мелива зостатися* (українське). Яка спільна думка об'єднує витвори двох народів? Наскільки актуальні ці прислів'я сьогодні? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Використайте слова *меливо, марєво*.

269. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Діло за діл..чком треба робити. Кваплюся ж..ти! (*Н. Пукас*). 2. До в..сокого літан..я ненастанно пробуй крил! (*І. Франко*). 3. Над плет..вом думок моїх і мрій пл..вла тр..вога (*В. Симоненко*). 4. Але буває, що в дрібничці, у сонця відсвіті ле..кім велике ся..во таїться (*М. Рильський*). 5. Я наб..вав завжди оскому солодкоплин..им плет..вом словес (*Р. Лубківський*).

● Як ви розумієте зміст останнього речення? Як має говорити промовець, щоб не викликати у слухачів оскоми? Розкажіть про це.

Знаю, вмію, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Що є спільним у визначенні суфікса і префікса? Що їх розрізняє?
— Доберіть слова, що відповідають схемам: $\overbrace{\quad}^{\wedge}\square$, $\overbrace{\quad}^{\wedge}\overbrace{\quad}^{\wedge}$,

— Створіть малюнок-унаочнення «Мова — сад слів», показавши спільнокореневі слова як гілля (листя) одного дерева.

— Поясніть вислів *Оцінність може виражатися граматично за допомогою суфіксів або префіксів*. Проілюструйте відповідь прикладами.

— Покажіть, як за допомогою суфіксів передається позитивна або негативна оцінка персонажів народних казок (Вовка, Ведмедя і т. п.). Які з названих вами суфіксів антонімічні?

— Від чого залежить вимова кінцевого приголосного у префіксах *роз-*, *без-*? Покажіть на прикладах.

— Перед якими звуками префікс *з-* переходить у *с-*? Наведіть приклади.

— Як розрізнити однакові за вимовою префікси *пре-* і *при-*? Чи збігається в цьому випадку орфоепічна норма з орфографічною? Поясніть.

— Складіть 5 тестових завдань для перевірки знання написання слів із префіксами *пре-*, *при-*.

— Складіть перелік префіксів, після яких перед літерами *я*, *ю*, *є*, *ї* ставлять апостроф. Проілюструйте перелік прикладами.

— Складіть каламбур, обігравши багатозначність слова *корінь*.

○ Виконайте тестові завдання.

§ 32 Уживання великої літери

270. Прочитайте. Визначте іменники — власні назви.

Поезія Богдана Лепкого «Чуєш, брате мій» написана в Кракові 1910 року і того ж року надрукована в одному з львівських часописів. Невдовзі вірш став популярною піснею «Журавлі», яка облетіла світ. Мелодію до пісні написав брат Богдана Лепкого Левко — підхорунжий стрілецького війська.

Пісня стала криком душі, сповіддю українців, які в пошуках заробітку змушені були полишати рідну землю. У роки Першої світової війни «Журавлі» стали піснею-реквіємом: її співали Січові стрільці у хвилини прощання з полеглими в боях товаришами. Не злічити, скільки разів звучала пісня над могилами полеглих за волю України.

Богдан і Левко Лепкі — видатні українські громадсько-політичні та літературно-мистецькі діячі, обидва писали вірші, прозу, публіцистику.

Значок Всеукраїнської літературно-мистецької премії імені Братів Богдана та Левка Лепких.
Художник Євген Удін

Богдан до того був ще й літературознавцем, критиком, перекладачем, видавцем, Левко — редактором, композитором, художником.

Та увічнила імена братів Лепких пісня «Журавлі». Все летять і летять вони до рідної землі... (З журналу)

- Пригадайте українські пісні, у яких ідеться про птахів. У чому порівнюється з ними людина? Поясніть слова з поезії Ліни Костенко: *Людина нібито не літає... А крила має. А крила має!*
- Обґрунтуйте вживання у словах тексту великої літери та лапок. Звертеся з поданою нижче таблицею.

З ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ ПИШУТЬ

індивідуальні (власні) імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська людей	<i>Ярослав Мудрий, Тарас Григорович Шевченко, Кобзар (про Т. Г. Шевченка), Леся Українка</i>
імена тварин, назви дійових осіб у казках і байках	<i>кінь Буланко, пес Ураган, Ворона і Лисиця, Пан Коцький</i>
назви держав, територій, населених пунктів, річок, астрономічні назви	<i>Україна, Європа, Харків, Львівська область, село Веселий Гай, Дніпро, планета Марс, сузір'я Чумацький Шлях</i>
назви історичних подій, епох, революцій тощо	<i>Гетьманщина, Хмельниччина, епоха Відродження</i>
назви найвищих українських і міжнародних установ, організацій і посад	<i>Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, Організація Об'єднаних націй, Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця</i>
назви релігійних понять і богослужбових книг	<i>Бог, Божий Син, Святий Дух, Богородиця, Біблія, Євангеліє, Псалтир</i>
назви державних, релігійних і міжнародних свят, історичних подій	<i>День Конституції України, Великдень, Різдво Христове, Спасівка, Пилипівка, Новий рік, День молоді</i>
назви пам'яток архітектури, замків, храмів	<i>Золоті ворота, Софійський собор, Хотинський замок</i>
назви вулиць (площ, бульварів, проспектів), шляхів, каналів, парків (родові назви пишуть з малої букви)	<i>вулиця Богдана Хмельницького, Андріївський узвіз, Музейний провулок, течія Гольфстрім, Північний морський шлях</i>

З ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ ПИШУТЬ

назви художніх творів, веб-сайтів, газет, журналів, заводів, фабрик, навчальних закладів (назва береться в лапки)

Поема «Сон», опера «Тарас Бульба», кінофільм «Камінний хрест», веб-сайт «Читанка», журнал «Вітчизна», газета «Україна молода», видавництво «Ранок», дитсадок «Веснянка»

ОРФОГРАМА:

велика літера і лапки у власних назвах:
Україна, Говерла, майдан Незалежності

271. Перепишіть, вибираючи з дужок велику чи малу літеру.

1. На святе (Б,б)лаговіщення сонце радісно вставало (А. Казка). 2. Українці по-різному називали нашу (Г,г)алактику: (С,с)тановище, (Ч,ч)умацький (Ш,ш)лях, (Б,б)ожа дорога (З підручника). 3. Лечу поглядом до (В,в)олодимирської (Г,г)ірки і бачу (Ч,ч)ернігів, (Н,н)овгород-(С,с)іверський, ліси і луки (Н,н)аддеснянщини (О. Довгий). 4. Гора (В,в)исокий (З,з)амок (або (З,з)амкова (Г,г)ора) — найвища точка у (Л,л)ьвові (З Вікіпедії).

- Позначте у словах орфограму «велика літера і лапки у власних назвах».

272. Порівняйте написання слів у лапках і без них у словосполученнях двох колонок.

рідна Україна
кобзар Остап Вересай
подяка за заслуги
фантазувати без обмежень

журнал «Україна»
«Кобзар» Тараса Шевченка
орден «За заслуги»
гурт «Без обмежень»

- Обґрунтуйте написання слів з великої літери та вживання лапок. Звертайте з таблицею.

273. Перепишіть, ставлячи, де потрібно, лапки.

Національна премія України імені Тараса Шевченка, пам'ятна монета 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, веб-сайт Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка, повість Тарасові шляхи, Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, поезія Сон (На панщині пшеницю жала...), альбом Мальовнича Україна, офорти Видубецький монастир, бульвар Тараса Шевченка, стипендія переможцям Міжнародного мовно-літературного конкурсу учнівської та студентської молоді імені Тараса Шевченка.

- Позначте у словах орфограму «велика літера і лапки у власних назвах».
- Складіть стислий (2–3 речення) опис реверса ювілейної монети (письмово). Прочитайте записане, поясніть уживання великої літери і лапок.

274. Попрацюйте в групах. Прочитайте анонс. Складіть за його зразком анонс перфóманса, який ви хотіли б організувати у своєму класі. Сформулюйте ймовірну тему, назвіть можливих учасників, укажіть місце й час.

Молода людина може жити не замислюючись, піддаючись чужому впливу, слухняно готуючись реалізувати нав'язані кимось життєві плани. А може вибирати майбутнє усвідомлено, з урахуванням власних ідеалів, уподобань, здібностей, можливостей.

Музично-пластичний перфóманс «Вибираю життєвий шлях» задумано як альтернативу таким звичним класним зборам.

Деталі перфóманса не розкриваються. Перформери — учні й учениці 10-х класів шкіл нашого міста. Дійство відбудеться 10 грудня на Площі Гідності. Початок о 15.30.

- Обґрунтуйте вживання великої літери та лапок у словах, ужитих у складеному вами тексті анонсу.
- Назвіть почуття, які ви прагнете викликати у глядачів запропонованого перфóмансу.
- Зберіть у мережі Інтернет інформацію про різні види перфóмансів: перфóманс-екскурсію, перфóманс-виставу, перфóманс-інсталяцію. Підготуйте про це інформаційний текст для розміщення на шкільному веб-сайті.

275. Перепишіть, вибираючи з дужок велику або малу літеру та ставлячи, де потрібно, лапки.

1. Зібрались друзі і знайомі: (Р,р)іздво (Х,х)ристове — свято в домі (За Н. Куфко). 2. А над (А,а)ндріївським узвозом бринить у золоті блакить (А. Камінчук). 3. Увечері, де (К,к)анівські гаї, співали голосисті солов'ї (А. Малишко). 4. Бринить і проміниться лагідна синь, і світиться (С,с)вітязь на цілу (В,в)олинь (М. Луків). 5. Джерела національної поп-музики — у (П,п)існі про рушник Платона Майбороди і (Ч,ч)ервоній (Р,р)уті Володимира Івасюка (З газети).

- Позначте в словах орфограму «велика літера і лапки у власних назвах».
- Поясніть, що означає написання слова великими літерами в листуванні в соціальних мережах або електронною поштою. Допомагає чи заважає вияв емоцій у такий спосіб?

- Напишіть електронний лист другу або подрузі, доцільно використовуючи таке написання. Обговоріть у класі питання: «Як найзручніше передавати емоції та почуття, листуючись у Мережі?»

§ 33

Правила перенесення слів із рядка в рядок. Правила графічних скорочень слів

З одного рядка в інший слова переносять за складами: *книж-ка, зо-шит, за-пис-ник*.

Правила переносу слів

не залишають у попередньому рядку й не переносять у наступний одну літеру	<i>адре-са</i> (не <i>а-дреса</i>), <i>олі-вець</i> (а не <i>о-лівець</i>)
не відривають від попереднього складу букву <i>й</i> :	<i>ліній-ка, копій-ка</i>
не відокремлюють апостроф і знак м'якшення від попередньої літери, не розривають сполучення <i>йо</i> та <i>ьо</i>	<i>слов'я-ни</i> (а не <i>слов'-яни</i>), <i>пір'ї-на</i> (а не <i>пір'-їна</i>), <i>низь-ко</i> (а не <i>низ'-ько</i>), <i>буль-йон, сльо-за</i>
не розривають сполучення літер <i>дж, дз</i> , які позначають один звук (якщо <i>дж, дз</i> не становлять одного звука, їх потрібно розривати)	<i>ра-джу, си-джу,</i> <i>гу-дзик, ге-дзик</i> <i>але під-заголовок, над-звичайний</i>
не переносять при подвоєнні літер на межі кореня і суфікса обидві букви (одна залишається, інша переноситься); літери, що позначають подовження м'яких приголосних, мають два способи переносу: обидва варіанти правильні	<i>імен-ник, письмен-ний,</i> <i>знан-ня і зна-ння,</i> <i>зіл-ля і зі-лля</i>
не залишають в кінці рядка початкову літеру другої основи складних слів, якщо вона не становить складу	<i>п'яти-кутний</i> (а не <i>пятик-утний</i>), <i>південно-східний</i> (а не <i>південнос-хідний</i>)
не розривають ініціальні аббревіатури, а також комбіновані аббревіатури, які складаються з ініціальних скорочень і цифр	РЄ — (Рада Європи), НАН (Національна академія наук), 4G — (мобільний зв'язок четвертого покоління)

У випадках, які не підходять під викладені в таблиці правила, слова довільно переносять за складами: *Дні-про* й *Дніп-ро*, *се-стра* й *сест-ра*, *ни-зький* і *низький*, *суспільс-тво* й *суспільст-во*.

Важливо! Не переносять прізвища, залишаючи в кінці попереднього рядка ініціали: *Т. Г. Шевченко* (а не *Т. Г. // Шевченко*). Не відривають скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать: *1918 р.* (а не *1917 // р.*), *120 га* (а не *120 // га*), *10 см³* (а не *10 // см³*).

276. Запишіть подані слова, поділивши їх на частини для переносу з рядка в рядок.

Зразок. Оплески — оп-лес-ки.

Знайомий, самовідданий, змагання, погоджений, мальовничий, триповерховий, серйозний, бездоріжжя, львів'янин, об'єднаний, сьогоднішня, мільйонний, західноукраїнський, харківський, нагадування, віддзеркалення.

277. Прочитайте. Укажіть ужиті в реченнях абрєвіатури (скорочені назви) та графічні скорочення слів.

1. Національний музей літератури України розміщено в м. Києві на вул. Б. Хмельницького, 11 (ст. м. «Театральна») (*З веб-сайта музею*).
2. На педраді було обговорено лист МОН України «Про організоване завершення 2017/2018 н. р. та особливості проведення ДПА в закладах загальної середньої освіти». 3. Маса окремого примірника навчального видання має бути не більша ніж 500 г для учнів VII–X кл.; 600 г для учнів XI кл. (*Із загальних технічних вимог до навчальних видань*).

- Чи слід віднести до графічних скорочень ініціали (перші літери імені та по батькові або імені, по батькові й прізвища)? Поясніть.
- У яких текстах використовують графічні скорочення слів? З якою метою?

У ділових паперах, наукових працях, студентських та учнівських конспектах для зменшення їхнього обсягу застосовують графічні скорочення слів і словосполучень: *сантиметр* — *см*; *до нашої ери* — *до н. е.*; *північно-східний* — *півн.-сх.* Під час читання тексту скорочені слова вимовляють повністю.

Графічні скорочення слів здійснюють:

усіченням кінцевої частини слова

професор — *проф.*; *тисяча* — *тис.*;
географічний — *геогр.*; *дивись* — *див.*;
порівняй — *пор.*; *наприклад* — *напр.*

усіченням кожного слова у словосполученні

титульний аркуш — *тит. арк.*;
Харківська область — *Харк. обл.*

Графічні скорочення слів здійснюють:

усіченням кожної складової частини (або однієї з них) у складних іменниках, що пишуться через дефіс	словник-довідник — слов.-довід.; школа-інтернат — шк.-інтернат; фізико-математичний — фіз.-мат.
відкиданням внутрішньої частини слова, що позначають дефісом	район — р-н; університет — ун-т; бібліотека — б-ка; видавництво — вид-во
записом початкової літери слова	метр — м; том — т.; пункт — п.

Скорочення слова до однієї початкової літери допускається лише для загальноприйнятих скорочень: рік (роки) — р. (рр.); острів — о.; карта — к.; сторінка — с.

Значення деяких скорочень слів розпізнають із контексту: с. 25 (сторінка 25); с. Калинівка (село Калинівка); 30 с (30 секунд).

Існують спеціальні словники прийнятих скорочень.

278. Прочитайте. У який спосіб скорочено в реченнях слова? З якою метою?

1. Білецький А. О. Про мову і мовознавство: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів. — К. : «АртЕк», 2010. — 224 с. (Бібліографічний опис). 2. Продовження пленарного засідання конференції. Модератори — проф. О. Джонсон, акад. М. Мельничук, ст. викл. П. Іванчук (З програми конференції). 3. Буд-во доріг — це розвиток трансп. госп-ва, туризму та побудова конкурентоспроможн. держави (З контексту виступу). 4. Для участі в конкурсі до Мінмолодьспорту подано 1300 наук. проектів з обсягом фінансування 280 300 тис. грн (Зі звіту).

- Чому під час читання скорочені слова потрібно вимовляти повністю?
- Які скорочення ви використовуєте, виконуючи письмовий мовний розбір? Наведіть приклади.
- Обґрунтуйте вживання великої літери.

279. Перепишіть, замінивши виділені слова їх графічними скороченнями. Скористайтеся поданими нижче правилами.

В Україні — 23 тисячі річок із загальною довжиною близько 170 тисяч кілометрів, із них близько 3000 завдовжки 10 кілометрів і більше.

Найшанованіша з річок України — Дніпро. Назва річки вперше трапляється в літературних пам'ятках першої половини IV століття нашої ери. Дніпро тісно пов'язаний з історією східних слов'ян.

До початку XX століття в руслі Дніпра були пороги. У 30-х роках минулого століття їх затоплено водами Дніпровського водосховища. На берегах водосховища розташоване місто Запоріжжя.

Водою річки Дніпро нині користується майже 35 мільйонів осіб.

У листопаді 2003 року Київрада заснувала День Дніпра «з метою донесення до людей проблеми сучасного екологічного стану річки Дніпро, збереження природної рівноваги в басейні річки та культурної спадщини як основи національної культури» (З Вікіпедії).

- Як збереження української природи пов'язане із плеканням духовної спадщини? Відповідь побудуйте у формі роздуму.
- Поясніть причину використання в текстах графічних скорочень слів.
- Обґрунтуйте написання слів із великої літери.

ПРАВИЛА ПРАВОПИСУ ГРАФІЧНИХ СКОРОЧЕНЬ СЛІВ

Скорочені одиниці виміру записують без крапки: *кг* — кілограм, *м* — метр, *га* — гектар, *хв* — хвилина, *с* — секунда.

Двома літерами скорочення передають лише в кількох випадках (між літерами крапку не ставлять): *у 50-х рр.* (роках), *у 3–7 пп.* (пунктах).

Скорочення *та ін.* (та інші), *і т. ін.* (і таке інше), *і т. д.* (і так далі) вживають тільки в кінці речення.

280. Попрацюйте в групах. Уживаючи графічні скорочення, складіть текст одного з таких ділових листів (на вибір):

- запрошення взяти участь у відзначенні ювілею школи — колишньому директору закладу (вказати дату і місце проведення, час початку заходу);
- лист-прохання надати в тимчасове користування п'ять історичних костюмів для виступу драматичного гуртка на шкільному літературному вечорі — директору міського театру (вказати термін використання костюмів, адресу школи);
- лист-подяка за надання матеріальної допомоги шкільній бібліотеці для закупівлі словників і довідників — депутату місцевої ради (вказати кількість томів придбаних книжок, їхню вартість).

281. Складіть із 6–7 пунктів план виконання проекту «Дніпро — гордість України». Використовуйте в пунктах плану графічні скорочення слів.

§ 34 Написання складних слів разом і через дефіс

282. Прочитайте поезію Максима Рильського. Назвіть почуття, яким перейнято її текст.

Хто змалював каштани густолисті на голубому тлі?
 Хто вдяг у барви ніжно-променисті лоно землі?
 Хто дав мені мій дух повноголосий і радість юних днів?..
 І сльози ці, і самоцвітні роси хто сотворив?

- Як ви розумієте вислови *радість юних днів* і *повноголосий дух*?
- Укажіть у тексті вірша складні слова, визначте в кожному корені.
- Поясніть написання складних слів, звертеся з таблицею.

РАЗОМ ПИШУТЬ складні слова, якщо вони утворені

поєднанням прикметникової та іменної основ, а також прикметники, утворені від таких слів	<i>чорнозем</i> (від <i>чорна земля</i>) і <i>чорноземний, суходіл, білокрівці</i>
сполученням іменника й узгоджуваного з ним прикметника (між цими словами не можна вставити сполучник <i>і</i>)	<i>загальноосвітній</i> (загальна освіта), <i>сільськогосподарський</i> (сільське господарство), <i>правобережний</i> (правий берег)
поєднанням прислівника та прикметника або дієприкметника	<i>загальнодержавний, важкохворий, вищезгаданий</i>
від двох іменникових основ	<i>верболіз, лісостеп</i>
від двох або кількох основ, одна з яких — дієслівного походження (або дієслово наказового способу)	<i>хлібороб, водоспад, пароплав, лісосплав, вертоліт, пройдисвіт, здіймиголова, перекотиполе</i>
від двох основ, перша з яких — кількісний числівник у формі родового відмінка (числівник <i>сто</i> — називного)	<i>семиструнний, п'ятитонний, дев'ятиповерховий, сторіччя</i>
від двох частин, перша з яких — незмінне іншомовне слово <i>авіа-, анти-, архі-, мікро-, біо-, електро-, псевдо-, радіо-, теле-, фото-</i> і под.	<i>телепередача, кінозірка, авіалайнер, псевдонаука</i> (з власними назвами — через дефіс: <i>псевдо-Нерон</i>)
від першої частини <i>пів-, напів-, полу-</i> та іменника	<i>півгодини, півколо, півмісяць, півогірка, пів'яблука</i> (але власні назви з <i>пів-</i> пишуть через дефіс: <i>пів-Киева</i>); <i>напівавтомат, напівсон; полукіпок, полумисок</i>

ЧЕРЕЗ ДЕФІС ПИШУТЬ складні слова, утворені

поєднанням назви предмета і його ознаки	<i>жар-птиця, стоп-кран</i>
поєднанням рівноправних понять (між такими словами можна вставити сполучник і)	<i>мовно-літературний, українсько-англійський, механіко-математичний</i>
із двох або кількох основ, які означають якість із додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі	<i>темно-синій, сіро-голубий, гіркувато-солодкий (але жовтогогарячий, червоногогарячий, бо в цих назвах — не поєднання кольорів, а один колір)</i>
повторенням одного слова, спільнокорених слів або поєднанням синонімів	<i>думали-думали, думаю-гадаю, мудрий-премудрий, тишком-нишком</i>
поєднанням слів, що означають одне поняття	<i>хліб-сіль (їжа), батько-мати (батьки), срібло-злото (коштовності)</i>
поєднанням прізвища із псевдонімом і складні прізвища	<i>Нечуй-Левицький, Гулак-Артемівський, Міклухо-Маклай</i>

ОРФОГРАМА:

написання складних слів разом і через дефіс:
телекамера, яскраво-червоний, півхлібини

283. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Намарно ми рвемося у краї чужі, в цім неспокійнім, чорно/білім світі (*Р. Мазій*). 2. Час воле/любний нами говорить, тільки глухі не зуміють почуть (*Г. Чубач*). 3. Роздвоєна душа — то пів/душі, пів/серця, пів/любові, пів/людини (*О. Тебешевська*). 4. Як довго будем гоїти ще рани, що їх в душі лишили лихо/дії? (*Є. Титикайло*) 5. Нема різниць між злом і напів/злом. Та буде успіх тим, хто напролом іде вперед без сумніву і страху (*О. Ольжич*). 6. Розкрає небо навпіл блискавки фото/спалах (*І. Лобовик*). 7. Від першо/цвіту до листо/паду в житті і в пісні шукав я ладу (*М. Сингаївський*).

- Позначте у словах орфограму «написання складних слів разом і через дефіс».
- Витлумачте значення останнього речення. Чому вікові періоди людського життя порівнюють із порами року? Розкажіть про це, використовуючи складні слова (*шістнадцятиріччя, батько-матір, світлий-пресвітлий, море-океан, супервідкриття, шіроковідомий*).

284. Подані слова, знявши ризики, запишіть у дві колонки: ті, що пишуться через дефіс, і ті, що треба писати разом.

Загально/освітній, західно/європейський, українсько/французький, українсько/мовний, фізико/математичний, всесвітньо/історичний, важко/доступний, народно/визвольний, механіко/металургійний.

285. Перепишіть, знімаючи ризик.

Фото/модель, теле/шоу, мікро/процесор, авто/стоп, радіо/станція, супер/авіа/лайнер, вело/мото/спорт, псевдо/Мефістофель, псевдо/патріот.

286. Від кожного з поданих слів додаванням частини *пів-* утворіть і запишіть нове слово.

Європа, Харків, ідея, Азія, місто, вулиця, будинок, книжка, Вінниця, Львів, Житомир.

- Позначте у словах орфограму «написання складних слів разом і через дефіс».

287. Перепишіть, утворюючи складні слова від слів, поданих у дужках.

1. Словом (творити чудо) зцілив Тарас наш дух (*Д. Білоус*). 2. Була та перша кобза (п'ять струн), і в руки брав її козак Мамай (*В. Сторожук*). 3. Микола Лисенко заснував у Києві (музичний і драматичний) школу (*З підручника*). 4. Спроектвані (науковий і технічний) комплексом імені О. К. Антонова літаки будуються в різних країнах світу (*З Інтернету*). 5. Суржик — це не (взаємне збагачення), а (взаємне обкрадання) і (взаємне забруднення) мов (*З журналу*). 6. Інформація — річ (перший ряд) ваги (*З Інтернету*).

- Позначте в словах орфограму «написання складних слів разом і через дефіс».
- За які риси вдачі людину називають *добродієм, здіймиголовою, пройдисвітом, пустоцвітом, перекотиполем*? Чи можуть ці риси поєднуватися в одній особі? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

§ 35

Написання слів іншомовного походження. Правило «дев'ятки»

288. Прочитайте. За змістом прочитаного сформулюйте два уточнювальних і два доповнювальних запитання. Скористайтеся поданою на форзаці підручника таблицею «Види запитань».

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. став часом неймовірного розширення політичних, економічних і культурних зв'язків України з іноземними (передовсім з англійськими) країнами. Це спричинило посилення надходження в українську мову чужомовної лексики. Особливо зросла кількість англіцизмів.

Достатньо численною тематичною групою є група політичної лексики (*саміт, піар, іміджмейкер, рейтинг, спічрайтер, екзит-пол* та ін.).

Чимало запозичень належить до тематичної групи «комп'ютерна техніка і технологія». Запозичення слів відбувається у зв'язку з відсутністю

більшості відповідників в українській мові (*сайт, ноутбук, трафік, чип* та ін.).

Чимало спортивних термінів-англіцизмів стали в українській мові звичними (*баскетбол, волейбол, бокс, ринг, серфінг* та ін.). Запозичення спричинене розширенням міжнародних, у тому числі й спортивних, зв'язків, знайомств із новими для нашої дійсності спортивними іграми й змаганнями, а також явищами (*віндсерфінг, скайсерфінг, сноубординг, екстрим, кікбоксинг* та ін.) (*З журналу*).

- Вислухайте відповіді на поставлені запитання. За потреби зробіть доповнення.
- Визначте в тексті слова іншомовного походження та похідні від іншомовних слів.
- Укажіть іншомовні слова, що пишуться за правилом «дев'ятки».

У словах іншомовного походження — загальних назвах

пишуть літеру *u*:

після букв *д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р*
перед наступним приголосним
(правило «дев'ятки»)

директор, інститут, зигзаг, система, цистерна, режим, джинси, речитатив, шифр, фабрика

пишуть літеру *i*:

після букв, що не входять до «дев'ятки»

бізнес, графік, кілограм, хірург

на початку слів

інженер, інститут, ідея, інструкція

перед буквами, що передають голосний звук

діалог, фіалка, матіола, радіус

перед буквами, що передають на письмі звук *й* та голосний звук

армія, дієта, клієнт, пієтет

у кінці невідмінюваних слів

селфі, журі, колібрі, таксі

ОРФОГРАМА:

літери *u-i* в іншомовних словах:

система, цифра, ідея, чемпіон, салямі

289. Уставте пропущені літери. Запишіть у дві колонки слова з літерами *u* та *i*. Звіртеся з таблицею.

Д..зайнер, сер..ал, тр..умф, ш..рма, патр..от, г..гант, т..тан, ..кебана, велос..пед, колор..т, шас.., пр..нтер, ком..кс, пункт..р, зен..т, компл..мент, д..ктант, под..ум, автор..тет, емоц..я, ц..ркуль, ш..фон, коп..райт, р..тм,

еф..р, цунам.., серпант..н, апеляц..я, п..нцет, магн..т, аквар..ум, клас..ка, сп..кер, апенд..кс, кл..п, б..фштекс, антрац..т, в..заж, оф..с, б..ограф, окул..ст.

- Позначте у словах орфограму «літери *u-i* в іншомовних словах».
- Пригадайте й запишіть лінгвістичні терміни — іншомовні слова, що пишуться за правилом «дев'ятки».
- Як співвідносяться орфографічна норма й орфографічне правило?

290. Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.

1. У витворюванні власного (и,і)міджу рішуче відкиньте понурість невдахи і скепт(и,і)чний прижмур очей (О. Сенчик). 2. На марнославство ціни невисокі на торжищі дев(и,і)зів і (и,і)дей (Н. Диб'як). 3. На щирість і тепер відчутний дефіц(и,і)т (В. Березінський). 4. Д(и,і)скусія, звісно, триватиме гаряча (В. Березінський).

- Позначте у словах орфограму «літери *u-i* в іншомовних словах».
- Чи потрібно творити імідж старшокласнику? Чому? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

Літеру *u* пишуть у географічних назвах

з кінцевими <i>-ида, -ика</i>	<i>Антарктида, Флорида, Африка, Балтика</i>
після <i>ж, дж, ч, ш, щ, ц</i>	<i>Алжир, Чилі, Вашингтон, Лейпциг</i>
після <i>д, т</i>	<i>Аргентина, Ватикан, Палестина, Сардинія, Скандинавія, Тибет</i>
у сполучі <i>-ри-</i> перед приголосним	<i>Рига, Мадрид, Рим, Крит, Цюрих (але Австрія, Ріо-де-Жанейро)</i>

291. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

1. Аркт..ка і Антаркт..да цікаві для нас своїми безмежними, не порушеними людською діяльністю просторами (З підручника). 2. Вітаю вас, мої братове, розсіяні, як пух тополі, по кам'яних безоднях вулиць Нью-Йорка, Кл..вленда, Детройта, Ч..каго, В..ндзора, Торонто (Д. Павличко). 3. Не піду я на поклін ні в Пар..ж, ані в Берл..н (П. Осадчук). 4. Не потраплю до Инд..ї, — до Амер..ки втраплю. Тільки треба шукати, тільки треба іти (Б. Мозолевський).

- Назвіть міста країн світу, у яких вам би хотілося побувати. Вибір обґрунтуйте.

292. Прочитайте. Продовжте текст поясненням про перенесення значення, у якому сьогодні вживають слово *Атлантида*, та значення крилатого вислову *пошуки Атлантиди*.

Атлантида — згадуваний античним філософом Платоном міфічний острів. З мешканцями острова нібито воювали предки афінян. За велінням бога Зевса атланти були затоплені Атлантичним океаном за надмірну гордість.

Певний час Атлантиду ототожнювали то з Африкою, то з Америкою. Існує гіпотеза, що міф про загибель острова виник як спогад про вибух на острові Тіри у XIV ст. до н. е., від якого постраждав також Крит (*Зі словника*).

- Поясніть написання вжитих в уривку іншомовних слів.
- Розкажіть, яку Атлантиду мріють відшукати сучасні старшокласники. У відповіді вживайте слова іншомовного походження.

Суфікс *-изм-(-ізм-)* має іншомовне (греко-латинське) походження, тож літери *u-i* пишуть у ньому за правилом «дев'ятки»: *патріотизм, історизм, професіоналізм*.

За допомогою суфікса *-изм-(-ізм-)* утворюють наукові терміни, слова з узагальненим значенням.

Так само за правилом «дев'ятки» пишуть слова із суфіксами:

- *-ист-(-іст-)*: *кар'єрист, програміст*;
- *-ир-(-ір-)*: *пасажир, банкір*.

Літеру *ї* у суфіксах пишуть після букви, що позначає голосний звук: *атеїзм, хокеїст, есеїст, конвоїр*.

293. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

1. Патр..*от*..зм — моральний пр..*н*цип, що в узагальненій формі виражає почуття любові до батьківщини, піклування про її інт..*р*еси, готовність до її зах..*ст*у (*Зі словника*). 2. Що б там не писали про его..*зм*, як би не розпиналися про індивідуал..*зм*, людина все ж істота колект..*вна* (*П. Дідович*). 4. У нашого команд..*ра* ні капелюха, ні мунд..*ра* (*Нар. творч.*). 5. Докопатися хочу я: в чому щастя і доля? Пес..*м*..*зм* — це емоц..*я*. Опт..*м*..*зм* — це є воля! (*В. Іващенко*)

- Позначте у словах орфограму «літери *u-i* в іншомовних словах».

294. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

Патріот..*зм* не буває абстрактним. Він ґрунтуєт..*ся* на духовній пам'яті, знан..*ях*, любові до свого народу, його істор..*ї*, мови та культури.

Без мови та культури свого народу людина бе..родна, бе..лика. Це ко-
рабель без пр..стані. Отам, де корито, там і стійло.

Незборимою силою нац..ї є істор..чна пам'ять. Наш нац..ональний па-
тріарх Максим Рильський висловив це дуже влучно: «Хто не шанує свого
м..нулого, той не год..н майбутнього». Це заклик до всіх нас. Щоб ми
замисл..лись і діяли (*За О. Силінім*).

- Визначте іншомовні слова та похідні від них. Обґрунтуйте правопис іншомовних слів.
- Визначте головну думку тексту. До чого він закликає? Від чого застерігає?
- Як слід берегти історичну пам'ять? У яких реальних діях і вчинках це має вияв-
лятися? У відповіді дотримуйте публіцистичного стилю.

Знак м'якшення в іншомовних словах ПИШУТЬ

перед <i>я, ю, є, ї</i> після літер, що позначають м'які приголосні	<i>мільярд, ательє, конференсьє, піранья</i>
---	--

Увага! Знак м'якшення одночасно передає:

- м'якість попереднього приголосного;
- роздільну вимову цього приголосного та сполучень звуків [йа], [йу], [йє], [йї], що позначаються літерами *я, ю, є, ї*, а також перед сполученням *йо*: *бульйон, каньйон*

Апостроф в іншомовних словах СТАВЛЯТЬ перед *я, ю, є, ї*

після <i>б, п, в, м, ф</i> та <i>р</i> , що позначає твердий звук [р]	<i>прем'єра, п'єса, кар'єра</i>
після <i>г, к, х, ж, ч, ш</i>	<i>Аліг'єрі, к'янти, Монтеск'є, Руж'є</i>
після префіксів, що закінчуються на приголосний	<i>ін'єкція, ад'ютант, кон'юнктура</i>

Апостроф в іншомовних словах НЕ СТАВЛЯТЬ

після <i>б, п, в, м, ф</i> та <i>р</i> , які позначають пом'якшені звуки та вимовляються нероздільно з наступними голосними [а], [у], що на письмі передаються літерами <i>я, ю</i>	<i>бюрократ, пюре, мюслі, бязь, фюзеляж, рюкзак, варяг</i>
---	--

295. Прочитайте. Поясніть уживання апострофа і знака м'якшення в іншомовних словах. Звертеся з таблицею.

Італійське місто П'яченца, гори Кордильєри, Дар'яльська ущелина, драматург Мольєр, письменники Анрі Барбюс і Маріо П'юзю, винахідники

кінематографа брата Люм'єр, художник Амадео Модільяні, співачка Монсерат Кабальє.

296. Перепишіть, уставляючи на місці крапок знак м'якшення або апостроф.

Модел..єр, інтерв..ю, вол..єр, вар..єте, горел..єф, біл..ярд, дос..є, порт..є, об..єкт, ад..юнкт, монпас..є, валер..яна, ескадрил..я, бул..йон, тер..єр, бутон..єрка, кан..йон.

- Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

297. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, апостроф або знак м'якшення.

1. «Божественна комедія» Данте Аліг..єрі — перший твір, написаний живою народною мовою італійців (*З підручника*). 2. Драматичний образ Шевченка останніх років заслоняла кон..юнктурна маячня про його нібито політичну діяльність (*Є. Сверстюк*). 3. Мое ж дос..є велике, як майбутнє (*В. Стус*). 4. Слово «вольтер..янство» міцно увійшло до словників як синонім вільнодумства (*С. Грабовський*). 5. У нас тут «Марсел..езу» чути, немов розірвані всі пута (*Леся Українка*). 6. У кожному моменті сяє вічності брил..янт (*І. Франко*).

298. Уставляючи на місці крапок знак м'якості або апостроф, запишіть слова у дві колонки.

Компан..йон, дистриб..ютор, кон..юнктивіт, мес..є, гранул..ома, лос..йон, кабал..єро, інтер..єр, камарил..я, бул..йон.

299. Прочитайте. Визначте слова іншомовного походження — власні та загальні назви.

1. Де плив Одісей із Ітаки, там золото впало в лиман (*Д. Кремінь*). 2. Сироко в Марокко, сухе і гаряче, над морем і щоглами вороном кричє. Сироко з Марокко, що сушить пустелі, проносить свій подих над хвилі і скелі (*М. Гаско*). 3. Державна мова марокканців — арабська (*З Вікіпедії*).

- Чим зумовлене написання іншомовних слів із подвоєними літерами?
- У чому виявляється різниця між написанням власних і загальних назв із подвоєнням літер?

У власних назвах іншомовного походження подвоєння літер, що позначають приголосні, зберігається, якщо воно є в тій мові, з якої походить слово: *Голландія, Калькутта, Діккенс*.

Подвоєння зберігається також і в похідних від них словах: *голландський, калькуттський, діккенсівський*.

У загальних назвах іншомовного походження подвоєння літер не відбувається: *клас, алея, метал, тунель, лібрето, інтермецо, бароко*.

Запам'ятайте! Подвоєння літер зберігається лише в таких загальних назвах: *ванна, тонна, манна, мадонна, панна, пенні, бонна, аннали, нетто, брутто, вілла, мулла*. Подвоєння зберігається також у похідних від них словах: *ванний, п'ятитонний*.

Зверніть увагу! У словах іншомовного походження у формі родового відмінка множини подвоєння зберігається: *ванна — ванн; панна — пани; вілла — вілл*.

Подвоєння літер відбувається і на межі префікса і кореня: *реальний — ірреальний*.

ОРФОГРАМА:

подвоєні літери в іншомовних словах:

тонна, ванна, Магеллан, Ніцца

300.

- Перепишіть, уставляючи літери, де це потрібно.
1. Мовчить дитя в Мадон..и на руках. Мовчить перед розлукою Мадон..а (*Н. Гуменюк*).
 2. Вітраж рясною гам..ою ряхтить (*А. Содомора*).
 3. Ночі стояли над Гол..андією темні, мов чорні тюльпани (*П. Загребельний*).
 4. Хмари на клавішах небес заграли інтермец..о (*О. Довгон'ят*).
 5. Все стало синім, місячно синім — засвітилась сльоза Пікас..о (*І. Драч*).
 6. О небо, як полонить нас жорстоко твоїх склепінь вражаюче барок..о! (*О. Грош*)

● Поясніть написання іншомовних слів із подвоєними літерами.

● Роздивіться вітражне зображення із собору в Шартре (Франція). Що вам відомо про оздоблення соборів з уроків мистецтва? Розкажіть про це. Уживайте словосполучи *стражденна Мадонна, скульптурна група, ряди колон, стиль бароко*.

301.

- Перепишіть, уставляючи на місці крапок потрібну літеру або апостроф.
1. Слово «попул..зм» уживають як с..нонім демагог..ї, прагнення завоювати політ..чний автор..тет нездійсненими обіцянками, заграванням із людьми, спекуляц..ями, гаслами (*З довідника*).
 2. Громи л..тавр і скрипок сент..мент у вирі пристрастей нестримних закрутились. Та владним жестом сивий д..ригент спинив оркестр — і муз..ка скінчилась (*О. Доріченко*).
 3. Злипаються губи, і в грудях купчиться щем, і кожна

мелод..я сходить на «Марсел..езу» (О. Забужко). 4. Щастя — віртуозний кутюр..е! (О. Слоновьська) 5. Відбувається неминуча і невідворотня макдональд..зац..я світу (О. Сенчик).

- Позначте у словах усі вивчені орфограми.
- Як ви розумієте останнє речення? Поясніть значення авторського неологізму.

§ 36 Складні випадки написання прізвищ і географічних назв

302. Прочитайте. Написання яких прізвищ неукраїнського походження може викликати утруднення?

1. Найперша українська ЕОМ була створена в Києві Сергієм Олексійовичем Лебедевим в Інституті електротехніки й теплоенергетики (З підручника). 2. Прем'єра опери П. І. Чайковського «Євгеній Онєгін» відбулася 1884 року в Києві (З календаря). 3. Чи вартий той людського слова, хто відкидає, як сміття, діла Веласкеса й Серова, Матейка й Рєпіна життя? (М. Рильський)

- Чи траплялося вам бачити іншомовні прізвища, звучання яких відтворено українськими літерами точно, без жодних пристосовань? Як ви до цього ставитеся? Відповідь аргументуйте.

Усі без винятку прізвища передаються з дотриманням норм української мови.

російську літеру <i>е</i> передають буквою <i>е</i>	<i>Лермонтов, Некрасов</i>
російську букву <i>е</i> передають українською <i>є</i> , якщо прізвище походить від слова з літерою <i>і</i>	<i>Рєпін</i> (бо <i>ріпа</i>), <i>Лєсков</i> (бо <i>ліс</i>), <i>Бєлов</i> (бо <i>білий</i>)
російську <i>е</i> передають українською <i>є</i> в суфіксах <i>-єв</i> , <i>-єєв</i> , якщо вони стоять після шиплячих, <i>р</i> або <i>ц</i>	<i>Авдєєв, Бондарєв, Тимирязєв</i>
російську <i>и</i> передають українською <i>и</i> після шиплячих та <i>ц</i> , а також якщо в українській мові є споріднене слово з літерою <i>и</i>	<i>Пуцин, Сажин, Синицин, Тихомиров</i> (бо <i>тихий</i> і <i>мир</i>)
російську <i>и</i> передають українською <i>и</i> в суфіксах <i>-ик</i> , <i>-иц</i> , <i>-ич</i> , <i>-ищ</i>	<i>Ганич, Бигич, Стасевич, Радищев, Куницин</i>

Апостроф, знак м'якшення, буквосполуки *йо* та *ьо* пишуть у прізвищах за правилами української мови: *Аляб'єв, Рум'янцев, Севастьянов, Васильєв, Мурав'йов, Корольов*.

303. Прочитайте. Поясніть написання прізвищ. Звертайтеся з таблицею.

1. Мальовнича природа України надихала на зображення поетичних краєвидів художників Василя Тропініна, Миколу Нестерова, Архипа Куїнджі (*З календаря*). 2. «Очевидно, між логікою дослідника природи та естетичним почуттям поціновувача її краси існує зв'язок», — зазначав біолог Климент Аркадійович Тимирязев (*З підручника*). 3. Віктор Севастьянов — український художник і футболіст, відомий завдяки виступам у складі одеського «Харчовика» і київського «Динамо» (*З Вікіпедії*).

- Поясніть уживання великої літери та лапок.

304. Запишіть прізвища з апострофом і прізвища зі знаком м'якшення у дві колонки.

Григор..ев, Зав..ялов, Панкрат..ев, Лук..янов, Кас..янов, Захар..ін, Отреп..ев, Хом..яков, М..ясоєдов, Тулуб..ев, Силант..ев.

- Поясніть, синонімами яких людських вад стали такі прізвища літературних персонажів: *Плюшкін, Чичиков, Беліков, Печорін*. Обґрунтуйте написання цих прізвищ.

Українські географічні назви передаються на письмі відповідно до вимови і за нормами українського правопису: *Житомир, Вінниця, Запоріжжя, Ірпінь, Прип'ять, Рось*.

Географічні назви російського, кримськотатарського, угорського, румунського і молдавського, польського, болгарського, білоруського, німецького, грецького та іншого походження так само пишуться за нормами української орфографії.

Написання деяких іншомовних географічних назв можуть становити певні труднощі.

Написання іншомовних географічних назв

Літеру *и* в російських назвах пишуть у назвах, утворених від назв людських імен, спільних для української та російської мов

Михайловське, Гаврилово, Дмитров

Буквосполуки *йо,ьо* передають за правилами української орфографії

Йорданія, Йоркшир, Соловйова, мис Дежньова

Знак м'якшення ставлять за правилами української мови

Марсель, Ліверпуль, Шампань, Пхеньян, Болонья, Сьєрра-Леоне, Кисельовськ

Знак м'якшення не ставлять, якщо *я, ю* позначають сполучення м'якого приголосного з [а], [у]

Аляска, Фрязіно, Тюмень

Написання іншомовних географічних назв

Апостроф ставлять за правилами української мови	<i>Лор'ян, П'яченца, Дем'янськ, Прокоп'євськ, Амудар'я</i>
Апостроф не ставлять , якщо <i>я, ю</i> позначають сполучення пом'якшеного приголосного з [а], [у]	<i>Вюртемберг, Вязьма, Крюково, Рязань</i>

305. Прочитайте. Обґрунтуйте написання географічних назв.

1. У середньовіччі місто Монпельє було другим за значенням після Парижа (*З підручника*). 2. Мюнхен є третім, після Берліна та Гамбурга, містом Німеччини. 3. Бельгійське місто Вєрв'є розташоване у провінції Льеж. 4. Біля грецького міста Ханья знаходиться один із найстаріших маяків світу. 5. Одне з найбільш відвідуваних туристами місць у Франції — фортеця Бастилія з видом на Гренобль (*З путівника*).

306. Перепишіть, уставляючи пропущені літери або апостроф.

П..ємонт, В..етнам, Кал..ярі, Скоп..е, Кордил..ери, Севіл..я, Ф..езоле, П..яченца, Рив..ера, Ак..яб, Іх..ямас, Ж..юм..єж, П..ємонт.

- Прочитайте записані слова, дотримуючи норм української орфоєпії.
- Що б ви хотіли побачити передовсім, якби випала нагода побувати в одному з названих місць? Пофантазувавши, розкажіть про омріяну мандрівку.

ЧЕРЕЗ ДЕФІС пишуть географічні назви, які

складаються з двох іменників (без сполучного звука) або з іменника й наступного прикметника	<i>Пуца-Водиця, Рава-Руська, Кам'янець-Подільський, Гвінея-Бісау, Ельзас-Лотарингія</i>
становлять поєднання двох імен або імені та прізвища (прізвиська) за допомогою сполучного звука (зрідка — без нього)	<i>Івано-Франківськ, Михайло-Коцюбинське</i>
мають першу складову частину <i>ню-, вєст-, іст-, сан-, Санкт-</i> і под., із кінцевими частинами <i>-гора, -ситі, -сквер, -стрит</i>	Нью-Йорк, Вєст-Індія, Сєнт-Олбанс, Сан-Франциско, Санкт-Петербург, Сант-Яго, Сапун-гора; Уолл-стрит
складаються з двох іменників, поєднаних між собою прийменниками або іншими службовими словами	<i>Франкфурт-на-Майні, Ла-Манш, Лос-Анджелєс, Лас-Вєгас, Па-де-Кале, Ріо-де-Жанейро</i>

РАЗОМ пишуть географічні назви

утворені від числівника та іменника за допомогою інтерфікса

Трипільля, П'ятихатки, Семигори, Сорокадуби

з першою дієслівною частиною у формі наказового способу

Гуляйполе, Копайгород, Крутибороди, Печиводи

з другою частиною *-град, -піль, -поль, -бург, -ленд, -пілс, -таун, -шир*

Белград, Севастополь, Адріанополь, Бранденбург, Кемберленд, Давгавпілс, Кейптаун, Йоркшир

307. Прочитайте. Обґрунтуйте написання географічних назв. Скористайтеся таблицею.

1. Сан-Марино — одна з найменших держав світу, має титул найстаршої республіки світу, третя найменша країна Європи після Ватикану та Монако. 2. За результатами опитування журналу «Форбс», південноафриканське місто Кейптаун потрапило до дванадцятки найкрасивіших міст світу. 3. Назву міста Маріуполь тлумачать як «місто Марії», а ще «море біля поля», бо місто стоїть у полі на березі Азовського моря. 4. Повістю «Кайдашева сім'я» І. Нечуй-Левицький увіковічнив село Семигори на Богуславщині (З *Інтернету*).

● Складіть перелік іншомовних географічних назв, які ви найчастіше чуєте в телевізійних новинах. Написання кожної назви звірте з орфографічним словником.

§ 37

Розрізнення прислівників і співзвучних сполук (збоку — з боку, зрештою — з рештою, всередині — в середині тощо). Правила написання їх

308. Прочитайте. Поясніть написання разом і окремо виділених у реченнях двох колонок слів.

Будуй хату *на горі*,
а не на болоті.

Кожна курка *у купі* своїй
господиня.

Покладайся не *на силу*,
а на розум.

Коли *нагорі* справедливість,
унизу спокій.

Зуби з язиком ворогують,
а живуть *укупі*.

Слабий: сорок вареників *насилу*
з'їдає.

● Якими частинами мови є виділені слова в реченнях першої колонки? другої?

Прислівники та співзвучні з ними сполуки необхідно розрізняти.

Прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником, прикметником, числівником, займенником,

Сполуки слів, утворені поєднанням прийменника з іменником, що зберігає своє конкретне лексичне значення,

пишуть разом	пишуть окремо
укупі (стояли)	у купі (піску)
усередині (розмістили)	у середині (речення)
востаннє (нагадую)	в останнє (речення)
уперше (почули)	у перше (слово)
втім (погодились)	у тім (тексті)

У прислівниковій сполуці між словами можна вставити інше слово (у **високій** купі піску, у **самій** середині, у **написане** останнє речення, у **промовлене** перше слово, у **друкованім** тім тексті), тож писати потрібно окремо.

309. Прочитайте прислів'я. Визначте прислівники та прислівникові сполуки, поясніть їхнє написання.

1. Правда, як олія,— завжди нагору спливає. 2. Якщо не бачиш — зійди на гору; якщо не розумієш — запитай у старших. 3. Коли один навантажує зверху, а другий висмикує знизу, віз ніколи не буде повним. 4. З ніг до голови роздивилися, зверху до низу осудили: одне слово, пліткарі. 5. Козаки не чинять зрад: військо все ступає влад. 6. У дружнім гурті пісня в лад іде.

● Розкрийте значення фразеологізмів: *станеться, як рак на горі свисне, тримати ніс догори*. Обґрунтуйте написання прислівника і прислівникової сполуки.

310. Попрацюйте в парах. Перепишіть речення, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Рости, рости, тополенько, все в/гору та в/гору! (Т. Шевченко)
 2. Задр..жало дер..во з/верху до/низу (Г. Хоткевич). 3. Горить сосна — од/низу до/гори (В. Стус). 3. В..рба товста, та в/с..редині пуста (Нар. творч.). 4. В/даль простягаю я руки, слухаю, кличу і жду (В. Сосюра). 5. Та, з/рештою, нічого і не сталося (О. Логоша). 6. Квітують мальви біля хати, а у/горі горить зоря (В. Крищенко). 7. В/глиб, у/шир вп..вається коріння, у ґрунтах шукає їжу, воду, щиро дбає про своє пагіння, хоч його й не бачило ізроду (П. Воронько).

● Позначте у словах вивчені орфограми. Поясніть написання слів правилами.

● За яким словником можна перевірити написання слів?

311. Перепишіть, уставляючи замість крапок слово, лексичне значення якого подано в дужках.

1. Хай перейде наша слава ... (від одного покоління) в рід! 2. Я з трудячого роду, не ходила боса ... (від початку життя, від народження)! 3. Лінощі й злидні ... (зачепивши рукою зігнуту руку вище ліктя, спираючись на чийсь руку) ходять. 4. Не можна через тин — лізь ... (спрямування дії під перешкоду) тин! 5. Хто ... (за власним бажанням, добровільно) прийшов, так само й піде. 6. Довіра — така рослина, що ... (неспішно, повільно, поступово) росте.

Довідка. Зроду, з роду. Поволі, по волі. Попідруки, попід.

● Поясніть значення фразеологізмів збоку *видніше; нехай твоє буде зверху; валити все докупи; по волі чи по неволі (з волі чи з неволі)*. Складіть текст вибачення перед товаришем за невільно завдану йому прикрість, використавши їх.

312. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Коли моє не в/лад, то я з своїм на/зад (*П. Гулак-Артемівський*).
2. Той, хто з/першого кроку починає шкодувати, що вирушив на/гору, не/здатний здолати і не/великого пагорба (*Тибетське прислів'я*). 3. По/волі ж і піду, як тільки схочу, ні/хто ні/чим мене тут не/прив'яже! (*Леся Українка*) 4. Хто нахабно претється в/гору, той з ганьбою гепне долу (*Англійське прислів'я*). 5. «Мені однаково треба було в/низ», — сказав той, що впав зі/сходів (*Шведське прислів'я*).

● Що символізують у світовому фольклорі гори? високі сходи? подолання таких перешкод?

● Напишіть есе «Яку вершину я хотів би здолати». Використайте антонімічні пари *вгору — вниз, вглиб — ушир*.

§ 38

Написання не, ні з різними частинами мови

313. Прочитайте. Якими частинами мови є слова, ужиті з *не*?

Незалежність будь-якої держави визначається багатьма чинниками. Серед них неодмінними є Конституція, символіка, виборча система, збройні сили, власна валюта.

Як національна валюта гривня була вперше впроваджена після проголошення Української Народної Республіки 1918 року. Ескізи купюр неперевершено виконав український графік Георгій Нарбут.

Незрівнянний витвір Г. Нарбути закарбувався в народній пам'яті як вишукане, ні з чим не порівнюване творіння (За Ю. Щегельською).

- Прокоментуйте вживання слів із *не*. Скористайтеся таблицею.

ІМЕННИКИ, ПРИКМЕТНИКИ, ПРИСЛІВНИКИ

з НЕ пишуть РАЗОМ, якщо

слово без НЕ не вживають	<i>немовля, невід, необхідний, непоборний, недбало, ненароком</i>
додаванням НЕ утворюється слово з протилежним лексичним значенням (його можна замінити синонімом)	<i>неволя (рабство), недруг (ворог), невисокий (низький), немало (багато)</i>

з НЕ пишуть ОКРЕМО, якщо

у реченні є протиставлення	<i>Рухай думки не язиком, а розумом. Міста захищають не стіни, а люди.</i>
НЕ стосується присудка	<i>Після дощу парасолька не потрібна. Землетрус, що на картині, не страшний.</i>

Не пишуть разом із прикметниками дієприкметникового походження, що мають суфікси *-анн(ий), -янн(ий), -енн(ий)*: **незрівнянний, незліченний, неподоланий**.

Із прислівниками, утвореними від таких прикметників, *не* також пишуть разом: **незрівнянно, незліченно, неказанно**.

ОРФОГРАМА:

не з іменниками, прикметниками, прислівниками:
неділя, невмирущий, нерівно

314. З-поміж поданих слів випишіть ті, що не вживаються без *не*.

Необхідність, неухажно, немічний, неписьменний, неповноцінність, незабаром, нез'ясовний, негарний, неквапно, нестача, нетерплячка, нещодавно, ненадовго, незмірний, незліченний, неповноцінний, невтомно.

- Якими частинами мови є виписані вами слова?
- Із трьома виписаними словами (на вибір) складіть пов'язані за змістом речення.

315. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Світ визнає тільки сильних, вправних, не/поступливих і самокритичних (Р. Доценко). 2. Затужилося так в не/свободі! (В. Гужва) 3. Я трохи звір. Я не люблю не/волі. Я вирвуся, хоч лапу відгризу (Л. Костенко).

4. Як же не/добрим бути, коли небо таке голубе? (В. Свідзинський) 5. Навіть співи звучали щиро й не/щиро... І хотів я розбить, розтрощить свою ліру (В. Сосюра).

- Позначте у словах орфограму «не з іменниками, прикметниками, прислівниками».
- Що символізує ліра? Які ви знаєте спільнокореневі слова-терміни? Яким спільним змістом ці слова пов'язані?

316. Прочитайте прислів'я народів Європи. Поясніть написання *не* з різними частинами мови.

1. Під ворітьми неробства чекають злидні (Ірландське). 2. Не щодня буває неділя (Німецьке). 3. Вмити нічого не буває: все нелегкої праці чекає (Українське). 4. Ненависть так не дошкуляє, як нехтування (Іспанське). 5. Ощадливість — незчисленне багатство (Французьке). 6. Свої незбагненні потреби вимірюй по своїх грошах (Англійське).

- Зміст одного з прислів'їв розкрийте письмово, проілюструвавши його прикладами із сучасного життя. Уживайте слова з *не*.
- Як ви розумієте значення терміна *фінансова грамотність*? Чи залежить необхідність її здобування від віку людини? Чому?

317. Прочитайте рядки з поезій. Яка думка їх об'єднує?

1. Це знає дорога і стежка вузенька: брехня — не солодка, а правда — гірка. В великому світі я дуже маленька. Але без краплини не повна ріка (Г. Чубач). 2. Весвіт — не поле, і люд — не глядач. І час — не ворота футбольних моментів, і куля земна — не футбольний м'яч в ногах генералів і президентів! (М. Вінграновський) 3. Набуток мій — не вищість і грошва, а доброти і побажань слова (П. Шкраб'юк).

- Обґрунтуйте написання *не* зі словами.

НЕ з дієсловами ПИШУТЬ

разом	окремо
якщо без не дієслово не вживається: нехтувати , ненавидіти , незчутися ; якщо дієслово має префікс недо- : недочувати , недобачати	в усіх інших випадках: не встигати , не сказати , не зробити , не впоратись

Потрібно розрізняти дієслово-присудок *немає* (*нема*), яке завжди пишуть разом, і дієслово 3-ої особи однини теперішнього часу: (він, вона, воно) *не* має, яке пишуть окремо: *Не шукай правди в інших, коли її в тебе немає. Хто роботу зневажає, той достатку не має.*

НЕ з дієприслівниками ПИШУТЬ	
разом	окремо
якщо їх утворено від дієслів, що без <i>не</i> не вживаються: <i>нехтуючи</i> (від <i>нехтувати</i>), <i>ненавидячи</i> (від <i>ненавидіти</i>)	в усіх інших випадках: <i>не встигаючи, не сказавши</i>
НЕ з дієприкметниками ПИШУТЬ	
разом	окремо
якщо при дієприкметнику немає пояснювальних слів: <i>Вибачай за неказані слова і незроблені діла</i> (І.Стефурак); якщо дієприкметник має префікс недо- : <i>недошитий, недопечений</i>	якщо вони мають при собі пояснювальні слова: <i>Нічого не навчена життям людина схожа на чистий аркуш</i> ; якщо вони є присудками: <i>У нього руки до язика не причеплені</i> .

ОРФОГРАМА:

не з дієсловами, дієприкметниками, дієприслівниками:
не знати, незнаний, не знаючи

318. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання *не* з дієсловами та особливими формами дієслова.

1. Здобувши перемогу, не забувай про пильність. 2. Хоробрий хороброму ногу не підставить. 3. Рятуючись од туману, не лізь у вогонь. 4. Краще недоговорити, ніж переговорити. 5. Близькій людині допомагають не задумуючись. 6. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений. 7. Не хвалися недошитими чобітьми. 8. Недочитана книжка — не пройдений до кінця шлях. 9. Погано нехтувати радою, але ще гірше слухати кожну раду. 10. Не спитавши ціни, не кажи — дешево (Нар. творч.).

- Поясніть уживання розділових знаків.

319. Попрацюйте в парах. Перепишіть, знімаючи rischi.

1. А сонний спокій зовсім нам не/сниться (В. Симоненко). 2. І ти не/зчуєшся, як тучі проллються громом (М. Стельмах). 3. Не/навиджу перевертнів (Л. Костенко). 4. Бий ворога не/мружачись, усім життям напружачись (М. Рильський). 5. І довгий час чекають марно рядки не/читаних книжок (Є. Будницька). 6. Я вперше промовлю колись не/промовлене слово (Б. Олійник). 7. Світ здається чарівною казкою, не/розгаданим плетивом мрій (В. Симоненко). 8. Людина має в собі потенціал можливостей фантастичний, до глибини ще не/досліджений (О. Гончар).

- Позначте в словах орфограму «не з дієсловами, дієприкметниками, дієприслівниками».

320. Прочитайте прислів'я народів Європи. У яких реченнях *ні* є часткою?

1. Ніщо не приносить стільки радості, як добре виконана робота (*Українське*). 2. Дій по правді й нікого не бійся (*Англійське*). 3. Усі бачать, яке пальто, а душі не бачить ніхто (*Італійське*). 4. Осла хоч як загнуждай, а коня з нього ніколи не вийде (*Французьке*). 5. Ні до чого парасолька, як черевики діряві (*Ірландське*). 6. Від доброго слова ні в кого язик не зчорнів (*Серболужицьке*). 7. Ні до чого те добро, що запізно прийшло (*Англійське*). 8. Сказавши «так», не кажи «ніяк» (*Українське*). 9. Ні до чого ощадливість, коли вже все розтринькано (*Угорське*).

- Назвіть частину мови слів, ужитих у реченнях із префіксом *ні*.

НІ (АНІ) з різними частинами мови ПИШУТЬ

разом	окремо
з іменниками, прикметниками, прислівниками, які без ні не вживаються: <i>нісенітниця, ніяковий, нівроку</i> ; із заперечними займенниками: ніхто, ніщо, нічий (<i>але ні до кого, ні перед чим</i>) та заперечними прислівниками: ніде, ніяк, ніколи, анітрохи .	у реченнях із заперечним присудком: <i>Ніхто не вимовив ні слова</i> ; у заперечних реченнях, коли <i>ні</i> повторюється, виступаючи сполучником: ні в пеклі, ні в раю ; у фразеологізмах: ні тут ні там, ні туди ні сюди .

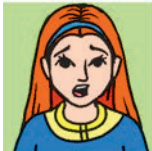

321. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризику.

1. Розумний прагне справедливості, ні/кчема — вигоди. 2. Чеснота ні/коли не старіє. 3. Ні/до/чого те добро, що запізно прийшло. 4. Ні/чого не/роби передчасно. 5. На казані плями зітруться, на совісті — ні/коли. 6. Риба без кісток не/водиться ні/в/якій водиці. 7. Як болить голова, то не допоможе ні/капелюх, ні/корона. 8. Танцювати не/вміє, а каже — розвернутися ні/де. 9. Ні/стиду, ні/сорому в ні/яку сторону. 10. Козак не/боїться ні/тучі, ні/грому (*Нар. творч.*).

- Обґрунтуйте написання *ні* правилами.

322. Попрацюйте в групах. Прочитайте уривок зі спілкування на форумі молодіжного веб-сайта SUPERPORADA.

- Включившись в обговорення, складіть і запишіть 2–3 дописи, сформулювавши й обґрунтувавши свій погляд на обговорюване питання. Доберіть нікнейми, які відповідають змісту ваших висловлень.

<p>Розгублена</p>	<p>Дата: Субота, 22.12.2018, 16:32 Повідомлення # 11</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 11 Статус: Offline</p>	<p>Хочу порадитись: з однокласниками про це говорити не наважуюсь, до батьків із такими нісенітницями йти незручно. Ні в чому не маю серйозної потреби, але відчуваю незадоволеність собою. Хочу сама платити за свій мобільний, за свої бантики-гребінці-кремики. У батьків просити не хочеться. Може, я ненормальна? 😊</p>
<p>Радник-вигадник</p>	<p>Дата: Субота, 22.12.2018, 17:10 Повідомлення # 39</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 39 Статус: Offline</p>	<p>Ти супернормальна. Просто хочеш, як усі ми, заробити грошків. Для нас, шістнадцятирічних, це непросто. Спільна нерозв'язна проблема. Я чесно пробував. За копійчану зарплатню роздавав біля магазину рекламні флаєри — розлякав усіх бабусь. Кажу: «Тітонько, я вам сумку донесу, тільки не проганяйте! Візьміть папірчик, почитайте!» А тітонька від мене — тікати! Просив-просив — ніхто рекламі не вірить і читати не хоче...</p>
<p>Відвертий</p>	<p>Дата: Субота, 22.12.2018, 17:30 Повідомлення # 21</p>
<p></p> <p>Група: Користувачі Повідомлень: 21 Статус: Offline</p>	<p>А я песика сусідського вигулював. Якраз вистачало на пиріжок у шкільному буфеті, але я був гордий: місяць сам себе годував! Мама навіть плакала: «Не ганьби мене, подумають, що я тебе не годую!» Та я ж уже не дитина, можу заробити... Проблема в тому, що нам ізмалку прищеплювали до грошей нелюбов і зневагу: думати про гроші — не потрібно, говорити про них не заведено. Думай про високе і вічне! Плекай духовність! А хіба працювати — не духовно? Допомогати матері — погано? 😊</p>

- Організуйте в класі обговорення питання: *Заробляти чи заощаджувати: мій вибір сьогодні.* Використайте прислів'я: *Козак усім хороший, але не має грошей! Хто гроші не рахує, того біда частує. Як копійка ведеться, непогано живеться. Без грошей життя не хороше.*

Неопалима купина. Єгипетська неволя. Хома невірний. Не хлібом єдиним. Не можна двічі увійти в ту саму річку (воду). У нас нема зерна неправди за собою. Незлим тихим словом. Ні здумати, ні згадати, ні пером описати. Ні чутки ні вістки.

- Витлумачте значення фразеологізмів. Відшукавши в Інтернеті Словник фразеологізмів, скористайтеся ним.
- Укажіть фразеологізми біблійного походження. Які крилаті вислови походять з художньої літератури? з фольклору?
- Складіть і запишіть речення з чотирма (на вибір) поданими фразеологізмами.

Знаю, вмю, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Як відрізнити частку *не* від префікса *не-*? Наведіть приклади.
- Які правила написання частки *не* стосуються всіх частин мови?
- Доберіть три іменники з префіксом *не-*, які вказують на риси людської вдачі.
- Наведіть приклади прикметників дієприкметникового походження, які з *не* пишуть разом.
- Доберіть до словникового диктанту 10 слів різних частин мови з *не*, до яких можна дібрати синоніми.
- Доберіть з мережі Інтернет три прислів'я, у яких прикметник з *не* є присудком.
- Придумайте рекламний слоган до щойно створеного молодіжного веб-сайта, щоб у ньому було протиставлення з часткою *не*.
- Проілюструйте прикладами написання слів: *нічим* — *ні з чим*.
- Наведіть два приклади фразеологізмів із часткою *ні*.

Складіть із цими фразеологізмами речення.

- Виконайте тестові завдання.

Практична риторика

Суперечка як вид комунікації. Правила ведення суперечки

324. Прочитайте. Як часто виникають обговорення й суперечки на ваших уроках? Чи вважаєте ви їх корисними? Чому?

Щодо різних питань люди можуть мати різні, а то й протилежні погляди. Обговорення таких питань може переходити в суперечку: кожен відстоює свою думку, захищає власні погляди, висловлює свої оцінки.

Щоб гідно відстоювати свої думки, необхідно оволодіти спеціальними знаннями та практичними вміннями. Проте ніколи не можна забувати, що рівне право на висловлення своїх думок і оцінок мають усі без винятку люди. Недаремно префікс *за-* (*заперечувати, закреслювати, забороняти*) означає початок і завершення дії, тоді як префікс *су-* (*суперечка, сумістити, сузір'я*) має значення «разом, спільно з кимось» (*З підручника*).

● Чи часто ви берете участь у суперечках, що виникають поза школою? Які це суперечки — організовані чи спонтанні? Чи подібні вони до змагання? Чим?

Суперечка — словесне змагання між двома або кількома особами з приводу того чи іншого питання, у якому кожна зі сторін обстоює правильність своїх думок.

Суперечка є особливою формою організації спілкування: один зі співрозмовників висловлює певну думку, підтверджуючи її доказами, інший (опонент) цю думку сприймає та оцінює (погоджуючись, заперечуючи або спростовуючи).

Суперечка є важливим засобом вирішення спірних питань, розв'язання конкретної проблеми, прийнятної для обох сторін.

Участь у суперечці, як і ведення суперечки, вимагає певних знань, досвіду, майстерності.

Готуючись до суперечки, слід урахувувати **всі її аспекти**:

- *мовний* (дотримання учасниками норм літературної мови);
- *логічний* (логічне та послідовне доведення точки зору з опорою на достовірні факти);
- *психологічний* (розуміння мотивів, почуттів опонента);
- *етичний* (ставлення до всіх людей із повагою й увагою).

ЕТАПИ СУПЕРЕЧКИ

Початок	з'ясування предмета суперечки: чітке формулювання суті обговорюваного питання (проблеми)
Перебіг	оголошення теми суперечки, представлення її учасників, визначення тривалості виступів; виступ першого учасника з представленням аргументів на підтвердження його думок і оцінок; запитання до промовця; його відповіді; виступ другого учасника з аргументованим запереченням або спростуванням сказаного попередником; запитання до промовця, його відповіді; заклучні виступи першого і другого опонентів; запитання до обох, їхні відповіді
Завершення	підбиття підсумків обговорення

325. Прочитайте афоризми. Чи є слова *істина* та *правда* абсолютними синонімами? Поясніть.

1. Істина не перестає бути істиною від того, що вона кимось не визнана (*Б. Спіноза*). 2. Істина — в добрі (*Латинське прислів'я*). 3. Істина — це те, що витримує випробування досвідом (*А. Ейнштейн*). 4. Зачиніть двері перед усіма помилками — і істина не зможе увійти (*Р. Тагор*). 5. Кажуть, істина лежить між двома протилежними думками. Це не так! Між ними лежить проблема (*Й. В. Гете*). 6. Річка істини протікає через канали помилок (*Р. Тагор*). 7. Істина живе лише у відкритій душі, і авторитет лише в чистих вустах (*Жорж Санд*).

● Витлумачте значення афоризму: *Істина зазвичай посередині*. Який із поданих тут афоризмів скерований проти пошуків «золотої середини» — спроб усіх примирити, а всі протистояння згладити? До чого закликає автор афоризму?

326. Ознайомтеся з правилами ведення суперечки. Які з них ви вважаєте за найголовніші?

ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ СУПЕРЕЧКИ

Перед тим як вступити в суперечку, поміркуйте: чи всі можливості домовитися вичерпані.

Вступайте в суперечку лише в тому разі, якщо впевнені, що думки (наміри) співрозмовника помилкові та шкідливі.

Зберігайте спокій. Стримуйте емоції. Не підвищуйте голосу.

Якщо зрозумієте, що суперечка перетворюється на сварку, припиняйте спілкування.

Спочатку наводьте найсильніші докази своєї правоти. Не будьте дріб'язковим(ою)!

Стежте за логікою своїх міркувань. Висловлюйте думки й оцінки послідовно.

Уживайте слова у властивому їм лексичному значенні.

Якщо докази опонента переконливі, майте мужність із ними погодитись.

Переконавшись, що позиція опонента не підтверджується доказами, укажіть на це.

Якщо зроблений опонентом висновок не впливає з усього ним сказаного, зверніть на це його увагу.

Намагайтеся дійти згоди. Якщо для цього потрібно піти на компроміс, зробіть це. Проте переконаннями не поступайтеся!

Поважайте опонента. Будьте толерантним(ою), уважним(ою) й чемним(ою).

● Яким із наданих правил відповідають народні прислів'я?

Від сварки до бійки один крок. За дрібне сваритися — велике втратити. За онучу збили бучу.

327. Напишіть есе «На кожне “так” є своє “ні”». Витлумачте в ньому невіднаковість понять (на вибір): *питання — проблема, правда — істина, толерантність — безапеляційність*. Скористайтеся поданою на форзаці підручника пам’яткою «Як написати есе».

Різновиди суперечки: публічний діалог, дебати

328. Прочитайте. Сформулюйте за змістом прочитаного три проблемних запитання. Вислухайте відповіді, за потреби зробіть доповнення, ілюструючи їх прикладами із сучасного життя.

Суперечка — складне явище: вона не зводиться лише до зіткнення двох несумісних тверджень. Стосуючись різних проблем і відбуваючись у цілком конкретних умовах, вона розкриває і зачіпає такі риси людської вдачі, як гідність, самолюбство, впевненість у собі. Суперечці притаманна певна гострота, емоційність, адже кожен з учасників захищає свої погляди, які є для нього принципово важливими і життєво значущими.

Можна досягти в суперечці формальної перемоги, переконати загал у правоті чи доцільності свого підходу, одночасно програвши в чомусь іншому: не оцінивши оригінальності доказів опонента, принизивши його гідність. Такі наслідки суперечки можуть позбавити вас радості перемоги, звести нанівець усі ваші старання.

Суперечка має цінність не сама по собі — це дієвий засіб досягнення певних цілей. Якщо з’ясувати питання, узгодити дії, то й домовитися можна — затівати суперечку безглуздо. Трапляється, що важливішим за перемогу є розумний *компроміс*. Постійна націленість на протистояння, *опозицію* будь-яких думок, галасливе розв’язування дріб’язкових проблем будь-кого характеризує не з кращого боку (*З реферату*).

- Доберіть до виділених запозичених слів українські відповідники.
- Які з покладених в основу телевізійних ток-шоу суперечок запам’яталися вам як найбільш цікаві? Розкажіть про них. До якого різновиду суперечок можна їх віднести? Скористайтеся поданою нижче таблицею.

РІЗНОВИДИ СУПЕРЕЧКИ

**Діалог
(публічний)**

спосіб побудови переконувальної промови як співбесіди з аудиторією: кожен може і виступати, і слухати. Основні ознаки: виразна цілеспрямованість, двосторонність, експресивність, емоційність

Диспут	публічна, заздалегідь підготовлена суперечка на наукову, суспільну, літературну, моральну тему; проводиться на наукових конференціях, у навчальних закладах, на сторінках періодичних видань. Учасники заздалегідь ознайомлюються з темою, опрацьовують літературу, щоб аргументовано відстоювати свої погляди, оцінки подій, проблем, явищ
Дебати	суперечка з приводу висловлених у доповіді, програмі дій, заяві пропозицій щодо розв'язання важливих державних, громадських проблем, спосіб передвиборної агітації (парламентські дебати, теледебати між представниками різних партій, угруповань)
Дискусія	обговорення спірного питання, на яке висловлюються протилежні точки зору, мета — примирення сторін на основі взаємних компромісів
Полеміка	войовнича суперечка, що виникає в результаті протиборства, конфронтації сторін, мета — отримати перемогу будь-якою ціною; характерна напруженість, підвищена емоційність

329. Прочитайте античні вислови. Сформулюйте на їхній основі два-три правила, яких варто дотримувати під час суперечки.

1. Сказане не повернеться. 2. Сила доказів визначається їх вагомістю, а не кількістю. 3. Язик знищив більше людей, ніж меч. 4. Яка людина, таке в неї мовлення. 5. Хто мовчить, той, мабуть, погоджується. 6. Що б ти не говорив, будь лаконічний! 7. Умій сказати багато небагатьма словами. 8. У людини завжди на язика одне, а на думці — інше. 9. Краще мудро мовчати, ніж даремно базікати. 10. Дотримуйся закону і норм мовлення!

● Запишіть складені правила. Організуйте ділову гру — обговорення у формі публічного діалогу: обраний вами учень виголошує промову, у якій доводить, чому певне, обране ним правило є найбільш корисним. Інші учні ставлять питання, висловлюючи сумніви, пропонуючи інше правило. Завдання промовця — переконати «електорат». Не стримуйте емоцій, виявляйте експресію!

● До слів *електорат*, *експресія*, *емоційний*, *лаконічний* доберіть українські відповідники.

330. Ознайомтеся з пам'яткою. Самостійно сформулювавши тему для обговорення (або обравши із запропонованих), організуйте ділову гру — проведення дебатів.

ПАМ'ЯТКА

ЯК ОРГАНІЗУВАТИ ТА ПРОВЕСТИ НАВЧАЛЬНІ ДЕБАТИ

1. Тему формулюють риторичним реченням, у якому закладено неоднозначність розуміння певного питання або проблеми.

2. У дебатах беруть участь дві команди (групи): перша виступає з позиції «за», стверджуючи обговорювану тезу, доводить її правильність, наводячи аргументи, приклади. Друга команда (група) заперечує тезу, спростовуючи аргументи сторони.
3. Кожна група відстоює позицію, яку вона обирає через жеребкування.
4. Головна мета кожної з груп — переконати суддів у тому, що висловлені нею аргументи переконливіші, ніж докази опонентів.
5. Група аргументує свою позицію доти, доки не вичерпає всіх доказів; після цього слово переходить до другої команди.
6. Не можна повторювати аргументи, переходити на особистості і порушувати норми етикету спілкування.
7. Необхідно дотримувати норм літературної мови.
8. Дебати завершуються визначенням суддями переможців із зазначенням учасників, чий аргументи були найбільш переконливими, виступи цікавішими, мовлення нормативним.

ТЕМИ ДЛЯ ДЕБАТУВАННЯ

Чи можна стверджувати, що юнацькі мрії — це засіб самовдосконалення?

(З позиції «проти». Юнацькі мрії — втеча від дійсності, шкідлива відірваність від реального життя.)

Хіба це важко — бути до всіх і завжди добрим?

(З позиції «проти». Набагато важче бути завжди і до всіх справедливим.)

Важливо для кожного розуміти минуле: своєї сім'ї, народу, країни.

(З позиції «проти». Важливіше жити сьогоднішнім і дбати про майбутнє.)

331. Прочитайте. Складіть перелік умінь, корисних для участі в дебатах.

Хтось із мудреців сказав: «Заговори, щоб я тебе побачив». Говоріння — важлива характеристика людини, проте вміння й навички грамотного і приємного говоріння необхідно розвивати.

Найчастіше слухачі не так уважні до змісту сказаного, як до того, *як це сказано*.

А от у дебатах особлива увага приділяється саме правильно дібраній, послідовно викладеній, чітко обґрунтованій інформації! Уміння обстоювати свою позицію, аргументувати свої думки надзвичайно важливе! Сформовані навички переконливого, правильного говоріння — ось результат участі в дебатах. Вони допоможуть у навчанні, кар'єрі, поведінці в сім'ї, стосунках із друзями.

Сьогодні важко навіть уявити, як без жодних технічних засобів (!) середньовічні оратори оволодівали увагою тисяч людей, керували натовпом, командували й перемагали в боях. Запорука їхнього успіху — в умінні висловлювати свої думки. Як це просто і водночас як важко!

Найкращий спосіб безперервно удосконалювати своє мовлення — практикуватися: чим досвідченіші промовці, тим швидше відчуття невпевненості та хвилювання змінюється на впевненість і вміння володіти собою. Під час різноманітних обговорень і дискусій ви опановуєте основи риторики (З посібника Міжнародного Фонду «Відродження» та Інституту Відкритого Суспільства, Нью-Йорк).

- Напишіть сценарій рекламного відеоролика на тему: «Дебати як засіб розвитку риторичних навичок» (передайте зміст, окресліть сучасне зображення).

Різновиди суперечки: диспут, дискусія

332. Прочитайте. Як ви розумієте вислови *європейська цивілізація, спільні з Європою цінності*?

У травні студенти організували диспут «Шлях України в Європу: проблеми і перспективи». Студенти висловили думки як «за», так і «проти».

Серед озвучених студентами тез були такі: «Відзначення Дня Європи — підтвердження єдності України та Європи на основі спільних цінностей», «Український народ є невід'ємною частиною європейської цивілізації» (З Фейсбуку).

- Витлумачте офіційне гасло Євросоюзу: *Єдність у багатоманітності*. Поясніть символіку прапора Євросоюзу.

- Чи є диспут різновидом суперечки? Назвіть особливості цієї форми спілкування.

333. Попрацюйте в групах. Обміркуйте подані теми для обговорення на диспуті, оберіть із них ту, яка вам імпонує.

Якими мають бути телепередачі для сучасної молоді.

Чи варто проводити в школах флешмоби.

Як сприяти формуванню мовної культури у молоді.

Як потрібно організувати самоврядування в нашій школі.

Як створити в нашій школі простір вільних думок.

- Підготуйтеся до ділової гри-диспуту:
 - на основі обраної для обговорення теми сформулюйте тезу;
 - доберіть аргументи та приклади;
 - оберіть ведучого.
- Проведіть диспут. Дотримуйте таких правил.
 1. Якщо маєте що сказати, кажіть!
 2. Ретельно обмірковуйте кожне слово! Говоріть тільки те, у чому переконані.
 3. Речення виступу починайте словами: *я згоден(-а) з тим, що...; дозволю собі не погодитись...; на мою думку, ...; як мені здається, ...; як сказано у... .*
 4. Висловлюйте думки чітко і стисло. Уникайте недомовок і натяків.
 5. Свої думки й оцінки підтверджуйте доказами.
 6. Не повторюйте того, що було вже кимось сказано.
 7. Поважайте чужу думку. Намагайтеся поставити себе на місце того, хто висловлює думки, з якими ви не згодні. Поміркуйте: чому він (вона) думає саме так?
 8. Будьте чемні. Не перебивайте того, хто говорить. Не нав'язуйте своїх думок і оцінок.
 9. Майте мужність визнавати свої помилки.
 10. Після завершення диспуту поміркуйте (Чого я навчив(ла)ся? Що нового зрозумів(ла)? Що в мені змінилось?).

Дискусія — це публічна суперечка, метою якої є зіставлення та з'ясування різних поглядів на одне питання (проблему), пошук такого загального уявлення про предмет обговорення, яке визнавалося б усіма диспутантами.

Предмет обговорення і є **темою дискусії**. Тема дискусії формулюється як певне твердження — **теза**. Така теза є вихідним пунктом дискусії.

Кожен із дискутантів, маючи певне уявлення про предмет обговорення, стверджує або спростовує покладену в основу дискусії тезу. Робити це потрібно аргументовано.

Дискутанти висловлюються по чергово. Виступи учасників дискусії обов'язково мають стосуватися однієї й тієї ж теми, стверджувати або спростовувати певну тезу. Важливими умовами є толерантність і коректність диспутантів.

Дискусія — одна з найбільш важливих і цікавих форм спілкування.

334. Доберіть 2–3 теми для дискутування, які були б, на вашу думку, цікаві для ваших однокласників.

- Сформулюйте і запишіть до кожної з тем питання, які ви хотіли б винести на обговорення.

Морфологічна норма

§ 39 Морфологічна помилка

335. Прочитайте. Що про виділені слова можна сказати з погляду лексикології?

Тримаю вишиті старенькі *рушники*.
Давно забуті, *горнуть*ся до мене.
Заповнили світ нейлони та шовки...
Кому потрібні вишиті *ромени*?
Перегортаю *білі* рушники,
Що хліб *вкривали* і дитя *в колисці*,
Що старостів чекали на *святки* —
Розшиті макама, завітчані, барвисті.
Благословенна будь на всі віки
Найперша жінка, що нашила квіти.
Душа мого народу — рушники,
Барвінками і мальвами зігріта.

(Н. Баклай)

- Який розділ мовознавства вивчає лексичне значення слів?
- Якими частинами мови є виділені слова?
- Який розділ науки про мову вивчає слово як частину мови?

Морфологія — розділ граматики, вчення про слово, його будову, граматичні форми слова, способи вираження властивих слову граматичних значень, які виражають різні відношення між словами у словосполученні й реченні.

Морфологічні норми — це загальноприйняті правила вживання граматичних форм слів і поєднання їх з іншими словами.

Наслідком порушення норми літературної мови, тобто неправильного утворення граматичної форми слова та неправильного поєднання його з іншими словами, є **морфологічна помилка**.

336. Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній граматичній формі.

1. Шлях Чумацький над нами як білий рушник, і зірки наче розсипи (сіль) (*В. Невдобенко-Гвашина*). 2. Віжить собі стежина від (поріг), минаючи усі земні тривоги (*О. Лозова*). 3. В калині пахучій і в згірклім вінку з (полин) ми любимо так (Україна), як матір на світі одну (*Т. Майданович*). 4. Слід беззастережно захищати символи України як (всенародний) святині (*З журналу*).

- Поясніть відмінність між зміною форми слова (формотворенням) і словотворенням.
- За допомогою яких значущих частин слова ви змінили його форму?
- Що символізує в Україні вишитий рушник? калина і полин?

337. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їх уживання.

1. Книжкова полиця найкраща сходинка вгору. 2. Не взявши книги в руки не опануєш науки. 3. Недочитана книжка то не пройдений до кінця шлях (*Нар. творч.*) 4. Письменники перебирали можливі відповіді в суперечці щодо призначення літератури. Література є «лимонад для усолодження» чи це мистецтво? А може література дзеркало для відображення життя? Та зупинилися на такому визначенні література речник нації література зброя (*За А. Погрібним*).

- Визначте в кожному з речень самостійні частини мови. Які з них змінні, які незмінні?
- Укажіть ужиті в реченнях особливі форми дієслова. Яка з них незмінна?
- Скільки самостійних частин мови в українській мові? Назвіть їх.
- Які ви знаєте службові частини мови? Чим вони відрізняються від самостійних? Визначте службові частини мови в реченнях.

338. Я — редактор. Визначте допущені під час перекладу прислів'їв морфологічні помилки. Відредагуйте речення, запишіть їх.

1. Зронені слово не підіймеш. 2. Рот тримай частіше стулений, а око завжди розплющені. 3. Розворушені багаття дає більше полум'я. 4. Рано лягаючи і рано встаючи, матимеш найважливішу: здоров'я, багатство і розум. 5. Шукає кобилу, їдучи на вона верхи. 6. Перескочивши через колода, перечепився через соломину.

- Які норми літературної мови було порушено в реченнях?
- Які граматичні категорії яких частин мови ви узгодили, редагуючи речення?

Іменник

§ 40

Іменник. Рід іменників. Паралельні родові форми іменників. Іменники чоловічого та жіночого роду, що означають назви людей за діяльністю

Іменник — самостійна частина мови, яка означає предмет і відповідає на питання *хто? що?*

Іменники розрізняються за родами, змінюються за числами й відмінками.

Іменники поділяють на:

- конкретні й абстрактні: *мати* — *любов*, *книжка* — *знання*;
- назви істот і неістот: *школяр* — *словник*, *учитель* — *клас*;
- власні й загальні назви: *Дніпро* — *річка*, *Марія* — *однокласниця*;
- збірні: *козацтво*, *птаство*, *листя*.

339. Витлумачте вислів мовознавця: *Мова має два потужних крила, які дають їй повнокровне життя: океан слів і граматику* (І. Вихованець).

340. Прочитайте уривки з текстів пісень. Визначте іменники, з'ясуйте граматичне значення кожного (рід, число, відмінок).

Круточола наша доля,
Не вода в ній — кров тече.
Козаку найперше — воля,
Козаку найперше — честь.
Обмочила землю рана
Із козацького чола,
Щоб неправда помирала,
Щоби правдонька жила.

(В. Крищенко)

Струменіє зоря і за обрій упав
Місяць яблуком червонобокий.
Я козачка твоя, я дружина твоя,
Пане полковнику мій синьоокий.
Руку дам на коня, хай стріла обмина,
Полетімо удвох в степ широкий.
Я козачка твоя, я дружина твоя,
Пане полковнику мій синьоокий.

(Н. Галковська)

- На які три групи поділяють іменники за граматичною категорією роду?

Іменникові властивий **граматичний рід: чоловічий, жіночий, середній**. У назвах людей і тварин за допомогою роду розрізняють чоловічу й жіночу стать: *чоловік* — *жінка*, *батько* — *мати*, *брат* — *сестра*, *півень* — *курка*.

Деякі іменники на означення статі мають словотворчі пари: *українець* — *українка*, *козак* — *козачка*, *учень* — *учениця*, *орел* — *орлиця*, *вовк* — *вовчиця*.

Назви молодих істот і малят позначають іменники середнього роду: *дитя, орля, вовченя, кошеня, ягня*.

У назвах деяких тварин розрізнення статі немає: *білка, жайворонок, сом, щука, комар*.

Деякі іменники мають паралельні родові форми: *зал — зала, птах — птаха, плацкарт — плацкарта* та ін.

У множині відмінкові форми іменників приналежності до певного роду не виражають. Рід іменників, ужитих у множині, визначають за початковою формою: *куці — куц* (чоловічий рід).

Іменники, що живаються тільки в множині, за родами не розрізняють: *двері, ворота, окуляри*.

341. Прочитайте. Назвіть іменники в такій послідовності: чоловічого роду, жіночого, середнього.

У небесній високості ширяли сокіл і соколиця. Сокола вважали в народі недоторканим, оспівували в думах і піснях. Він був священним знаком вільної козацької душі.

Обозний вихопив із сагайдака стрілу, рвонув тятив'ю. Проспівала стріла, і один птах почав падати. Другий сокіл каменем падав за підбитою подругою, проводжав її в останньому смертному льоті.

Обозний видер у джури з рук рушницю й вистрілював у сокола. Але не влучив: хтось сильно двигонув обозного під лікоть.

Це був невеличкий чоловічок у небагатому, але чепурному жупані. На вухо був намотаний довжелезний оселедець. Усе було звичайнісіньке, як у всіх січовиків.

Незвичайними були тільки очі, що горіли гнівом і болем.

— Козак Мамай! — загомоніли навколо. І чулися в шелестінні людських голосів і радість, і любов, і подив (За О. Ільченком).

- Як ви визначили рід іменників, ужитих у формі множини?
- Роздивіться картину-ілюзію «Козак Мамай» Олега Шупляка. Чому образ Мамає не втрачає актуальності? Чим він приваблює наших сучасників? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

342. Прочитайте прислів'я. Укажіть ужиті в них іменники, що мають паралельні родові форми. За якими ознаками ви це визначили — за змістом чи граматичною формою інших частин мови?

1. Всяка птаха свої пісні має. 2. Буває, що й новий птах старої пісні співає. 3. Близький сусід кращий від далекого брата. 4. Який сусіда, така й бесіда. 5. Простий, як свиня, а лукавий, як кусючий змії. 6. Кого бридка змія вкусить, той і черв'яка боїться. 7. Який харч, така й робота. 8. Вдома і вода — смачний харч (*Нар. творч.*).

- Витлумачте значення фразеологізму *синій птах* (*синя птиця*).

343. Прочитайте народні усмішки. Що спантеличило дітей і спричинило непорозуміння?

1. Бабуся проганяє осу:
— Лети до своїх осенят!
— А в осенят батько — осел? —
уточнює чотирирічна Оленка. | 2. Мала Наталя розповідає:
— Йдемо ми з мамою. Дивимося: сидять два голуби — голубка і голубець. |
|--|---|

- У чому полягає мовна спостережливість? мовотворчість? Чому найбільш креативними мовотворцями є малі діти?

344. Перепишіть, після кожного іменника позначаючи в дужках його рід. Які іменники ознак граматичного роду не мають?

Зразок. Спасибі вам, люди (вжив. тільки в мн.), за ласку (ж. р.), за хліб (ч. р.) і за сіль (ж. р.) (*І. Складаний*).

1. Навіть від сміху болить серце, і кінцем радощів буває смуток (*З Біблії*). 2. Тепле слово більше за ласощі варте (*М. Старицький*). 3. Найпрекрасніше почуття — то любов до людей, вдячність до матері й батька (*В. Сухомлинський*). 4. Буде лис дружити з нашими курми, як весна до літа приїде саньми (*О. Сенатович*).

- Роздивіться кадр із 26-серійного анімаційного серіалу «Лис Микита», який називають українською відповіддю покемонам. Як ви думаєте чому?

345. Доберіть до поданих іменників спільнокореневі слова — назви осіб протилежної статі. Слова запишіть парами.

Киянин, харків'янин, полтавець, селянин, степовик, журналіст, співак, художник, поет, письменник, спортсмен, студент, дослідник, виконавець, актор, вершник, волонтер, програміст, стиліст, перукар, директор.

- Які з дібраних вами слів є назвами осіб за посадою, родом діяльності?

Поряд з іменниками чоловічого роду на означення професій уживають іменники жіночого роду: *поет* — *поетеса*; *директор* — *директорка*, *лікар* — *лікарка*.

Іменники *авторка, аспірантка, дописувачка, журналістка, контролерка, лекторка, редакторка* та інші зафіксовані в словниках, отже, нормативні. Такі іменники, як *адвокатеса, директриса* зазначені в словниках із позначкою «розмовне».

Питання нормативності таких іменників (фемінітивів) активно обговорюється науковцями та суспільством, їх уживають на своїх шпальтах популярні ЗМІ. До фемінітивів виявляють цікавість, використовуючи в розмовному, публіцистичному та художньому стилях.

Проте оскільки іменник-назва професії у формі чоловічого роду має більш загальний характер, то в текстах ділового й наукового стилів краще вживати саме таку граматичну форму.

Іменники чоловічого роду — назви осіб за посадою, званням, професією характеризують особу поза приналежністю до статі: *професор Гаврилишина, нотаріус Денисова, професор Олена Коваленко*.

346. Прочитайте. Визначте головну думку висловлення. Які аргументи наведено на підтвердження цієї думки?

Ми говоримо про директорів, радників, журналістів, маркетологів, будівельників, юристів, продавців, гравців, спортсменів, хоча в нашій реальності давно з'явилися директорки, радниці, журналістки, маркетологині, будівельниці, юристки, продавчині, гравчині, спортсменки.

Фемінітиви, тобто іменники жіночого роду, які позначають осіб жіночої статі за родом діяльності, активно вживають сучасні ЗМІ. Журналістка Людмила Смоляр речення типу «Водій наїхала на пішохода» вважає незграбним. Не кожен одразу зрозуміє, що в ньому йдеться про жінку.

«У ситуації, коли жінки сміливо ввійшли в публічне життя і нині мають однакові з чоловіками права, не слід, уникаючи фемінітивів, і далі робити жінок невидимими», — вважає журналістка. У своїх текстах вона не вживає фемінітиви лише тоді, коли жінці це не подобається і вона сама просить не називати її «директоркою» (*З веб-сайта Loyely Life*).

- Чому не слід вживати іменники *продавщиця, касирша, ліфтерша*?

347. Складіть і розіграйте діалоги між: — бабусею, яка добре пам'ятає, що за часів її молодості фемінітиви були включені до словників і в мовленні їх активно вживали, та онукою, якій такі слова видаються незвичними й дещо дивними;

— акторкою, яка прагне зробити свою роль більш колоритною завдяки використанню популярних нині фемінітивів, і консультантом-мовознавцем, який застерігає її від уживання на сцені слів, які не є унормованими.

348. Попрацюйте в групах. Прочитайте. Використавши подані після речень словникові статті, підготуйте текст доповіді: «Паралельні форми роду іменників в українській мові».

1. Ми пам'ятаємо як у парламентській залі було ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (*З виступу у Верховній Раді України*). 2. Написавши «Сповідь до Тараса Шевченка», я читала цей вірш на величезний зал театру «Березіль», який був повністю заповнений людьми (*М. Савка*). 3. Шановна зало! Наче на рентгені стою, відкритий з ніг до голови, перед тобою на долоні сцени (*Б. Олійник*). 4. Національна філармонія України (Малий зал). Сольний концерт заслуженого артиста України І. Чайченка (баритон) (*З афіші*).

ЗАЛ — ЗАЛА. Збігаються в значенні, але розрізняються походженням і вживанням. Слово ч. р. *зал* запозичене з німецької мови (*der saal*), слово ж. р. *зала* — з французької (*la salle*). У сучасній українській мові частіше вживається варіант *зал*. *Читальний зал. Актівий зал. Дзеркальний зал.*

У художніх творах XIX і поч. XX ст. трапляється лише варіант *зала*.
(*Словник-довідник з культури української мови*)

- Прочитайте доповіді в класі. Подані речення використайте як приклади.
- Обговоріть прослухані доповіді за такими критеріями: повнота розкриття питань; логічність викладу; дотримання доповідачем норм літературної мови. Визначте з доповідей найкращу.

§ 41

Іменники спільного і подвійного роду. Складні випадки узгодження роду іменників з іншими частинами мови

349. Прочитайте прислів'я. Визначте іменники, які можуть позначати осіб як чоловічої, так і жіночої статі.

1. Базіка набалака — і в торбу не збереш. 2. Нероба гірше п'яниці. 3. Незграба псує, а роботяга переробляє. 4. Соня та ледацюга — рідні душі. 5. Ні рак, ні жаба, а просто нахаба! 6. Вереда й себе раз на рік любить (*Нар. творч.*).

- Чому такі іменники називають іменниками спільного роду?

Іменники **спільного роду** можуть означати осіб і чоловічої, і жіночої статі: *листоноша, сирота, трудяга, староста, бідолаха*. Такі іменники мають закінчення *-а, -я* та називають осіб за характерними діями або рисами поведінки: *ябеда, базіка, плакса, писака, посіпака, недоторка*.

Рід таких іменників визначають за змістом речення або граматичною формою інших частин мови: *Мудрий, як той недотепа, що від дощу в річку ховався. Забарилась недотепа — от тобі й халепа* (Нар. творч.).

Іменники **подвійного роду** вживаються у формах різних родів:

- чоловічого і середнього: *вовчище, лобище*;
- жіночого і середнього: *бабище, ручище, ножище*.

Рід таких іменників визначають за змістом речення або за граматичною формою інших частин мови: *Лютий вітрище рве гілля дерев*.

350. Попрацюйте в парах. Переінакшіть європейські прислів'я в такий спосіб (зміною граматичних форм або додаванням нових слів), щоб рід іменника спільного роду можна було легко визначити. Переінакшені прислів'я запишіть.

1. Жаднога не матиме друга (*Іспанське*). 2. Що то за розумака, що на жарт ображається? (*Фінське*) 3. І для невдахи настане гарний день (*Ірландське*). 4. Лежебоці миліше сонце, що заходить, аніж сонце, що сходить (*Угорське*). 5. У працювитого завжди роботи доволі, а в базіки — два язики (*Французьке*). 6. Тільки нероба не помиляється (*Молдавське*).

- Як пояснити те, що іменники спільного роду зазвичай мають іронічно-зневажливий відтінок значення?

351. Прочитайте. Укажіть іменники спільного та подвійного роду.

1. Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ! Пощезнуть всі перевертні й прибудути, і орди завойовників-заброд! (*В. Симоненко*) 2. Могутній у тебе батя... Роботяга. Чеснюга. Без пороженн у душі... Моноліт (*О. Гончар*). 3. До оселі заходить невідомий чолов'яга, високий, кривоносий, подає не руку — ручище (*М. Стельмах*). 4. Симпатяга він, цей військком, хоч і коноплястий (*О. Гончар*). 5. Хто б міг подумати, що цей баяндрасник і задавака якимсь дивом стільки наткав у собі людяності! (*М. Стельмах*) 6. Одне ледащо сонцю докоряло: «Ну, хоч би раз ти до обід поспало...» (*В. Симоненко*)

- Яку емоційну оцінку передають ужиті в кожному з речень іменники спільного роду?

352. Запишіть подані слова, додавши до кожного прикметник-означення, у дві колонки: 1) іменники чоловічого роду; 2) іменники жіночого роду.

Шампунь, бандероль, папороть, ваніль, фланель, рукопис, аерозоль, розкіш, рояль, суміш, жовч, гуаш, тюль, міль.

- За якими словниками можна з'ясувати рід іменника?

353. Перепишіть, вибираючи з дужок слова в потрібній граматичній формі.

1. Тут співали мені дуби, степ (гойдав, гойдала) пшениці і вівса (*Д. Луценко*). 2. Лебедина зграя в (дальній, дальню) путь рушає (*В. Паронова*). 3. Дим над землею гіркий наче (тертий, терта) полин (*Р. Коляда*). 4. Парадною ходою під (барабанний, барабанну) дріб рушили вчорашні школярі до центральної площі міста (*З журналу*). 5. Оркестр грав (урочистий, урочисту) туш, а всі, стоячи, привітальними вигуками та бурхливою овацією зустрічали ювіляра (*І. Тобілевич*).

- З'ясуйте рід паронімів *ступінь* (порівняльна величина) і *ступінь* (математичний термін).

354. Я — редактор. Прочитайте. Укажіть допущені помилки, відредагуйте речення. Скористайтеся підказкою.

1. Прозора тюль на вікнах придасть кімнаті особливого затишку, а обтягнуті бязем меблі створять враження розкошу. 2. Тюлева гардина вбереже від проникнення бруду та пилі з вулиці. 3. Узорчата тканина є в продажі. 4. З вікна можна полюбуватися прямим і рівним магістралем. 5. Поява червоної сипі на шкірі та надоїдлива нежить є признаками корі. Хвороба може викликати головну біль, іноді навіть втрату свідомості.

ПІДКАЗКА

Неправильно	Правильно
легка тюль	легкий тюль (ч. р.)
червона сип	червоний висип (ч. р.)
головна біль	головний біль (ч. р.)
надоїдлива нежить	набридливий нежить (ч. р.)
придасть приміщенню	надасть приміщенню
признак корі	ознака кору (ч. р.)
є в продажі	є в продаж (поступила в продаж)
узорчата шпалера	візерунчата шпалера
проникнення пилі	проникнення пилу (ч. р.)
враження розкоші	враження розкоші (ж. р.)
оздоблені бязем	оздоблені бяззю (ж. р.)
полюбуватися магістралем	помилуватися магістраллю (ж. р.)
втрата свідомості	знепритомнення
хвороба викликає	хвороба спричиняє

- Визначте види допущених у реченнях помилок. Які з норм літературної мови в кожному з випадків порушено? Звертайтеся з поданою на ф'орзаці підручника таблицею «Норми літературної мови».
- Започаткуйте виконання проекту «Мовні помилки в рекламі», звернувши увагу на сплутування роду іменників української мови з родом іменників-росіянізмів (*продаж* — *продажа*, *перекус* — *перекись* і под.).

§ 42 Визначення роду невідмінюваних іменників та абревіатур, правила вживання їх

355. Прочитайте, додаючи закінчення прикметників і дієслів. Що вплинуло на визначення граматичного роду кожного з видань? Яке слово є для цього ключовим?

1. Щоденн.. «Фігаро» отрима.. назву на честь кмітливого героя п'єси О. Бомарше. З тієї ж п'єси походить і девіз газети: «Де немає свободи критики, там жодна похвала не може бути приємною».

2. Паризьк.. «Шарлі Ебдо» ста.. світовим символом захисту свободи слова. Навіть не поділяючи редакційної політики журналу, світова громадськість визнає право видання вільно висловлювати свої думки та оцінки.

- У яких міжнародних документах стверджено право на свободу слова? Як про це право сказано в Конституції України?

- Визначте невідмінювані іменники. Що вплинуло на визначення граматичного роду цих назв? Звертайтеся з поданою нижче таблицею.

Рід невідмінюваних іменників визначають так:

у назвах людей — відповідно до статі позначуваних іменником осіб	<i>мадам, леді, фрау, Мері</i> (ж. р.); <i>месьє, кюре, Маріо</i> (ч. р.)
назви тварин — чоловічого роду (але <i>цеце</i> — ж. р., <i>кенгуру</i> — і ч. р., і ж. р.)	<i>балакучий какаду, сірий коала, вертлявий шимпанзе</i>
у географічних назвах — за іменниками — родовими назвами	<i>багатолюдне Токіо</i> (місто — с. р.) <i>зелена Кіліманджаро</i> (гора — ж. р.)
у назвах газет, журналів, веб-сайтів — за загальною назвою (видом видання)	<i>популярна «Юманіте»</i> (газета — ж. р.) <i>дискусійний «Еспресо»</i> (телеканал — ч. р.) <i>інтерактивний «Клео»</i> (веб-сайт — ч. р.)

складноскорочені слова — за опорним словом, що входить до назви

*авторитетна РЄ (Рада Європи — ж. р.)
Громадське ТБ (Громадське телебачення — с. р.)*

Усі невідмінювані іменники — назви неістот належать до середнього роду: *трамвайне депо, зручне метро, актуальне інтерв'ю, змістовне лібрето, цікаве меню (але — смачна саямі (ковбаса), свіжа боржомі (вода)).*

356. Прочитайте словосполучення, узгоджуючи подані в дужках прикметники-означення з невідмінюваними іменниками.

(Змістовний) резюме, (креативний) кутюр'є, (вишуканий) леді, (захопливий) есе, (яскравий) шоу, (вправний) маестро, (балакучий) мадам, (гламурний) барбі, (затишний) фойє, (швидкий) таксі, (несподіваний) *селфічино*.

- З яких двох слів утворене виділене слово-неологізм? Витлумачте його лексичне значення.
- Яку жінку жартівливо називають *барбі*? У відповіді використайте 3–4 невідмінюваних іменники.

357. Попрацюйте в парах. Складіть і розіграйте діалог між місцевим журналістом і туристом-іноземцем. Журналіст має намір узяти інтерв'ю про враження від візиту до України. Недосконало володіючи українською, гість інколи помиляється в узгодженні прикметників і дієслів із невідмінюваними іменниками *турне, таксі, метро, рандеву, кафе, меню*. Не виправляючи його помилок, журналіст, повторюючи репліки іноземця, буде речення правильно.

358. Запишіть іменники в три колонки за граматичним родом.

Шансон'є, адажіо, рефері, тореро, гризлі, поні, імпресаріо, ему, ківі, фламінго, інтермецо, бароко, амплуа, порт'є.

- З'ясуйте лексичне значення невідомих слів за словником. Яке зі слів має омонім?
- Позначте у словах орфограми. Поясніть написання слів правилами.
- Серед записаних слів визначте: мистецькі терміни, найменування людей за родом діяльності, назви екзотичних тварин.

359. Перепишіть, додаючи до кожної географічної назви прикметник-означення.

Назви держав: Чилі, Гаїті, Перу, Марокко, Джібуті, Нікарагуа.

Назви міст: Чикаго, Монтевідео, Глазго, Мехіко, Ніцца, Баку.

Назви островів: Фіджі, Балі, Хонсю, Маражо, Кенгуру, Біоко.

360. Визначте граматичний рід кожної з аббревіатур. Із двома з них (на вибір) складіть і запишіть речення так, щоб на рід вказувала форма дієслова-присудка. ОБСЄ, МАГАТЕ, АТС, ВНЗ, СКБ.

361. Прочитайте. Напишіть лист однокласникові/однокласниці із пропозицією разом відзначити нове українське свято — День вуличної музики. Використайте вибрані з довідки невідмінювані іменники, узгоджуючи з ними в категорії роду інші частини мови.

Приблизно з кінця ХХ століття в європейських містах з'явилася традиція «вуличних піаніно» — інструмент виставляли посеред вулиці чи площі, аби зіграти міг кожен охочий. Популярність вуличних піаніно значною мірою завдячує ініціативі британського художника Люка Джеррема, який у 2008 році встановив посеред вулиці піаніно з надписом: «Зіграй, я твоє».

До 2014 року близько 1200 подібних піаніно з'явилися на вулицях понад 40 міст США, Європи, Австралії, а також у Китаї.

В Україні вуличне піаніно вперше з'явилося у Львові 21 червня 2013 року з нагоди Міжнародного

Дня Музики. 2014 року піаніно, пофарбоване в кольори українського та європейського прапорів, з'явилося в Києві перед будівлею КМДА. Згодом інструментів у центрі Києва стало декілька.

Підказка. Метро, шоу, маестро, інкогніто, кашне, інтерв'ю.

● Уявивши, що такого листа одержали ви, складіть текст електронного листа-згоди чи відмови у відповідь.

§ 43

Число іменників. Іменники, що мають лише форму однини або множини

362. Прочитайте. Визначте число виділених іменників.

Богоматір в українському живописі — горда і прекрасна *жінка*, мудра і велична *мати*. *Ікона* із зображенням Марії прикрашала кожную українську оселю.

У родинних стосунках *жінки* в Україні були рівні з чоловіками. Ніхто не мав пошани такої, як українські *матері*. Українські *ікони* стверджували материнську велич, підкреслювали пошану до неньки.

В іконі втілювалося народне уявлення про красу, доброту, співчутливість, безмежну материнську любов (*О. Охупкін*).

● Назвіть використані в тексті іменники, що вживаються тільки у формі однини. Звіртеся з поданою нижче таблицею.

Більшість іменників може уживатися у формі однини і множини: *оселя* — *оселі*, *рушник* — *рушники*, *вікно* — *вікна*.

Іменник у формі однини вживають для позначення одного предмета, іменник у формі множини — двох і більше предметів.

Проте є іменники, що вживаються **тільки у формі однини**, це:

власні назви	<i>Говерла, Дунай, Харків, Світязь, Оксана, Микола</i>
слова з абстрактним значенням	<i>добро, совість, дружба</i>
назви почуттів	<i>радість, вірність, кохання, співчуття, сором</i>
назви речовин	<i>молоко, масло, срібло, пісок, залізо, руда</i>

Лише форму однини мають **збірні іменники**, що позначають сукупність однакових або подібних предметів, які сприймаються як єдине ціле: *товариство, студентство, молодь, рідня, коріння, листя, мушва*.

Деякі іменники мають **форму тільки множини**, це назви:

окремі географічні	<i>Черкаси, Прилуки, Карпати, Альпи, Афіни</i>
парних предметів	<i>ворота, ножиці, окуляри, перила, штани</i>
почуттів, станів	<i>веселощі, прикрощі, гордощі, заздрощі</i>
сукупності предметів	<i>гроші, фінанси, джунглі, хащі, надра</i>
відрізків часу, обрядів, свят, ігор	<i>канікули, іменини, вечорниці, шахи</i>
речовин	<i>дріжджі, консерви, парфуми, вершки</i>

Увага! Іменники *людина* — *люди*, *дитина* — *діти*, *курка* — *кури*, *радість* — *радощі* і под. є спорідненими словами, а не співвідносними формами однини та множини, друге слово в кожній парі — іменник, що вживається тільки у формі множини.

Грамотичним виявом форм однини та множини є відмінкові закінчення: *дорог[а]* — *дорог[и]*, *пісн[я]* — *пісн[и]*, *селянин[и]* — *селян[и]*. Значення граматичного числа невідмінюваних іменників виражається поєднанням з іншими словами: *вдале селфі* — *вдалі селфі*; *злетів фламінго* — *злетіли фламінго*.

363. Прочитайте прислів'я. Визначте іменники, що вживаються: 1) тільки у формі однини; 2) тільки у формі множини. Звертеся з таблицею.

- Честь цінніша від золота.
- І на наші ворота колись сонце погляне.
- Залізо випробовується у вогні, а людина — в біді.
- Сукно вибирай за міцність, а приятеля — за порядність.
- Як на гріх, то й граблі стріляють.
- Ти будеш косить, а я штани носить.
- Лінощі сплять, а злидні відгонять від них мух.
- Добре здоров'я дорожче за багатство.
- Було б озеро, а жабва знайдеться (*Нар. творч.*).

- Назвіть слова, що називають риси характеру, витлумачте їхню суть.

364. Іменники, що вживаються: 1) тільки у формі однини; 2) тільки у формі множини — запишіть у дві колонки відповідно.

Дунаївці, Львів, Суми, Перемишляни, Звенигородка, Україна, алюміній, ясна, боротьба, сани, терези, макарони, вермішель, ночви, бетон, хащі, тісто, свинець, вінця, мідь, мед, кури, сум.

- Позначте у словах вивчені орфограми.

365. Попрацюйте в парах. Перепишіть, добираючи до поданих у дужках іменників спільнокореневі збірні.

1. Поки дзвонили, наше (козаки) голилося, взувалося, одягалося (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Іду до мосту, де (парубки) збираються (*Гр. Тютюнник*). 3. У небі летіло багато різного дрібного (птахи) (*О. Довженко*). 4. На вулицю висипала (діти) і збудила тишу криком та дзвінким сміхом (*М. Коцюбинський*).

- Визначте число й рід утворених збірних іменників.

366. Попрацюйте в групах. Прочитайте, визначте іменники, що вживаються тільки у формі однини.

Якою є вікова періодизація молодого віку? Іншими словами, доки тебе вважатимуть молодим? Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молодості вважається період від 16 до 30 років. Існують й інші погляди на вікові межі: 11–25, 15–28, 16–24... Йдеться про чудову пору, пов'язану зі школярством і студентством.

Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою — 35 років.

В основу цієї точки зору (14–35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення тривалості входження в соціум.

Проаналізувавши основні закономірності поведінки та свідомості сучасної молоді, можна простежити певну особливість: молодь стає все більш прагматична, самостійна, незалежна; націлена на саморозвиток і самореалізацію в житті. І, що важливо: юнь нечітко визначена щодо культурних запитів, ціннісних та культурних орієнтирів!

Хоч для будь-якого віку засади порядності й людяності загалом є незмінними. Просто треба тримати душу в чистоті. А це вже справа культури, совісті й честі кожного (*З журналу*).

- Визначте тему й головну думку тексту. З'ясуйте його стиль, свою думку доведіть.
- Складіть план тексту. Доповніть план запитаннями про вибір молоддю життєвого шляху, уявлення про майбутнє.
- Перекажіть текст за розширеним планом.

- Поцікавтесь веб-ресурсом для самоосвіти «Prometheus» — <https://prometheus.org.ua>. Обговоріть у класі, у який спосіб можна його використовувати.

367. Перепишіть, указуючи після іменників, що вживаються тільки у формі множини, їх відмінок.

1. Міжнародний аеропорт «Київ» розташований у Жулянах на південно-західній околиці столиці між Теремками і Борщагівкою (3 Вікіпедії). 2. Пісні злітають над Карпатами, в херсонських котяться степах (М. Рильський). 3. До гострих пахоців гречок примішувався свіжий дух материнки, ромену та чебрецю (О. Кониський). 4. Ворона з'їла гаву, сиром закусила — у лестоцах бува магічна сила! (В. Лагода) 5. Що більше гонору, то більше лінощів (Нар. творч.).

- Провідміняйте іменники: Бровари, Горішні Плавні, джинси, гроші (усно).

§ 44

Складні випадки відмінювання іменників

У реченні іменники поєднуються з іншими словами. При цьому вони змінюють свою форму, тобто відмінюються.

За особливостями відмінювання іменники поділено на чотири угруповання — **відміни**. У певному відмінку іменники кожної з відмін мають однакові закінчення.

ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМИНИ

Відміна	Рід	Закінчення в початковій формі	Приклади
I	чоловічий, жіночий, спільний	-а (-я)	Микол ^а , Оксан ^а , книжк ^а , пісн ^я , душ ^а , судд ^я , старост ^а
II	чоловічий, середній	нульове □ або -о, -е, (на письмі -я)	дуб [□] , берез [□] , батьк [□] , озер [□] , сонц ^е , подвір ^я
III	жіночий	нульове □	гідність [□] , любов [□] , а також іменник мат ^и
IV	середній	-а, -я — у словах, що при відмінюванні мають суфікси ^а т, ^я т, ^е н	дівч ^а (дівч ^а т ^и), хлоп ^я (хлоп ^я т ^и), ім ^я (ім ^е н ^и)

До жодної з відмін не належать:

- іменники, що вживаються тільки у формі множини: *ліки, двері, сани*;
- незмінювані іменники: *метро, табу, селфі*.

368. Запишіть іменники в чотири колонки за відмінами.

Край, Дніпро, земля, серце, любов, дитя, гордість, світлиця, горня, затишок, щастя, спокій, упевненість, оселя, радість, орля, буквар, мрія, буря, вінок, лисеня, плем'я, матуся, матір, голуб'ятко, повість, відкриття, коліща, пуща, син, латаття, свіжість, кущ, подорож.

- Доберіть до слова *птах* спільнокореневі іменники, що належать до різних відмін.
- Назвіть серед записаних слів ті, що називають почуття. До якої відміни належить більшість із них?

369. Прочитайте, визначте іменники І відміни, з'ясуйте їх відмінок. Виділіть закінчення.

1. Краще хліб з водою, ніж жити чужиною. 2. Земля ціниться коло-сом, а людина — працею. 3. Куди тобі кисіль їсти, як кашею заляпався? 4. Не лізь із сокирою, де пила не була. 5. Добрий мисливець і листок кулею зітне. 6. Кіт гострить кігті не тоді, коли стрибає за мишею. 7. Не будь вівцею, бо вовки поряд. 8. В очі лисицею, а поза очі — вовчицею (*Нар. творч.*).

- Простежте відповідність між голосними *о, е* в закінченнях орудного відмінка однини іменників І відміни, їх належності до різних груп. Яке закінчення мають іменники твердої групи? м'якої? мішаної?

Іменники І відміни **у формі орудного відмінка однини** мають такі закінчення:

- іменники твердої групи — *-ою*: *калин[ою], сил[ою]*;
- іменники м'якої та мішаної груп — *-ею*: *красун[ею], тиш[ею]*, після голосного й апострофа — *-ею*: *ліні[ею], Софі[ею], сім[ею]*.

ОРФОГРАМА:

літери *о, е, є* в закінченнях орудного відмінка однини іменників І відміни:
сестрою, волею, площею

370. Заверште кожне з речень, поставивши подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини.

З (матуся) я зазвичай обговорюю ... Із (бабуся) ми найчастіше говоримо про ... Спільно з (рідня) ми вирішуємо такі питання: ... Щиро захоплю-

юся (вчителька), яка ... З (однокласниця) цікаво обговорити ... У розмові з (подруга) ми звіряємо одне одному ...

- Витлумачте значення фразеологізмів з *легкою душею, розквітати душею, уболівати душею*. Складіть із кожним із них речення (усно).

- Як ви розумієте поетичний рядок: *Життєва нива колеться стернею* (О. Довгоп'ят)? Розкажіть, як можна і треба перемагати життєві труднощі. Уживайте слова і словосполучення *правда, доля, сила волі, душа* у формах непрямих відмінків.

371. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній граматичній формі.

Прогнозування, уявлення, обмірковування бажаних подій людина називає своєю (мрія). Саме вона, мрія, тісно пов'язана з уявою та (фантазія), з думкою, піснею, (поезія). Часом мрія окреслює образ майбутнього, поєданого з цілком реальною (надія) (*З Інтернету*).

- Розкажіть, про що ви мріяли в дитинстві. Про що мрієте тепер? Чи пов'язані юнацькі мрії з дитячими? Яким чином?

- Витлумачте вислів: *Усе, що існує на світі, колись було мрією*.

- Що ви робите, щоб перетворити свою мрію на дійсність?

372. Як би ви пояснили меншому братику чи сестричці значення фразеологізму *Давид і Голіаф*? Як би розповіли про походження вислову? Складіть текст такого пояснення, використавши у формі орудного відмінка однини словосполучення: *неймовірна силища, міцнюща ручища, страхітлива паща, звичайна праща*.

- Який повчальний висновок має впливати з вашої розповіді?

373. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

У працях цього науковця простежується українське підґрунтя, щ..ре захоплення коза..ьким свободолюбством та запорі..ькою вольниц..ю. Проте між вол..ю та свобод..ю він проводить ч..тку лінію, ро..діляючи їх виразною меж..ю. Микола Бердяєв застерігає від негатив..зму, закл..кає до заняття творчою прац..ю, самоосвіт..ю. Злет людини, на його думку, має відбутися лише з добровільною самодисциплін..ю. Свобода особистості, натхненна творчість гартують людину (*З журналу*).

- Позначте у словах вивчені орфограми.

- Як ви розумієте такі поняття, як *свобода особистості* та *самодисципліна*? У який спосіб вони пов'язані? Дайте на це запитання розгорнуту письмову відповідь двома-трьома реченнями.

§ 45

Закінчення іменників чоловічого роду II відміни. Відмінкові закінчення іменників з конкретним та абстрактним значенням

374. Прочитайте. Визначте іменники чоловічого роду, з'ясуйте відмінок кожного.

1. Добрий розум прилаштовує нас до будь-якого способу життя (*Г. Скворода*). 2. Спроможності вашого мозку безмежні, тож головне — перекопати себе в цьому (*Р. Кіосакі*). 3. Учень має остерігатися єдиного страшного тирана — невігластва (*В. Гюґо*). 4. Талант — це здатність вірити в успіх і йти до успіху (*Дж. Леннон*). 5. Знати багато мов — значить мати багато ключів до одного замка (*Вольтер*).

- Назвіть іменники у формі родового відмінка, визначте в кожному закінчення.

У **родовому відмінку** однини іменники II відміни мають закінчення *-а(-я), -у(-ю)*. Уживання закінчень пов'язане з лексичним значенням іменників.

Закінчення <i>-а(-я)</i> мають іменники, що означають:	Закінчення <i>-у(-ю)</i> мають іменники, що означають:
назви істот: людей, тварин, персонажів казок, власні імена та прізвища: <i>батьк[а], Іван[а], учн[я]</i>	назви збірних понять, речовин, матеріалу: <i>люд[у], хор[у], ансамбл[ю], цукр[у]</i> (але <i>хліб[а], борщ[у]</i>)
назви населених пунктів: <i>Київ[а], Париж[а], Лондон[а], Бориспол[я]</i>	географічні назви (крім населених пунктів): <i>Кавказ[у], Єгипт[у]</i>
назви конкретних, чітко окреслених предметів, речей: <i>зошит[а], олівц[я], дуб[а], ключ[а], нож[а]</i>	абстрактні поняття, процеси: <i>мир[у], рух[у], прогрес[у], футбол[у], вальс[у], іспит[у], ритм[у], міф[у], розвитк[у]</i>
чітко окреслені поняття (терміни) певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя: <i>іменник[а], атом[а], радіус[а]</i>	назви почуттів, фізичного або психічного стану: <i>сум[у], бол[ю], гнів[у], жах[у], переляк[у], сором[у]</i>
назви мір довжини, ваги, часу, кількості, площі, грошових одиниць: <i>метр[а], грам[а], тижн[я], відсотк[а], долар[а]</i> (але <i>ранк[у], рок[у]</i>)	назви явищ природи, просторових понять: <i>вітр[у], дощ[у], мороз[у], землетрус[у], степ[у], луґ[у], майдан[у]</i>

375. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка однини. Skorистайтеся таблицею.

1. О мій народе, (Прометей) ти маєш душу молоду (*В. Сосюра*). 2. Душі (народ) глибина відкрилася усім (*М. Рильський*). 3. Довіку земля не знала такого безкрайного (вітер)! (*О. Ольжич*) 4. І такі бувають рани, що нема на них (бальзам), що нема на них завоїв, окрім (панцир) твердого (*Леся Українка*). 5. Багато (ліс) — не губи, мало (ліс) — бережи, немає (ліс) — посади (*Нар. творч.*).

- За якими словниками можна перевірити відмінкові закінчення дієслів?

376. Прочитайте. Визначте відміну та відмінок виділених іменників.

Сучасна молодь не може уявити життя без можливості вийти на зв'язок будь із ким у будь-який час, тобто без *телефону*.

До речі, і мобільний телефон, і смартфон, навіть електронна книжка — усі ці пристрої мають безпосереднє відношення до *терміна* «гаджет», адже це всього-на-всього його різновиди.

Ну, от як обійтися без сучасних засобів мобільного зв'язку — *телефона*, а ще краще гаджета?

Технології мобільного зв'язку невпинно розвиваються, і спричинено це передовсім нетривалістю *терміну* використання гаджетів: усього 8–12 годин автономної роботи.

- Поясніть, від чого залежить відмінкові закінчення виділених у реченнях двох колонів іменників.

У деяких іменників II відміни відмінкове закінчення залежить від значення слова:

- *телефона* (про апарат) — *телефону* (про вид електрозв'язку);
- *терміна* (про чітко окреслене поняття науки) — *терміну* (про проміжок часу);
- *акта* (про документ: постанову, указ) — *акту* (про прояв діяльності, подію, вчинок);
- *рахунка* (про документ) — *рахунку* (про математичну дію);
- *блока* (про частину механізму, споруди) — *блоку* (про об'єднання держав).

Увага! Написання закінчень іменників II відміни в родовому відмінку однини бажано перевіряти за словником.

377. Перепишіть, вибравши з дужок закінчення. Звертєся з поданими нижче словниковими статтями.

1. Роботу органів мовного апарат(а,у) координує головний мозок, підпорядковуючи техніку вимовляння творчій волі мовця (*З підручника*).

2. У добу цифрових технологій не потрібно проявляти фотознімки — достатньо призвичаїтися до можливостей свого фотографічного апарат(а,у) (З інструкції). 3. Ніжні, тендітні квіти з папер(а,у) неодмінно прикрасять будь-яке свято (З реклами). 4. Мова будь-якого ділового папер(а,у) має відповідати загальнолітературним нормам сучасної української мови (З посібника).

Апарат. 1. Р. в. -а. Одиничний прилад, пристрій. *Підійшов до телефонного апарата.* 2. Р. в. -у. Сукупність органів, що обслуговують певну ділянку державного життя. *Працівники апарату Міністерства культури.* 3. Р. в. -у, фізіол. Сукупність органів, що виконують певні функції в організмі. *Діяльність травного апарату.*

(Зі словника-довідника з культури української мови)

Папір. 1. Р. в. -у. Матеріал для писання, друкування, малювання і т. ін., виготовлений із ганчіркової, деревної та іншої маси. 2. Р. в. -а. Письмовий документ офіційного характеру.

(З короткого тлумачного словника української мови)

УВАГА! Якщо ви не маєте можливості скористатися словником, звертайте увагу на лексичне значення слів, які можуть мати різні закінчення:

Іменники конкретного значення: -а, -я	Іменники абстрактного значення: -у, -ю
дзвона (про сигнальний підвісний інструмент)	дзвону (про звук, дзвеніння)
каменя (про окремий уламок)	каменю (про будівельний матеріал)
колоса (про суцвіття рослини)	колосу (збіжжя, колосся)
малюнка (про конкретне зображення предмета на площині)	малюнку (про зображення як таке)
серфінга (про засіб — дошку для плавання)	серфінгу (про вид спорту)

378. Перепишіть, дописуючи до слів відмінкові закінчення. На що ви зважали, вибираючи їх?

1. З одного камен(я,ю) муру не буває. 2. Він і з пух(а,у) мури зведе. 3. Проти вітр(а,у) піском не посиплеш. 4. З глини не матимеш булки, з піск(а,у) не спечеш хліб(а,у). 5. Ухопив, як шилом борщ(а,у). 6. Немає кращого знак(а,у) згоди за мовчання. 7. У лицеміра лице з цемент(а,у).

8. Говорить, наче хліб(а,у) три дні не їв. 9. Жаднюга, поки торт(а,у) не дійсть, не заспокоїться. 10. Без кожух(а,у) нема дух(а,у) (*Нар. творч.*).

● Які з прислів'їв можна використати для характеристики людини? Яку рису кожне з них увиразнює?

379. Попрацюйте в групах. Прочитайте уривок зі спілкування на форумі веб-сайта «Моволюби».

Словниченко	Дата: Вівторок, 25.12.2018, 16:32 Повідомлення # 28
 <p>Група: Користувачі Повідомлень: 28 Статус: Offline</p>	<p>Не розумію, навіщо витрачати час на зазубрювання правил, якщо є словники? Маю на увазі передусім електронні, тобто онлайн. Мить — і потрібне слово знайдене. Рух мишкою — і ось воно, закінчення іменника у формі родового відмінка! Дуже раджу неперевершений словник із дзвінкою назвою «Дзвона чи дзвону? або -А (-Я) чи -У (-Ю) в родовому відмінку!»! Підказую адресу: http://rodovyi-vidminok.wikidot.com/ Особисто я звірюю зі словником мало не кожне третє слово! Зручно, швидко, цікаво! (😊)</p>

Чесна-пречесна	Дата: Вівторок, 25.12.2018, 17:10 Повідомлення # 20
 <p>Група: Користувачі Повідомлень: 20 Статус: Offline</p>	<p>Я так само зі словниками дружу змалечку (десь класу з п'ятого)! Але трапляються ситуації, коли до словника, по-перше, не дотягнутися, а по-друге, користуватися ним нечесно, бо йдеться про ТВОЇ знання мови. Контрольна! Іспит! ЗНО! Не будеш же обманювати людей і себе! Багато чого треба не тільки РОЗУМІТИ, а ще й ЗНАТИ... Ми ж не роби, щоб усе зводити до автоматичного запам'ятовування. Щодо закінчень родового відмінка, то там усе побудовано на логіці: як ти вмієш розрізнити, відрізнити, пояснити... Йдеться про розвиток мислення, врешті-решт про інтелект, який не можна (і не треба) замінювати липучкою запам'ятовування!</p>

● Включившись в обговорення, сформулюйте й викладіть власні думки щодо дискусійного питання, обґрунтовуючи свою позицію якнайретельніше.

● Доберіть нікнейми, які відповідають змісту ваших висловлень.

● Складіть список інтернет-адрес словників, із якими може і має, на вашу думку, працювати школяр. У чому перевага словників онлайн? Чому повністю замінити звичні «паперові» словники електронними поки що не вдається?

У **давальному відмінку однини** іменники чоловічого роду II відміни мають такі закінчення:

тверда група	мішана та м'яка група	тверда група
-ові, -у: директор[ові] директор[у] поет[ові], поет[у]	після приголосного — -еві, -у (у м'якій групі на письмі -ю): товариш[еві], товариш[у] велетн[еві], велетн[ю]	після голосного і апострофа — -еві, -у (на письмі -еві, -ю): геро[еві], геро[ю] слов[еві], слов[ю]

Тільки закінчення -у мають власні назви, у яких є суфікси -ов, -ев, -ін, -ин: Києв[у], Харков[у], Канев[у], Глібов[у], Щоголев[у], Щепкін[у].

Якщо особа називається кількома іменниками, закінчення, з метою уникнення одноманітності, чергуються: директор[ові] Петр[у] Семенович[еві] Терещенк[у], лікар[еві] Панченк[у] або лікар[ю] Панченк[ові].

ОРФОГРАМА:

літери о, е, є в закінченнях давального відмінка однини іменників II відміни: громадянин[ові], учителе[еві], добродіє[еві]

380. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини.

1. Не вір (цап) в капусті, а (вовк) в отарі. 2. Віл (кінь) не товариш. 3. Звички лева не пасують (лис). 4. Сопілка — (вівчар) втіха. 5. Не спаруєш голубки і півня, бо голубка (півень) не рівня. 6. (Заєць) не треба кущів показувати, а (ведмідь) — лісу. 7. Де (звір) живеться, там він і ведеться (Нар. творч.).

● Прочитайте записані прислів'я, замінюючи утворені вами відмінкові форми на паралельні.

381. Імена та прізвиська названих осіб поставте у формі давального відмінка.

Учитель Роман Шешук, журналіст Матвій Данилюк, психолог Григорій Петраш, науковець Олексій Гармаш, інженер Віталій Палій, програміст Йосип Мельник, промисловець Семен Коломієць, режисер Оксен Ягнич, краєзнавець Ігор Костюк.

● Прочитайте утворені словосполучки, називаючи можливі паралельні відмінкові форми іменників.

У **знахідному відмінку однини** іменники II відміни —

- назви **істот** мають таку ж форму, як у **родовому відмінку**: зустрів однокласник[а], хлопц[я], товариш[а];

- назви **неістот** мають звичайно таку форму, **як у називному відмінку**: бачу завод□, інститут□, папір□, алюміній□.

Іменники — назви **неістот**, що називають чітко окреслені предмети, мають паралельні форми: *узев олівець — узев олівця; написав лист — написав листа*.

Частіше перевагу надають формі, як **у родовому відмінку**: *нагострив нож□, посадив дуб□, вирвав зуб□*.

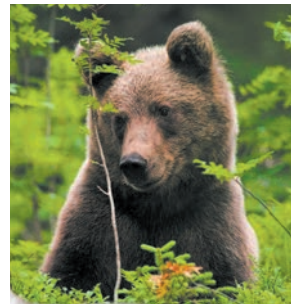
382. Перепишіть, розкриваючи дужки та ставлячи іменники в потрібній грамати́чній формі.

Вирушаючи до лісу на прогулянку, по ягоди чи гриби, можна зустріти дикого (звір). Уникнути серйозних неприємностей допоможуть прості поради.

Якщо ви побачили (ведмідь) або (вовк) здалеку — обережно обійдіть (хижак). Рухаючись лісом групою, галасуйте — гучний шум змусить звіра обминати ваш дружний гурт стороною.

Місцину, де ви раптово виявили ведмежого або вовчого (синок), залиште негайно. Пам'ятайте: його мати десь поруч. Щоб захистити свого (улюбленець), вона нападе не замислюючись.

Якщо звір несподівано з'явився прямо перед вами, не панікуйте і не біжіть. Повільно відступайте назад, не повертаючись до звіра спиною. Здійміть гучний крик, підніміть рюкзак чи мішок, візьміть у руки светр — це збільшить ваш «розмір» і допоможе відлякати (звір). Почувши різкий і гучний крик, шум чи свист, він зазвичай мудро відступає. Тільки витримка і холоднокровність допоможуть вберегтися (*З веб-сайта «Лісівник»*).

- З формою якого відмінка збігається та грамати́чна форма, у якій ви поставили подані в дужках іменники?

- Визначте в тексті вжиті у формі знахідного відмінка однини іменники II відміни — назви неістот. З формою якого відмінка збігається їхня форма?

- Складіть застереження малим дітям щодо безпечної поведінки на воді й біля водойм. Використайте словосполучки (на вибір): *не забувайте рятувальний(ного) круг/круга, використовуйте матрац, втратили з поля зору товариша, не бачити берег/берега, здіймайте галас, подавайте сигнал/сигнала, хапайте телефон/телефона, кличте рятувальника*.

В орудному відмінку множини іменники чоловічого роду II відміни

- твердої і мішаної груп мають закінчення *-ами*: вагон□ами, товариш□ами;
- м'якої групи — *-ями*: крол□ями, подвір'я□ями.

Деякі іменники мають паралельні закінчення: крил[ами] — криль[ми]; кост[ями] — кість[ми]; колес[ами] — колісь[ми], чобот[ами] — чобот[ями] — чобіть[мі].

383. Витлумачте значення кожного із фразеологізмів.

Лізти з чобітьми в душу. Кресати чоботами. Під крильми. Як муха крилами зачепила. Лягти кістьми. Гриміти костями.

- Прокоментуйте різні граматичні форми іменників.
- Складіть із трьох фразеологізмами (на вибір) речення.

У місцевому відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни мають закінчення:

- назви **істот**:
 - -ові, -у (тверда група): *при батькові* — *при батьк[у]*;
 - -еві(-єві) (м'яка, мішана групи): *на коневі* (форми *на коні, ослі, верблюді* вживають стосовно істот, але не людей);
- назви **неістот** -у(-ю):
 - іменники із кінцевим -к: *лісок* — *у ліск[у]*, *будинок* — *у будинк[у]*, *літак* — *у літак[у]*, *рушник* — *у рушник[у]*;
 - односкладні іменники з наголошеним закінченням: *на шлях[у]*, *у степ[у]*, *в бо[ю]*, *у кра[ю]*, *в га[ю]*, якщо наголос переходить на корінь слова, — -ї: *у кра[ї]*, *в га[ї]*.

Інші назви **неістот** мають переважно закінчення -і(-ї): *на стол[і]*, *камен[і]*, *в автомобіл[і]*, *у магазин[і]*, *у музе[ї]*, *у Києв[і]*, *Харков[і]*.

Увага! Кінцеві приголосні [г], [к], [х] перед закінченням -і чергуються із [з], [ц], [с]: *на пороз[і]*, *в універмаз[і]*, *на боц[і]*, *у рус[і]*.

384. Прочитайте, поясніть відмінкові закінчення іменників II відміни.

1. У нашій раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим. 2. В тім гаю, у тій хатині, у раю, я бачив пекло... 3. Закувала зозуленька в зеленому гаї, заплакала дівчинонька — дружини немає. 4. А калина з ялиною та гнучкою лозиною, мов дівчаточка із гаю вихожаючи, співають. 5. І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї... (З *тв. Т. Шевченка*)

- Прокоментуйте варіативність відмінкових закінчень іменників.
- Як ви розумієте вислів: *Ми на вічному шляху до Шевченка* (І. Дзюба)?

385. Перепишіть прислів'я, ставлячи іменники у формі місцевого відмінка однини.

1. Що на умі, те й на (язик). 2. Держи язик на (зашморг). 3. Просили на дорозі, щоб не були на (поріг). 4. Не ори чужої межі, то й не будеш

у (гріх). 5. Не шукай грибів у ведмежому (барліг). 6. Переплив море, та й при (берег) втопився. 7. Краще хліб у коморі, ніж перо на (капелюх). 8. Сій овес у (кожух), а жито в брилі (*Нар. творч.*).

- Якій нормі літературної мови підпорядковується чергування звуків?

386. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній граматичній формі. Які з іменників мають паралельні форми?

1. Ой, у (лісок), на жовтім (пісок) росте деревце. 2. При працювитуому (батько) і діти не ледачі. 3. На (рушник) квіти, як у (квітник). 4. В чужім (край) і солов'ї не тьохкають. 5. Хочеш спокою — готуйся до (бій). 6. Хто бував на (кінь), бував і під конем (*Нар. творч.*).

- Витлумачте значення останнього речення. До якого випадку можна застосувати цей фразеологізм? Складіть про це жартівливе оповідання.

Практична риторика

Аргументи і доказовість

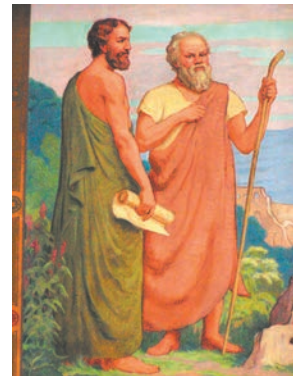
387. Прочитайте. Укажіть у тексті речення, що містить тезу й аргумент.

Книга Платона «Держава» написана ним від імені його вчителя філософа Сократа. Цю книгу завжди неправильно читають, думаючи, що вона про державу. Насправді в книзі Платона важливий не образ держави, а образ печери.

Уявіть, що ми всі живемо в печері, і єдине світло, яке проникає туди, деś сховане від нас. Усе, що ми бачимо, — це тіні, які рухаються довкола і відбивають світло. Ми це сприймаємо як єдину радість.

Насправді найбільше щастя — це вийти на світло. Платон роздумує, що станеться з людиною, яка вийде з печери. Однозначно відбудеться переворот у мисленні!

Але коли ця людина повернеться в печеру і розкаже іншим, що існує вища істина, скоріше за все, її висміють і не зрозуміють.

Попри це, весь сенс людського життя — це вийти з печери, тому що людина покликана до світла, до вищості. І коли ми стараємося вийти з темряви, одразу стаємо тими, ким маємо бути, і наш масштаб мислення зростає (*За Я. Грицаком*).

- Розкрийте алегорію образів печери і світла, якого прагне людина. Чому вихід з темної печери філософ вважає за сенс людського життя?
- Як ви розумієте сенс словосполучень *переворот у мисленні* та *масштаб мислення*?
- Як пов'язані мислення і мова? Відповідь побудуйте у формі роздуму, сформулювавши тезу й підтвердивши її аргументом (або кількома аргументами).

Роздум-доведення обов'язково включає такі частини:

- *тезу* (положення, істинність якого потрібно довести);
- *аргумент* або *кілька аргументів* (наводяться для доведення тези).

Теза й аргументи — це **судження**, виражені реченнями, які можна побачити (якщо вони написані) або почути (якщо вони вимовлені).

Якщо теза й аргумент не пов'язані логічним зв'язком і існують окремо, вони не утворюють доведення.

Якщо ж теза доводиться (обґрунтовується) аргументами, то внаслідок цього вона визнається **істинною**.

Вимоги до аргументів — істинність, несуперечливість, достатність.

Логічний зв'язок тези з аргументом забезпечує **доказовість**.

388. Попрацюйте в парах. Прочитайте. Виконайте подані після тексту завдання.

Один з учнів якось спитав Сократа:

— Чому на твоєму чолі не буває ознак печалі? Ти завжди щасливий.

Сократ відповів:

— Я вічно щасливий, тому що не маю про що шкодувати, втративши.

- Як ви думаєте: чи може почуватися щасливою людина, якій немає чого втрачати? Складіть про це роздум-доведення, сформулювавши тезу та дібравши на її підтвердження (або спростування) аргумент або кілька аргументів.
- Чи можна тему такого роздуму-доведення вважати дискусійною? Сформулюйте тему дискусії.

389. Попрацюйте в групах. Оберіть одну з поданих тем. Складіть до обраної теми (тези дискусії) питання, розподіліть їх між членами групи, доберіть аргументи.

Навіщо Україні український Інтернет?

Які європейські цінності можуть об'єднати сучасних українців і українців?

Перфоманс «Двері в мистецтво майбутнього чи скороминуща мода?». Кого з наших сучасників (сучасниць) можна вважати успішним?

Чи все у виборі життєвого шляху залежить від самого випускника (випускниці)?

Чи можна уникнути конфлікту між дітьми й батьками?

390. Доберіть аргументи для доведення або спростування кожного з питань попередньої вправи.

Полемічні прийоми

Полеміка — зіткнення різних поглядів під час обговорення важливих питань: наукових, політичних, мистецьких.

Особливість полеміки полягає в тому, що основні зусилля сторін, що беруть у ній участь, спрямовані на утвердження власних поглядів.

Якщо метою дискусії є пошуки компромісу, то завдання полеміки — відстоювання й утвердження певної позиції, яка може бути суперечливою, а то й хибною.

Поза тим, головні засади полеміки — чесність, порядність, принциповість, поважливе ставлення до опонентів.

391. Прочитайте уривок із публікації в районному ЗМІ. Сформулюйте проблему, навколо якої відбувається полеміка. Чи є ця проблема суспільно важливою?

Уже вигляд будівельного паркана довкола руїн старовинної церкви викликає не просто незадоволення, а обурення та гнів. Певно, гостям нашого міста таке видовище видається непристойним. Ті, хто побував за парканом, розповідають, що бачили... непристойне звалище.

Батьки міста пояснюють таку несосвітену ганьбу відсутністю фінансування.

Церква, про яку йдеться, є пам'яткою історії, хай поки що й не занесеною до відповідного реєстру, проте безцінною для наших земляків. Зведена десь у XVI столітті, вона є свідком життя нашого міста впродовж чотирьохсот років. Пережила криваві війни, вистояла під час пожеж, зруйнована людською байдужістю й недбалістю.

Розв'язана навколо реставрації пам'ятки полеміка час від часу спалахує під впливом публікацій у пресі. Пам'ятаємо пристрасні статті вчителів історії шкіл нашого району, підтримуваних іменитими науковцями, причому не лише істориками, а й архітекторами й мистецтвознавцями.

Та полеміка пригасає, ретельно задмухувана тими, хто відбудову святині й повернення народові гідності вважає за негідну уваги метушню.

Певно, настав час розв'язати цю проблему. Для незалежної України плекання історичної пам'яті є справою національного й державного значення.

- Назвіть пам'ятки історії вашого міста (області, району). Чи обговорює громада питання їхнього збереження? Якщо такі обговорення вам відомі, розкажіть про них.
- Яка форма для обговорення наболілих питань є, на вашу думку, найбільш придатною: диспут, дискусія чи полеміка? Відповідь обґрунтуйте.

392. Попрацюйте в групах. Підготуйтеся до ділової гри: проведення полеміки з приводу проблеми, порушеної в тексті, поданому в попередній вправі. Для цього сформулюйте тему обговорення, доберіть і запишіть аргументи з позицій «так» і «ні».

- Обговоріть дібрані аргументи. Визначте серед них найбільш сильні, відсійте слабкі.
- Ознайомившись із поданою таблицею, оберіть прийоми, які ви хотіли б застосувати в полеміці. Які з прийомів ви вважаєте за найбільш ефективні? Чому?
- Ще раз перегляньте дібрані вами для полемізування аргументи. Поміркуйте: які прийоми можуть застосувати проти кожного з аргументів опоненти. Урахуйте це (обміркуйте відповідь або відмовтеся від аргумента).

Полемічні прийоми

прийом	мета
виявлення невідповідностей і суперечностей у поглядах опонента, однобічності його позицій	розкриття хибності позицій опонента, виявлення логічних помилок
зіставлення суб'єктивних прагнень опонента з його об'єктивною метою	роз'яснення справжнього смислу його позиції (матеріальних чи інших зацікавлень)
доведення аргументів опонента до абсурду	демонстрування сумних, а то й катастрофічних наслідків прийняття аргументів опонента (для цього можна удавано погодитися з його доказами, ніби договорюючи «за нього»)
відтягування заперечення	відтермінування відповіді з удаваних причин (розгубленості, забудькуватості) з метою завдання ефектного і несподіваного для опонента переможного «удару»

Полемічні прийоми

прийом	мета
«закотування гачка»	удавана згода з найбільш сильними доказами опонента, підтакування на його користь, після чого — несподівана демонстрація їхньої помилковості
удавана згода	демонстрація прагнення бути об'єктивним, удавана згода з висновками опонента, після чого — добре обміркований наступ із метою спростування суті його висновків

Прийнятними прийомами полеміки є *використання гумору, іронії, сарказму, сатири*. Застосування таких прийомів сприяє послабленню напруження, здійснює вплив на емоції слухачів, створює потрібний промовцеві настрій під час обговорення гострих питань.

Проте застосування таких прийомів не виключає необхідності дотримання правил етики: тактовності, поваги до опонентів.

Не слід забувати: учасники полеміки обговорюють погляди на певні питання (проблеми), а не осіб, які їх відстоюють.

393. Обравши ведучого, розіграйте полеміку, поділившись на дві команди: з позиції «за» (реставрувати старовинну церкву) та позиції «проти» (реставрація не потрібна). Застосовуйте обрані вами полемічні прийоми.

- Підбийте підсумки полеміки. Відзначте найбільш вдалі виступи. Чи застосовували промовці полемічні прийоми? Чи допомогли вони їм?

394. Як відомо, такі слова, як *фейк, тролінг, геймер, селфі*, популярні в мовленні молоді, що дозволяє говорити про мовну моду. Підготуйте й проведіть у класі дискусію або полеміку на тему «Мовна мода — це добре чи погано?».

Мистецтво відповідати на запитання

395. Прочитайте. Поясніть, чому відповіді на запитання іноді буває важче, ніж виступити з доповіддю.

Якось один відомий оратор прихворів у дорозі до міста, де мав виступати. Йшлося про скасування зустрічі, але водій, який працював у промовця кілька років, запропонував його виручити. Він стільки разів

слухав виступи оратора, що був упевнений, що зможе поспілкуватися зі слухачами замість нього.

Промовець погодився, проте застеріг водія, щоб той був обережний із відповідями на запитання.

Провівши в машині репетицію, обидва вирушили до слухачів, помінявшись плащами й капелюхами. Водій гордо ніс портфель оратора.

Лекцію було прочитано бездоганно: водій дійсно виступив блискуче. І тут відбулося те, чого боявся лектор: один зі слухачів поставив промовцеві каверзне запитання.

Не змигнувши оком, водій відповів: «Ваше запитання настільки просте, відповідь на нього настільки очевидна, що я попрошу відповіді мого водія, який випадково присутній у цій залі» (*З Інтернету*).

- Назвіть якості промовця, які виявляють його відповіді на поставлені слухачами запитання.
- З якою метою слухачі ставлять промовцеві після виступу запитання?

Слухачі ставлять ораторові запитання з різною метою:

- одержати більше інформації (доповнювальні);
- уточнити деталі змісту почутого (уточнювальні);
- дізнатися причини обговорюваних явищ, процесів, подій (проблемні);
- з'ясувати міру корисності прослуханого, перспективи застосування нових знань.

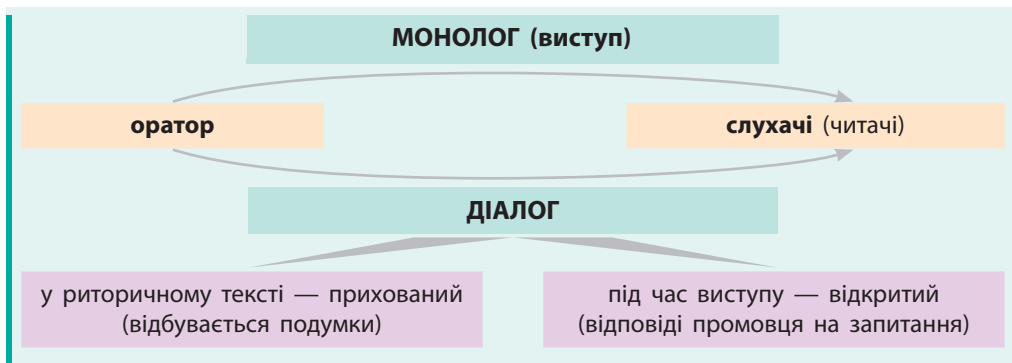
Відповідь промовця має бути чіткою, зрозумілою та стислою. Відповідаючи на запитання, промовець має виявити компетентність, увагу і повагу до думок і оцінок слухачів, тактовність.

396. Поясніть, як вибір виду запитання залежить від змісту виступу, від мети сприймання виступу слухачем. У чому полягає корисність спілкування промовця з аудиторією після виступу?

397. Витлумачте слова Євгена Сверстюка: «Я переконаний, що “діалогічний” принцип узагалі надзвичайно важливий для двадцять першого століття. У нашому суспільстві — безліч людей, які потребують якоїсь мудрої розмови і роздумів про пережите. Саме така атмосфера має лікувати людей зациклених, зі своїми глухими стереотипами».

Основна ознака риторичного тексту — його **діалогічність**. Такий текст (виступ) розраховано на спільну інтелектуальну діяльність того, хто створює-проголошує текст, і тих (того), хто його сприймає-розуміє.

398. Прочитайте риторичний текст (уривки з листа і статті Петра Яцика). Чи можна сказати, що в його основу покладено діалогічність? Поясніть.

Дорогі старшокласники! Я хочу поділитися з вами думками, які допомогли мені досягнути деяких успіхів. Моя філософія життя завжди була дуже проста: «Мале зроблене є завжди більше, ніж балаканина про найбільші подвиги».

Я народився в Україні і не відчуваю потреби вдавати, що я хтось інший.

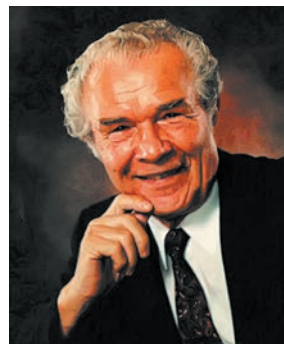
У західній культурі найбільшою образою є назвати когось перевертнем. Якби я вдавав, що я англієць, росіянин чи поляк, то не шанував би себе самого. А якщо людина сама себе не шанує, то як може сподіватися, що її пошанує хтось інший? Кожен гарно усміхається, але вважає таку людину неповноцінною.

Життя навчило мене: найкраще бути самим собою. Я був, є і помру українцем. Я завжди пильнував, щоб не принизити своєї гідності. Особливо важливо, щоб я як українець не принизив моїми діями гідності мого народу. Я гордий зі свого походження і вірю в краще майбутнє України.

Я вважаю, що Україна — це велике дерево, яке живиться соками української землі, а розпускає гілки по всьому світу. Деякі нездорові гілки всохнуть. Але корінь здоровий — гілки і галузки відростуть.

...Було багато таких, які віддали своє життя і вмерли за ідею України. Але є багато тих, що живуть і творять для тієї самої ідеї як в Україні, так і за її межами.

Якщо відновимо в собі правдиве почуття гідності — з того, що ми витримали й пережили,—

то ніхто не зможе нам перешкодити стати рівними з іншими визнаними народами світу. Ніхто не перешкодить нам почувати себе добрими для себе, нашого народу і світу.

...Головне в житті — не занепадати духом і вірити у кращий завтрашній день.

- Чи втратили слова Петра Яцика актуальність? Які його думки стосуються вічних істин?
- Які запитання, прочитавши текст, ви хотіли б поставити самим собі?
- Яка роль у житті суспільства ініціативних людей, добровольців і меценатів? Кого з таких особистостей ви можете назвати?
- Складіть план тексту. За планом усно перекажіть його.

399. Кого з наших сучасників вважають авторитетом нації? Чи має така особа володіти даром слова? Чи сприяє розвитку такого дару риторична компетентність? Викладіть свої думки в короткому творі-діалозі.

§ 46 Закінчення іменників III відміни в орудному відмінку

400. Прочитайте прислів'я. Порівняйте написання виділених іменників. До якої відміни належать ці іменники? Визначте їх відмінок.

1. Дружба — здоров'я душі, насолоджуйся кожною її *миттю!* (Грецьке)
2. Сухий хліб із *радістю* смачніший, ніж пиріг із горем (Німецьке).
3. *Любов'ю* викликають любов, а *жорстокістю* — страх і зневагу (Італійське).
4. Щастя й доброту в спілкуванні з *матір'ю* знайду (Чеське).
5. Чого *добрістю* не вдієш, того *злістю* не виграєш (Польське).

- Які іменники належать до III відміни? Чи поділяють такі іменники на групи?
- Які з ужитих у реченнях слів називають почуття? Витлумачте суть кожного.

В орудному відмінку однини перед закінченням -ю **кінцевий приголосний основи** іменника **подовжується** (на письмі позначається подвоєними літерами): *сталлю, ніччю, подорожжю*.

Якщо в початковій формі в кінці основи збігаються два різні приголосні звуки, **подовження немає** (на письмі немає подвоєних літер): *совістю, гідністю, скатертю*.

Після літер *б, п, в, м, ф* перед закінченням *-ю* ставлять апостроф: *кров'ю*, *любов'ю*, *матір'ю*.

ОРФОГРАМА:

подвоєні літери перед закінченням орудного відмінка однини іменників III відміни *тінню*, *розповіддю*, *сіллю*, *гуашшю*

401. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини.

Людина відрізняється від інших живих істот (духовність), а отже, (любов) до своєї батьківщини, (відданість) їй.

Абстрактним патріотизм не буває. Він живиться історичною (пам'ять), надихається (любов) до народу, його історії, мови та культури. Без цього людина схожа на корабель, що розминувся зі своєю (пристань) (*За О. Силінім*).

● Позначте в словах орфограму «подвоєні літери перед закінченням орудного відмінка однини іменників III відміни».

● Поясніть вислів *історична пам'ять*. Звертайтеся зі Словничком термінів.

402. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, літери.

1. Історія підносить факел над ніч..ю чорною (*М. Рильський*).
2. І пам'ят..ю живе земля під світлим небом України (*Д. Луценко*).
3. Правдою, совіст..ю світиться нам людина щира і чесна (*Б. Олійник*).
4. Людина прекрасна своєю людяніст..ю, незламніст..ю духу й творчим горін..ям (*За І. Матяш*).
5. Я йшов без сумнівів і страху, лишень би з чест..ю й гідніст..ю дійти (*З. Красівський*).
6. Не звикнуся з чужою рол..ю (*Т. Майданович*).

● Яким нормам літературної мови відповідає написання іменників III відміни у формі орудного відмінка однини? Обґрунтуйте подовження приголосних орфографічним правилом.

● Витлумачте останнє речення. Чи можна *грати чужу роль* у житті? Що це означає? Як цього уникнути?

403. Попрацюйте в парах. Прочитайте. Поставте за змістом прочитаного одне одному два уточнювальних і два проблемних запитання, вислухайте відповіді. Скористайтеся поданою на форзаці підручника таблицею «Види запитань».

Психологічною особливістю сучасних поколінь підлітків і молоді є зменшення відчуття щастя і повноти буття. Дехто з науковців навіть б'є на сполох: сучасне онлайн-покоління виростає толерантнішим, менш бунтівним, не надто щасливим і зовсім не підготовленим до дорослого життя!

Цікаво, що це явище пов'язують із поширеністю цифрових пристроїв. Річ у тім, що воно збіглося зі збільшенням на 50 % кількості школярів,

які мають смартфони. Зростання кількості часу, проведеного з цифровими медіа, спричинило різке зменшення тривалості безпосереднього, «живого» спілкування і, між іншим, сну. Саме поширеністю смартфонів пояснюють погіршення психологічної рівноваги молоді.

Утім, тотальне утримання від гаджета також не додає щастя. Для того, щоб відчувати себе щасливим, потрібно не відмовлятися від електронних пристроїв взагалі, а використовувати їх обмежено. З цифровими медіа потрібно проводити не більше двох годин на день — це підтверджено експериментально медиками й психологами.

Решту часу потрібно витратити на спорт і безпосередні соціальні контакти. Саме з такою активністю пов'язують відчуття щастя (*З журналу*).

Решту часу потрібно витратити на спорт і безпосередні соціальні контакти. Саме з такою активністю пов'язують відчуття щастя (*З журналу*).

● Проаналізуйте свої «стосунки» з гаджетом. Складіть і запишіть про це висловлення в публіцистичному стилі. Уживайте іменники *молодь, річ, кмітливість, пам'ять, рідкість, радість, обережність*.

404. Напишіть есе на одну з тем (на вибір). Скористайтеся поданою на форзаці підручника пам'яткою «Як написати есе».

«Гаджет у моєму житті: радість, біда чи клопіт?»

«Гаджети чи реальне спілкування?»

«Моє бачення сучасної школи».

- Написані есе розмістіть у блозі, організуйте в класі їх обговорення.
- Найбільш цікаві тексти оприлюдніть на шкільному веб-сайті.

405. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Що значить любити себе? То значить жити у згоді з власною гідністю (*Л. Гузар*). 2. Коли слава стає самоціллю вона увінчується безслав'ям (*П. Осадчук*). 3. Ще не написане те Слово що мов набат зове на бій що дише пам'яттю й любов'ю перемагає в боротьбі (*Т. Пащенко*). 4. Любов пов'язана передовсім із відповідальністю а вже потім це радість (*За Л. Костенко*). 5. Недуга це коли людина не переймається жодною духовною цінністю зважаючи тільки на матеріальні а ми не такі (*Б. Гаврилишин*).

- Визначте іменники III відміни, з'ясуйте відмінок і число кожного.
- Назвіть ваші цінності — духовні та матеріальні. Що, на вашу думку, краще: знехтувати одними на користь інших чи розумно їх поєднати? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

§ 47 Словозміна іменників IV відміни

У родовому відмінку іменники IV відміни мають закінчення **-и** (після суфікса **-ат-** (**-ят-**)) та **-і** (після суфікса **-ен-**): *лошати*, *маляти*, *імени*.

У давальному й місцевому відмінках однини іменники IV відміни мають закінчення **-і**: *лошаті*, *маляті*, *імені*.

У знахідному відмінку множини іменники IV відміни — назви істот мають паралельні форми: *Не вчи старого, як гусенят (гусенята) пасти* (Нар. творч.).

Суфікс **-ат-** (**-ят-**) буває в усіх відмінках іменників IV відміни, крім називного і орудного: *лошати*, *маляти*, але *малям*, *лошам*.

Суфікс **-ен-** буває в усіх непрямих відмінках однини іменників IV відміни, крім знахідного, та в усіх відмінках множини.

406. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Після кожного з іменників позначте в дужках його відмінок і число.

Зразок. Всі птахи захищають своїх (пташенята) — Всі птахи захищають своїх пташенят (Р. в. мн.).

1. Нема тої корови, щоб (теля) не була. 2. Верблюдиця, може, й не гарна, а (верблюденя) люба. 3. Чорний ворон для своїх (вороненя) білий. 4. Не сподівайся доброго пса з (вовченя). 5. Дарма чіпляти (порося) золотий нашійник. 6. Доростуть колись і (щенята) зуби. 7. Чорний бусол білого (буйволеня) не матиме. 8. Сокіл найбільше шанує свої крила, а людина тішиться (ім'я) (Нар. творч.).

- Виділіть в іменниках IV відміни закінчення та суфікси.
- Провідмінійте іменники *ім'я*, *плем'я* (усно).

407. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Мати колихала д..тинча, серце билось в радості й тр..возі (Д. Луценко). 2. Матер..на пісня зал..тіла в груди н..мовляті (М. Рильський). 3. Ти сили дай мені, кохана мати, до боротьби зі злом! Зроби, щоб з кволого п..скляти я став орлом! (Р. Завадович) 4. І зріс м..тець з маленького д..тяти, щоб загр..міти в рідній стороні (А. Малишко). 5. Мати до д..тинчат, як ластівка до ластів'ят (Нар. творч.).

- Визначте відмінок і число кожного з іменників IV відміни, визначте в них закінчення, укажіть суфікси.

§ 48 Особливості кличного відмінка

408. Прочитайте. Укажіть іменники у формі кличного відмінка. До якої відміни кожен із цих іменників належить?

1. Скажи ж мені, Дніпре, які вітровії все кличуть тебе крізь степи і гаї?.. (М. Вінграновський) 2. Молода і бентежна Україно моя, якщо ти незалежна, незалежний і я (П. Скунець). 3. Козаче Мамаю, душе українська, довіку ти дивуватись будеш перед своїми ділами, сам до пуття не знаючи, що ти можеш, що вмієш і на що ти здатен... (О. Ільченко) 4. Мій краю, я перед тобою чесний (В. Крищенко). 5. Моя любове! Ти — мені опора, моя надія, крила, непокора (О. Різниченко). 6. Я вдарився, голубонько, об землю крилами: «Малі мої сиротятя! Пропав же я з вами!» (Нар. творч.)

● Яка роль кличного відмінка в мовленні?

Кличний відмінок іменника є засобом вираження звертання до певної особи чи предмета.

Форму кличного відмінка мають усі іменники I, II, III відмін у формі однини: *Послухайте, **сестро Галино, сусідко Маріє, дядьку Петре, батьку Іване!** Зосередься, **пам'яте, прийди, радосте!***

У множині форма кличного відмінка цих іменників збігається з формою називного відмінка: *Слухайте, **сестри, брати, матері!***

Кличний відмінок іменників IV відміни і в однині, і в множині збігається з формами називного відмінка: *Злітай, **орля! Летіть, орлята!***

Іменники III відміни у формі кличного відмінка вживають переважно в поетичних творах: *Добрий ранок, моя **одинокосте!*** (Л. Костенко).

У поетичному та урочистому мовленні вживають застарілу форму звертання із закінченням *-ове*: *пан[ове], сестр[ове], брат[ове]: Тільки в єдності, **братове**, наша краща доля!* (О. Кононенко).

409. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка.

1. Прощай, мій (зошит)! Спасибі тобі, (друг), що ти думок моїх не відцуравсь! (В. Симоненко) 2. Пиши, як кажуть, (хлопець), із натури (А. Малишко). 3. Я люблю тебе, незрадлива (мудрість) книг! (М. Стельмах) 4. Не опустиься, (поезія), до бруду! Ти — Божий дар, ти — завжди таїна (А. Бортняк). 5. Нащо, (вітер), ти голубиш в серці мрію золоту? (Олександр Олесь) 6. Співаймо, (сестриця), веснянку! (Леся Українка) 7. Давай, (жінка), перцю, мед закушу! (Нар. творч.).

- Визначте відміну кожного з іменників, виділіть закінчення.
- При творенні форми кличного відмінка яких іменників відбулося чергування приголосних звуків? Яких саме?

У формі кличного відмінка в іменниках чоловічого роду II відміни перед закінченням *-е* відбувається чергування приголосних звуків:

- [г] — [ж]: *друг* — *друже*, *ворог* — *вороже*;
- [к] — [ч]: *чоловік* — *чоловіче*, *козак* — *козаче*;
- [ц'] — [ч]: *хлопець* — *хлопче*, *швець* — *шевче*;
- [х] — [ш]: *пастух* — *пастуше*, *Явтух* — *Явтуше*.

Увага! В іншомовних власних назвах з основою на [г], [к], [х], а також із суфіксами *-ик*, *-к* у кличному відмінку однини чергування не відбувається: *Джеку*, *Жаку*, *Людвігу*, *Генріху*, *Кирику*.

410. Попрацюйте в парах. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка.

1. Гарно твоя кобза грає, любий мій (земляк)! (*О. Афанасьєв-Чужбинський*) 2. Нехай живе поезія, мій (друг)! (*М. Рильський*) 3. Де ж ти подівся, наш старий (співак), ти заспівай нам про життя козаче! (*А. Метлинський*) 4. О, (Мономах), не навчай, що щастя наше — покора й рай (*П. Філипович*). 5. Не шуми ти, (луг), і не гасніть, далі (*П. Воронько*). 6. Вітрець комиш колише. Шуми, шуми (комиш)! (*Р. Берне*)

- Які з ужитих в реченнях звертань є риторичними? Яка роль риторичних звертань у мовленні?

Іменники — географічні назви у формі кличного відмінка мають закінчення *-е*: *Харков[е]*, *Києв[е]*, *Канєв[е]*, *Лебєдин[е]*.

Прізвища прикметникового походження на *-ів (-їв)*, *-ов*, *-єв (-єв)*, *-ин*, *-ін (-їн)* при звертанні вживають як у формі кличного, так і в називному відмінках: *Глібов* і *Глібове*, *Тютчев* і *Тютчеве*.

411. Прочитайте. Прокоментуйте відмінкові форми іменників.

1. Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив козацької крові; ще понесеш, друже! (*Т. Шевченко*) 2. Молодієш, Києве, хоч старий літами (*Д. Луценко*). 3. Та й тепер жива твоя тут пам'ять, Леоніде Глібов (*М. Рильський*). 4. Охоплений нових надій

тремтінням, він небу, гордий, показав кулак. Бетховене! Той жест руки художі страшніший від симфонії страшної! (М. Рильський)

- Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.

412. Перепишіть, розставте розділові знаки. Заверште текст переліком назв народних пісень, що містять виражене іменниками у формі кличного відмінка звертання.

ПІСНІ МОГО НАРОДУ

Тисячі літ живе народ наш на прекрасній землі. Скільки було заздрісних ворогів які хотіли зіпхнути його з цієї землі знищити пустити в непам'ять! А він стояв уперто непохитно вороги ж гинули безслідно. Та над їхніми могилами лунали не прокляття бо народ наш не вмів ненавидіти. Линули до самого неба пісні.

Дунаю Дунаю, чому смутен течеш? Ой, не шуми луже зелений байраче (За П. Загребельним).

- Обґрунтуйте написання назв пісень у лапках відповідним правилом.
- Поясніть чергування приголосних в іменниках у формі кличного відмінка.
- Чому в текстах пісень часто трапляються звертання? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

§ 49

Творення й відмінювання чоловічих і жіночих імен по батькові

413. Прочитайте. Поміркуйте: до кого звертаються на ім'я по батькові в Україні? Чи лише з віком та посадою пов'язане таке звернення?

Називання людини за іменами предків по чоловічій лінії з'явилося на певному етапі розвитку суспільства, коли важливим стало вказання приналежності до певного роду. У древніх греків показником імені по батькові був суфікс *-ід*. Деякі з таких давньогрецьких імен популярні досі: *Леонід* («Леонів син», «син Лева»), *Зінаїда* («Зевсова дочка»).

У Русі-Україні перетворення власного імені на родове утворювали доданням суфікса *-ич*.

У сучасній українській мові по батькові вживають в офіційних документах для більш повної ідентифікації особи. Також по батькові використовують разом із іменем як ввічливе звернення: *Петре Івановичу*, *Остапе Васильовичу*, *Маріє Петрівно*, *Галино Миколаївно* (З Вікіпедії).

- Визначте суфікси у словах — іменах по батькові.

ТВОРЕННЯ ЧОЛОВІЧИХ І ЖІНОЧИХ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

чоловічі імена по батькові	жіночі імена по батькові
утворюються за допомогою тільки суфікса <i>-ович</i>	утворюються за допомогою суфіксів <i>-івн(а)</i> , а від імен на <i>-й</i> — <i>-ївн(а)</i>

Від таких імен, як *Григорій, Ілля, Кузьма, Лука, Микола, Сава, Хома, Яків*, відповідні імена по батькові такі: *Григорович, Григорівна; Ілліч, Іллівна; Кузьмич* (і *Кузьмович*), *Кузьмівна; Лукич, Луківна; Миколайович* (і *Миколович*), *Миколаївна* (і *Миколівна*); *Савич* (і *Савович*), *Савівна; Хомич* (і *Хомович*), *Хомівна; Якович, Яківна*.

ОРФОГРАМА:

літера *о* в суфіксі *-ович* та літери *і, ї* в суфіксах *-івн(а)*, *-ївн(а)*:
Семенович, Ігорович, Назарівна, Андріївна

414. Утворіть від поданих імен чоловічі й жіночі імена по батькові, запишіть їх.
Зразок. Віталій — Віталій^{ов}ич, Віталі^{ів}на.

Роман, Дмитро, Микита, Георгій, Олексій, Микола, Юрій, Віталій, Ілля, Ілько.

- У записаних іменах по батькові виділіть суфікси.
- Позначте в словах орфограму «літера *о* в суфіксі *-ович* та *і, ї* в суфіксах *-івн(а)*, *-ївн(а)*».

415. Утворіть від поданих у дужках слів імена по батькові видатних українських письменників і письменниць.

Григорій (Сава) Сковорода, Іван (Петро) Котляревський, Ольга (Юліан) Кобилянська, Марко (Лука) Кропивницький, Зінаїда (Павло) Тулуб, Любов (Олександр) Яновська, Максим (Тадей) Рильський, Олена (Іван) Теліга.

- Складіть і запишіть речення, увівши до нього одне із записаних імен (на вибір). Назвіть три твори цього письменника(ниці). Поясніть уживання великої літери та лапок.

416. Попрацюйте в парах. Запишіть імена по батькові та прізвища письменників і письменниць, які підписували твори зазначеними псевдонімами.

Леся Українка, Олена Пчілка, Марко Вовчок, Панас Мирний, Іван Карпенко-Карий, Остап Вишня.

- Виділіть суфікси в іменах по батькові.

417. Я — редактор. Відредагуйте речення з ділових паперів.

1. Коваленко Микола Ігорович являється учнем 10 класу середньої загальноосвітньої школи № 35 міста Полтави (З довідки). 2. Яценко Клавдія

Олексієвна не відвідувала уроки з 24.12 до 12.01.2018 р. із-за хвороби. (З пояснювальної записки). 3. Я, Савченко Ярослав Лукович, староста 10 класу СШ № 28 міста Києва, отримав від завгоспа Хоменко Петра Андрієвича в тимчасове користування для походу 6 (шість) рюкзаків; 2 (дві) палатки (З розписки).

ПІДКАЗКА

Неправильно	Правильно
три палатки получив у користування із-за хвороби являється студентом Марина Геннадієвна Валерій Лукович	три намети одержав у користування через хворобу є студентом Марина Геннадіївна Валерій Лукич

● Порушення яких норм літературної мови ви виявили в реченнях? Скористайтеся таблицею «Норми літературної мови».

418. Прочитайте. Визначте відмінки чоловічих і жіночих імен по батькові.

1. Тепла атмосфера виникла одразу з приходом Наталі Олексіївни (О. Іваненко). 2. Пригадуєте Свирида Петровича? Ото був мастак вишуканого слова! (З журналу) 3. До невичерпних скарбів українського фольклору прилучила мене бабуса Ганна Андріївна (М. Дяченко). 4. З Микиткою Івановичам ми вже перебалакали і дійшли згоди (Ю. Юрченко). 5. Ізоте Івановичу! З самого вечора вам ждемо! (О. Гончар) 6. Ольго Василівно! Ви знаєте, що я людина нового покоління (І. Нечуй-Левицький).

Чоловічі імена по батькові відмінюються як іменники II відміни, що належать до мішаної групи: *Антоня Васильовича, Ігорю Валерійовичу*.

Жіночі імена по батькові відмінюються, як іменники першої відміни, що належать до твердої групи: *Оленою Назарівною, від Любові Дмитрівни*.

Якщо звертання складається з двох і більше слів (ім'я та по батькові, ім'я та прізвище, посада та прізвище та ін.), форми кличного відмінка набуває кожне зі слів: *Ольго Семенівно, пане Миколо, лікарю Савченку*.

419. Провідмінійте імена по батькові *Дем'ян Борисович, Мар'яна Гнатівна*.

420. Поставте імена по батькові у формі кличного відмінка.

Юлія Сергіївна, Микола Григорович, Олена Юріївна, Фелікс Генріхович, Дарина Степанівна, Олег Ігорович.

421. Перепишіть, уписуючи імена по батькові та прізвища знайомих вам осіб у потрібній граматичній формі. Визначте відмінки імен по батькові, виділіть закінчення та суфікси.

1. На шкільний вечір ми запросили ... Дату проведення вечора ми узгодили з директором ... 2. Моя родина захоплено спостерігала за змаганнями за участю ... Його перемогу ми обговорили на уроці фізкультури з ... 3. Ми з друзями запланували відвідати наступного тижня виставку творів ... Про цю подію ми дізналися від учителя предметів мистецького циклу ...

● Чи варто українцям перейняти європейську традицію називання одне одного без імені по батькові незалежно від віку та статусу? Чи більш правильним буде зберігати традиції українського етикету? Обговоріть це питання в класі.

Знаю, вмю, набуваю компетентностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

— Що вивчає морфологія? Дайте визначення морфологічній нормі. Яку помилку називають морфологічною? Наведіть приклади таких помилок.

— На основі яких ознак іменники розрізняють за родами? Наведіть приклади іменників чоловічого, жіночого та середнього роду.

— Які іменники належать до спільного роду? Наведіть приклади.

— Як визначають рід невідмінюваних іменників? Наведіть приклади.

— Що означають збірні іменники? Складіть кросворд із таких іменників.

— Що покладено в основу поділу іменників на відміни? Наведіть приклади іменників різних відмін.

— Які іменники не належать до жодної з відмін? Наведіть приклади.

— Підготуйте проект статті «Невідмінювані іменники» до Вікіпедії школяра. Розподіліть завдання. Складіть план, доберіть приклади, проконсультуйтеся з учителем. Складений текст обговоріть у класі та ретельно відредагуйте.

— Іменники яких відмін поділяють на групи? За якими ознаками?

— Складіть текст оголошення про очікувану в школі подію. Обміркуйте звертання, якими оголошення має починатися.

— Як відмінюються імена по батькові? Провідмінійте прізвище, ім'я та по батькові людини, яку ви маєте за взірця (члена вашої родини, митця, спортсмена, актора).

○ Виконайте тестові завдання.

ДОДАТКИ

Тлумачний словничок

Авторитарний (*лат.*) — 1. Заснований на беззастережному підкоренні владі. 2. Такий, що намагається утвердити свою владу, вплив.

Авторитетний (*лат.*) — 1. Впливовий, поважний. // Який заслуговує на повне довір'я. 2. Владний (про тон, жест, вигляд і т. ін.).

Аутсайдер (*англ.*) — 1. Спортсмен або команда, що посідає у змаганнях останні місця. 2. Некомпетентна у своїй справі людина, яка не має шансів на успіх; невдаха. Антоніми: *лідер, переможець*.

Бунчук (*тур.*), *іст.* — булава з металевою кулею на кінці та прикрасою-китицею з кінського волосу; в Україні — ознака влади гетьманів.

Веб-сайт (*англ.*) — сукупність веб-сторінок, доступних у мережі Інтернет, об'єднаних як за змістом, так і за навігацією під єдиним доменним ім'ям.

Віче — 1. У давній Русі — народні збори, що у деяких містах були вищим органом влади. 2. Масові збори населення; мітинг.

Вікіпедія (*англ.*) — загальнодоступна вільна багатомовна онлайн-енциклопедія, усі статті якої може редагувати кожен, хто має доступ до її читання.

Вникати — намагатися зрозуміти суть чого-небудь.

Гарт — 1. Те саме, що гартування. 2. Стан або властивість, набуті гартуванням.

Гáзда, діал. — господар, голова родини; заможний селянин.

Дерзати — сміливо прагнути до чого-небудь величного, нового; діяти сміливо, рішуче.

Дипломант (*фр.*) — 1. Учень або студент, який працює над дипломним проектом, дипломною роботою. 2. Особа, відзначена дипломом за видатні успіхи в чомусь.

Дипломат (*фр.*) — 1. Службова особа, яка має урядові повноваження для зносин з іноземними державами. 2. *перен.* Людина, яка вміло діє у стосунках з іншими.

Енциклопедичний словник — який охоплює багато галузей знань; різнобічний.

Енциклопедія (*грец.*) — науково-довідкове видання, у якому систематизовано найістотніші відомості з усіх галузей (універсальна) або певної (галузева) галузі знань.

Ерудіція (*філософ., рит.*) — глибока обізнаність в одній чи багатьох галузях знання; ученість, начитаність.

Знаменитий — славетний, популярний; надзвичайний.

Знаменний — надзвичайний, дуже важливий із певного погляду; видатний.

Ідеал (*лат.*) — найвища мета; взірць досконалості.

Іммігрант (*лат.*) — іноземець, який оселився в якійсь країні на постійне проживання.

Інклюзивний (*англ.*) — такий, що стосується інклюзії — процесу реального залучення дітей з особливостями розвитку до активного суспільного життя, що однаковою мірою необхідно для всіх членів суспільства.

Інтелект (*лат.*) — здатність до раціонального пізнання, спроможність мислити (на відміну застосування таких здібностей, як відчуття, воля, уява, інтуїція і т. ін.).

Калáбуха, діал. — болото; калабана.

Кепта́р, діал. — верхній хутрянний одяг без рукавів.

Клейно́ди (*нім.*) — відзнаки, атрибути і символи військової та цивільної влади й окремих військових і цивільних урядів в Україні в XV–XVIII ст.

Компанія (фр.) — група об'єднаних спільними інтересами осіб, які разом проводять час. 2. Виробнича або торгівельна організація, заснована на пайовій участі підприємців.

Контингент (лат.) — сукупність осіб, що становлять єдину з певного погляду групу; склад осіб певної категорії.

Континент (лат.) — велика частина суші, оточена з усіх або майже з усіх боків морями і океанами; материк.

Коректність (лат.) — тактовність і ввічливість.

Кредо (лат.) — основи світогляду, переконань.

Крисаня, діал. — капелюх, бриль.

Кристал (лат.) — тверде неорганічне тіло, що має форму симетричного багатокутника.

Кришталь (гр.) — тверде скло, до складу якого входить значна кількість окису свинцю або окису барію; гірський мінерал класу силікатів, прозорий безбарвний різновид кварцу.

Лайфхак (англ.) — коротка корисна порада, що дозволяє з найменшими зусиллями вирішити життєве або побутове завдання; рецепт, хитрість.

Ліплянка, діал. — хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною, стіни покривалися побілкою на вапні; хата-мазанка.

Мажор (фр.) — 1. Музичний лад, стійкі звуки якого утворюють великий тризвук. 2. (перен.) Бадьорий, радісний настрій; радість, піднесеність, бадьорість. 3. (перен.) Молода людина, чиє життя і майбутнє влаштували впливові батьки, через що особа стала легковажною і безтурботною, часом безвідповідальною.

Медіатека (англ. media- й гр. -тека) — фонд книг, навчальних і методичних посібників, відеофільмів, аудіозаписів, комп'ютерних презентацій.

Моральний авторитет — людина, яка є зірцем для великої кількості людей або навіть всієї нації.

Мура́л (англ.) — 1. Декоративний розпис стіни або стелі із включенням у композицію архітектурної будівлі; стінопис. 2. Твір, виконаний у такій техніці.

Обшир — 1. Простір. 2. (рідко) Те саме, що обсяг.

Опіра́тися — 1. Те саме, що обпіратися; 2. (перен.) Грунтуватися, базуватися на чому-небудь; 3. Чинити опір, протидіяти кому-, чому-небудь.

Опози́ція (лат.) — 1. Опір, протидія комусь чи чомусь; протиставлення своїх поглядів, дій або своєї політики іншим поглядам, діям або політиці. 2. Загальна назва партій, груп, які виступають проти правлячої партії, уряду.

Ошукати — ввести кого-небудь в оману діями або словами.

Паблі́ситі (англ.) — 1. Поширення сприятливої інформації широкому загалу через засоби масової інформації. 2. (розм.) Прагнення до самореклами, популярності.

Пала́нка, заст. 1. На Запорізькій Січі у XVIII ст. — невелике укріплення, обнесене частоколом. 2. Адміністративний округ у запорожців. 3. Полкове укріплення, місце перебування полковника з іншими службовими особами полку в запорожців.

Пате́льня, діал. — сковорода.

Перст, заст. — палець руки.

Перфо́манс (англ.) — форма мистецтва, де твором вважають дії автора, за якими глядачі спостерігають у режимі реального часу; в основу перформансу покладено уявлення про творчість, як спосіб життя.

Пірна́ч — давньоруська холодна зброя у формі металевої насадки з гострими виступами на держалні; вид булави. // У козацькому війську XV—XVIII ст. — знак влади полковника.

Пресингува́ти — 1. Застосовувати в спортивній грі з м'ячем і шайбою пресинг (обмеження дій, тиск). 2. (перен.) Цілеспрямовано впливати, чинити тиск на кого-небудь.

Ра́ме́но, заст. — плече.

Розв'язування — 1. Розпускання, роз'єднання кінців чогось зв'язаного. 2. Знаходження відповіді до задачі. 3. (перен.) Вирішення чогось (питання, проблеми, справи і т. ін.).

Свіча́до, (заст.) — 1. Дзеркало. 2. Підвісний свічник для багатьох свічок.

Сердю́к, іст. — В Україні кінця XVII — початку XVIII ст. — козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана.

Спиратися — 1. Штовхаючи, притискуючи один одного, збиватися в тісний гурт. (*перен.*) Затримуватися, спричиняючи відчуття болю у грудях, утруднюючи дихання. 2. Притулятися, прихилитися до кого-, чого-небудь. 3. (*перен.*) Знаходити підтримку в чому-небудь, викликати співчуття в когось.

Спонтанний (*лат.*) — викликаний внутрішніми причинами, без впливу ззовні; мимовільний.

Стереотип (*грец.*) — 1. (*друж.*) Пластина, плита з металу, гуми або пластмаси з точним відтворенням друкарського набору, що дає можливість водночас друкувати на кількох машинах, у різних місцях і т. ін. 2. (*перен.*) Те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим.

Тенденція (*лат.*) — 1. Напрямок розвитку певного явища. 2. Прагнення, схильність когось або чогось.

Терен — 1. Місцевість, територія. 2. (*перен., заст.*) ґрунт, основа розвитку чого-небудь.

Терзати — те саме, що мучити.

Тирамісу (*італ.*) — італійський багатшаровий десерт, виготовлений із сиру, кави, курячих яєць, цукру та печива.

Толерантність (*лат.*) — неупереджене ставлення до осіб, які відрізняються від більшості людей способом життя, думками, зовнішністю, поведінкою (якщо ці властивості не заважають іншим і не ображають суспільної моралі).

Тролінг (*англ.*) — розміщення у веб-форумах провокаційних повідомлень із метою спричинити конфлікти між їхніми учасниками.

Уникати — 1. (кого, чого або з інфін.) Намагатися не спілкуватися з ким-небудь. 2. (чого). Беретися, рятуватися від чого-небудь.

Фішинг (*англ.*) — інтернет-шахрайство з метою виманювання в користувачів мережі персональних даних (паролів, логінів, ідентифікаційних номерів, номерів кредитних карт і т. п.).

Флешмоб (*англ.*) — заздалегідь спланована масова акція, учасники якої виконують у громадському місці заздалегідь визначені попереднім сценарієм дії.

Фóрум (*лат.*) — 1. Широке представницьке збори — конференція, конгрес. 2. Популярний різновид спілкування в Інтернеті на актуальні, часто запропоновані самими користувачами теми.

Хоругва (корогва), *заст.* — старовинний прапор, поширений у Київській Русі, а також у козацькому війську в XV–XVIII ст. Має вигляд полотнища із зображенням Христа, геральдичних символів, інколи з наверхами у вигляді хреста або кулі.

Хрещатий — 1. Який має вигляд хреста або окремі елементи у формі хреста // Який має хрестоподібну форму (про листя, квітки).

Чат (*англ.*) — мережевий засіб для швидкого обміну текстовими повідомленнями між користувачами Інтернету в режимі реального часу.

Чéрес, *заст.* — старовинний широкий шкіряний пояс, ізшитий уздовж із двох складених разом ременів так, що усередині з'являлась порожнина для грошей та інших цінних речей.

Чисельний — такий, що стосується числа, кількісний.

Численний — той, що складається з великої кількості когось чи чогось; який проводять багаторазово.

Шукати — намагатися знайти, виявити кого-, що-небудь.

Словничок термінів

Аргó (*лінгв.*) — умовна говірка, незрозуміла для сторонніх.

Архаїзми (*лінгв.*) — застарілі слова, які в сучасній мові мають відповідні синоніми: *атрамент* — чорнило, *глаголити* — говорити, *пря* — битва, *рать* — військо.

Бўлінг (*психол.*) — систематичне агресивне переслідування, цькування, залякування із за-

стосуванням фізичної сили з метою примусу або домінування.

Вульгаризми (*лінгв.*) — грубі чи брутально-лайливі слова, вислови, звороти, що стоять поза літературною нормою: *попхатися* — піти; *виперти* — вигнати; *задовбати* — набриднути. У художній літературі можуть уживатися з певною метою.

Громадянське суспільство (*соціол.*) — сукупність недержавних організацій, які представляють волю та інтереси громадян. Елементами громадянського суспільства є різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні та ін.), що охоплюють усі сфери суспільного життя.

Дебати (*рит.*) — заздалегідь організоване публічне обговорення питань, за якого учасники викладають власні ідеї, оцінки, погляди на вирішення важливих проблем. Мета учасників дебатів — переконати аудиторію у власній правоті.

Демагогія (*рит.*) — сукупність прийомів маніпулювання громадською думкою в корисливих цілях або з метою відволікання уваги від важливих питань. Ознаки демагогії — пишномовність, гучні заяви, надмірний пафос, пониження опонентів, спекулювання потребами і сподіваннями людей.

Державність (*політ.*) — політична, економічна, військова, суспільна незалежність країни.

Дискримінація (*лат.*) — будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав.

Духовні цінності (*філос.*) — витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури.

Духовність (*психол.*) — внутрішнє психічне життя людини, її моральний світ; духовні риси, що визначають її погляди та прагнення.

Експресія (*рит.*) — сила вияву почуттів, емоцій, а також виразність тексту, створена різноманітними засобами мови, зокрема тропами.

Емоційний інтелект (*психол.*) — здатність усвідомлювати емоції власні та інших людей, розуміти почуття та мотиви поведінки співрозмовників, що сприяє успішному, продуктивному, приємному спілкуванню.

Емоція (*психол.*) — психічний стан, який виражає суб'єктивне ставлення людини до навколишнього світу, людей, подій чи самої себе; душевне переживання, почуття: захоплення, радість, печаль, гнів та ін.

Емпатія (*психол.*) — здатність бачити світ з позиції іншої людини, поділяти її почуття й переживання; співчутливість, співпереживання.

Ерудіція (*філос., рит.*) — глибока обізнаність в одній чи багатьох галузях знання; ученість, начитаність; важлива для розвитку красномовства, оскільки є запорукою того, що мовець зможе говорити на різноманітні теми, користуватися широким лексичним запасом, умітиме підтримати бесіду, відстоювати власні погляди в суперечці, підбирати вдалі аргументи.

Естетика тексту промови (*рит.*) — розташування змістовних частин тексту, а також організація мовної форми за законами краси.

Етногенетичний (*соціол.*) — такий, що ґрунтується на усвідомленні своєї належності до певного етносу, передаваному генетично, від покоління до покоління.

Етноенергетичний код нації (*соціол.*) — успадковані системи традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу.

Етноцентризм — механізм міжетнічного сприйняття, що полягає в схильності оцінювати явища навколишнього світу крізь призму традицій і норм своєї етнічної групи, що розглядається в якості загального еталона; ставлення упередження чи недовіри до сторонніх, які можуть існувати всередині соціальної групи.

Імпровізація (*мист., рит.*) — виголошення промови, складання віршів, музики, виконання твору образотворчого мистецтва тощо без попередньої підготовки.

Інтернаціоналізм (*лінгв.*) — слово або вислів, що належить до лексичного складу ряду мов, близьких за походженням або культурним розвитком (*телефон, Інтернет, спорт*).

Інфляція (*економ.*) — надмірне, проти потреб товарообігу, збільшення кількості паперових грошей з наступним їх швидким знеціненням.

Інформаційний простір (*інформ.*) — середовище, що характеризується інформаційною взаємодією організацій і громадян, а також задоволенням їхніх інформаційних потреб.

Історізми (*лінгв.*) — слова, що вийшли з ужитку, тому що зникли названі ними предмети чи поняття (*кріпак, осавул, урядник, волюсть, п'ятирічка*).

Історична пам'ять (*філос.*) — сукупність донаукових, наукових і ненаукових знань та

уявлень людей про спільне минуле як основу самоідентифікації.

Комунікація (*рум.*) — процес обміну інформацією між двома чи більше особами, здійснювана вербальними чи невербальними засобами.

Креативність (*псих.*) — 1. Творча спрямованість, готовність до прийняття і створення принципово нових ідей і рішень, що відрізняються від традиційних або загальноприйнятих. 2. *розм.* Кмітливість, винахідливість, нестандартність.

Ксенофобія (*соціол.*) — різке несприйняття особою чи національною спільнотою чужої культури, мови, поведінки, манери спілкування тощо. На рівні державної політики може виявлятися як дискримінація за національно-культурними ознаками.

Культурна людина (*педаг.*) — особа, яка знає, визнає та цінує матеріальні та культурні цінності, створені людством упродовж його історії, людина освічена, вихована, людяна.

Медійна грамотність (*педаг.*) — частина медійної освіти, що формує вміння свідомо сприймати та критично аналізувати повідомлення ЗМІ: бачити пропаганду, однобокність у висвітленні новин, маніпуляції.

Медійна освіта — формування спроможності критично сприймати медіа-повідомлення. Медіаосвічена аудиторія складає більш свідому частину громадян суспільства.

Моральні цінності (*соціол.*) — моральні зразки, поняття, вимоги, що дають можливість людині оцінювати життя й орієнтуватися в ньому.

Національна гідність (*філос.*) — моральна самооцінка етносу, особлива форма гордості етносу за свою самобутність, що ґрунтується на суспільному визнанні ролі в багатонаціональній лінгвокультурній спільноті певного народу, його заслуг в історико-культурному процесі. До найважливіших атрибутів належить рідна мова.

Національна самосвідомість (*філос.*) — усвідомлення людиною приналежності до певної національної спільноти.

Опонент — особа (учасник дискусії, співдоповідач або рецензент), яка заперечує, спростовує думки супротивника чи оцінює їх.

Освічена людина — людина, яка має освіту, засвоїла різнобічні знання; культурна, обізнана; освітлена.

Пафос (*рум.*) — ставлення оратора до того, що він промовляє, захоплення та піднесення, що передаються слухачам.

Популізм (*політолог.*) — прагнення завоювати політичний авторитет нездійсненими обіцянками, заграванням із населенням, спробами підлаштуватися до його потреб і вимог, використати такі риси суспільної свідомості, як спрощеність уявлень про суспільне життя, схильність до простих і однозначних політичних рішень; демагогія.

Просторіччя (*лінгв.*) — слово, граматична форма або зворот, що не відповідають нормам української літературної мови, проте вживаються в усному побутовому мовленні: *транвай, калідор, слідуючий* (замість *наступний*). У художніх творах просторічна лексика вживається для надання зневажливої, грубуватої характеристики зображеному.

Свобода особистості (*політолог., філос.*) — полягає в можливості реалізувати право на самостійний вибір ідеології та світогляду, бути прихильником будь-якої релігії або бути атеїстом, займатися будь-яким видом мистецтва, вибір методів для пізнання суспільства і навколишнього світу.

Свобода слова (*політолог.*) — одна з найважливіших громадянських свобод, право людини вільно висловлювати свої думки. Тісно пов'язана з питаннями встановлення істини, самореалізації особи, природних прав людини та їх захисту.

Ситуація мовленнєва (*рум.*) — сукупність життєвих умов, що спонукають до вербального висловлення думок.

Стереотип (*гр.*) — сукупність певних (часто звичних, укорінених) уявлень, думок, висновків про світ, навколишнє середовище, людей і т. п.

Стратегія — 1. Мистецтво підготовки і ведення війни та великих воєнних операцій. Наука про ведення війни — вища воєнна наука. 2. *перен.* Спосіб дій, лінія поведінки когонебудь.

Суржик (*лінгв.*) — несвідоме змішування слів різних мов і властивих їм мовних форм: *самольот, щитаю, морожено, столова, діжурний, головна біль* — замість *головний біль; займається в школі* замість *навчатися в школі*.

Словничок фразеологізмів

Байдки бити — ледарювати. Синоніми: *сидіти склавши (згорнувши) руки; сидні (посиденьки) справляти; гав (гави) ловити; собак ганяти; дурня валяти (клеїти)*.

Бити в литаври — торжествувати, радіти.

Біла ворона — людина, яка різко виділяється серед інших поглядами, життєвою позицією, поведінкою чи зовнішнім виглядом.

Біла пляма — 1. Недосліджений край, необжита місцевість. 2. Мало вивчене питання.

Бóчка данаїд — має значення «марна, нескінченна праця».

Брати (узяти) в лещата — змушувати щось робити, нав'язувати свою волю, позбавити можливості супротиву.

Будувати повітряні замки — придумувати нездійсненні, відірвані від життя плани, мрії про щось недосяжне.

Бути на коні й під конем — мати великий життєвий досвід, досягати успіхів і зазнавати невдач. Синоніми: *бути (побувати) в бувальцях; пройти вогонь і воду; пройти і мідні труби, і чортіві зуби; пройти (перейти) крізь сито й решето*.

Вивести на денне світло — викрити, розвінчати кого-небудь, розповівши про його негарні вчинки.

Вивести на орбіту — створити комусь умови для досягнення успіхів у чому-небудь.

Викладати на чистоту — висловлюватися відверто, прямо. Синоніми: *називати речі своїми іменами; різати правду в вічі*.

Впадати в око — бути особливо примітним, привернути чию-небудь увагу.

Впадати в риторику (*ірон.*) — бути багатослівним, вести пустопорожню балаканину.

Гóлий король — крилатий вислів; уживається, коли хтось називає правдою те, чого немає, через страх або заздрість.

Цифровé покоління (*психол.*) — назва осіб, які народилися в добу становлення цифрових технологій, спроможні швидко й ефективно опрацювати інформацію, є активними онлайн-користувачами.

Дев'ятий вал — символ грізної небезпеки, найвищого підйому грізної, непереборної сили; найвище піднесення чого-небудь.

Довга пісня — те, що вимагає багато часу, довго триває.

Допо́ки білий світ — уживається в значенні «ранок» або «світанок».

Ждати манти небесної — чекати чогось, сподіватися на щось бажане.

Замилювати очі — обдурювати, ошукувати когось; показувати що-небудь у вигідному освітленні.

Затамувати подих — перестати або дуже тихо якийсь час дихати, щоб зробитися непомітним або внаслідок переляку, сильного враження і т. ін.

Зимувати на кожному (кожнім) слові — дуже повільно говорити, промовляти, розповідати.

Зійти з орбіти — відмовитися від якоїсь діяльності, припинити добре налагоджену роботу.

Золоті слова — уживається для підкреслення слушності, вчасності, доречності висловленого.

Камінь спотикання — велика перепона, значна перешкода.

Канути в Лету — назавжди зникнути, піти в непам'ять.

Кидати слова на вітер — даремно, марно говорити що-небудь.

Кидатися словами (словом, фразами) — безвідповідально, необдуманно говорити, обіцяти що-небудь.

Кинути рукавичку — 1. (*іст.*) Викликати на дуель, поєдинок. 2. Вступити в боротьбу з ким-небудь. Антонім: *підняти рукавичку*.

Ковтати (жувати) слова — говорити невірно, нерозбірливо, мимрити.

Крок за кроком — поступово просуваючись у чомусь.

Купатися в золоті — бути дуже багатим.

Кури не клюють — про велику кількість чогось.

Лавровий вінок — символ слави, перемоги, тріумфу, ознака визнання.

Легка рука — про того, хто приносить щастя, успіх; хто вдало починає.

Легкий на слово — який любить багато говорити; говіркий, дотепний.

Ловити кожне слово — слухати з великою увагою. Синоніми: *насторожувати (нашорощувати) вуха; ловити слово із рота; прихилити вуха (уход) до когось, чогось.*

Мати рацію — бути правим, діяти, думати правильно, слушно.

Махнути рукою — перестати звертати увагу на кого-небудь, відмовитися від чогось.

Медові слова (речі) — облесливе, багатообіцяльне, нещире мовлення.

Мозолити свій язик — базікати, говорити щось нерозумне.

На голому (порожньому) місці — не маючи умов, основи для чогось або під собою; з нічого.

Нагострювати вуха — напружено, уважно прислухатися до чогось, звертати увагу, зважати на що-небудь, ураховувати щось.

На край світу — дуже далеко.

Намотати на вус — добре запам'ятати; навчитися; взяти до уваги.

Наріжний камінь — основа чогось, найважливіша частина чого-небудь, головна ідея.

Натирати мозолі — багато, наполегливо й тяжко працювати.

Неопалима купина — символ стійкості, незнищенності. У сучасній мові — символ безсмертя.

Непохитний олов'яний солдатик — так говорять про непохитну людину.

Обірвати на півслові — різко зупинити, перервати кого-небудь, змусити замовкнути.

Обходити гострі кути — уникати суперечок, проблемних питань, принципового вирішення чого-небудь; нічого не чинити всупереч комусь.

Одним махом (щось зробити) — за один раз, швидко. Антонім: *крок за кроком.*

Перейти рубікон — зробити безповоротний крок, рішучий вчинок.

Підняти рукавичку — залучитися до спору.

Піти світ за очі — піти дуже далеко.

Поперхнутися словом — раптово замовкнути, не договорити, не закінчити якусь думку.

Поставити на коліна — примусити підкоритися, поневолити.

Про чорний день — на важки часи.

Пускати пил у вічі — будь-якими вчинками створювати помилкове (зазвичай краще) враження про себе.

Розводити балачки — вести пусті розмови.

Розрубати гóрдіїв вузол — швидко і просто розв'язати складне, заплутане питання.

Серед білого дня — у світлий час доби.

Сизифів труд — надзвичайні зусилля, які не дають бажаних результатів; виснажлива, проте марна праця.

Старá пісня — про те, що давно повторюється, уже добре всім відоме.

Стати на слизький шлях — утратити правильний напрямок у житті, поведінці, діяльності.

Стояти на розпутьті — вагатися, сумніватися.

Стриміти гвіздком у головонці — про того, хто безперервно думає про щось.

Тверда рука — про того, хто має вольовий, сильний характер.

Терновий вінок — страждання, мучеництво.

Товкти воду в ступі — марно гаяти час.

Троянський кінь — хитрі дії, підступні засоби боротьби.

Тягти kota за хвіст — не поспішати, зволікати з чим-небудь.

Узяти за жабри — силою примусити кого-небудь виконати, зробити щось.

Узяти себе в руки — опанувати себе.

У світі податися — поїхати далеко.

Ходити (піти) манівцями — ходити кружними, обхідними шляхами. Антонім: *піти (їти) правильною стежкою.*

Ходити по мотузочці — бути дисциплінованим, слухняним.

Чорний ворон — недобра людина.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
----------------	---

ВСТУП

§ 1 Лексикографія. Сучасні лексикографічні джерела: словники, довідкова література (у тому числі на електронних носіях)	4
§ 2 Інформативна й нормативна функції словників і довідників. Основні типи словників. Довідкові медіаресурси.	7
Запитання і завдання для самоконтролю	12
§ 3 Поняття норми в сучасній українській літературній мові. Типи норм. Нормативне й ненормативне мовлення.	13

ЛЕКСИЧНА НОРМА

§ 4 Лексичне значення слів. Лексична помилка	24
§ 5 Слово і контекст. Залежність значень слова від контексту. Слововживання: вибір слова, лексична сполучуваність	28
§ 6 Слова власне українські й запозичені. Виправдані й небажані запозичення	32
§ 7 Лексичні й фразеологічні синоніми. Синонімічне багатство української мови	36
§ 8 Лексичні й фразеологічні антоніми	41
§ 9 Пароніми. Запобігання помилкам у вживанні паронімів	49
§ 10 Найпоширеніші випадки порушення лексичної норми	50
§ 11 Кальки з інших мов. Недоречне вживання українських слів у невластивому їм значенні	53
§ 12 Основні групи фразеологізмів. Багатозначність, синонімія й антонімія фразеологізмів	55
§ 13 Уживання слів у фразеологізмах відповідно до їхнього стилістичного забарвлення	58
Запитання і завдання для самоконтролю	59

ОРФОЕПІЧНА НОРМА

§ 14 Орфоепічна помилка. Орфоепічний словник	66
§ 15 Поняття милозвучності. Чергування у–в, і–й як засіб милозвучності	68
§ 16 Основні правила вимови голосних звуків.	71
§ 17 Основні правила вимови приголосних звуків.	73
§ 18 Наголос. Нормативний наголос. Основні правила наголошування слів	74
§ 19 Варіантне наголошування слів в українській мові. Діалектний наголос	77

§ 20	Словорозрізнявальний наголос. Форморозрізнявальний наголос. Складні випадки наголошування слів	79
	Запитання і завдання для самоконтролю	81

ОРФОГРАФІЧНА НОРМА

§ 21	Орфограма. Орфографічна помилка. Орфографічний словник. Принципи української орфографії.....	88
§ 22	Ненаголошені <i>е, и</i> в корені слова	92
§ 23	Правила вживання апострофа	95
§ 24	Позначення м'якості приголосних на письмі.....	96
	Запитання і завдання для самоконтролю	101
§ 25	Чергування звуків	102
	Чергування голосних звуків.....	102
§ 26	Чергування приголосних звуків	105
§ 27	Зміни приголосних при збігу їх у процесі словотворення.....	110
	Запитання і завдання для самоконтролю	113
§ 28	Спрощення в групах приголосних	119
§ 29	Подвоєння та подовження приголосних.....	121
	Запитання і завдання для самоконтролю	129
§ 30	Правопис префіксів.....	129
§ 31	Правопис суфіксів	134
	Запитання і завдання для самоконтролю	136
§ 32	Уживання великої літери	137
§ 33	Правила перенесення слів із рядка в рядок. Правила графічних скорочень слів	141
§ 34	Написання складних слів разом і через дефіс.....	145
§ 35	Написання слів іншомовного походження. Правило «дев'ятки»	147
§ 36	Складні випадки написання прізвищ і географічних назв.....	154
§ 37	Розрізнення прислівників і співзвучних сполук (<i>збоку — з боку, зрештою — з рештою, всередині — в середині</i> тощо). Правила написання їх.....	157
§ 38	Написання <i>не, ні</i> з різними частинами мови	159
	Запитання і завдання для самоконтролю	165

МОРФОЛОГІЧНА НОРМА

§ 39	Морфологічна помилка.....	173
------	---------------------------	-----

Іменник

§ 40	Іменник. Рід іменників. Паралельні родові форми іменників. Іменники чоловічого та жіночого роду, що означають назви людей за діяльністю	175
§ 41	Іменники спільного і подвійного роду. Складні випадки узгодження роду іменників з іншими частинами мови	179

§ 42	Визначення роду невідмінюваних іменників та аббревіатур, правила вживання їх	182
§ 43	Число іменників. Іменники, що мають лише форму однини або множини	184
§ 44	Складні випадки відмінювання іменників	187
§ 45	Закінчення іменників чоловічого роду II відміни. Відмінкові закінчення іменників з конкретним та абстрактним значенням	190
§ 46	Закінчення іменників III відміни в орудному відмінку	204
§ 47	Словозміна іменників IV відміни	207
§ 48	Особливості кличного відмінка	208
§ 49	Творення й відмінювання чоловічих і жіночих імен по батькові	210
	Запитання і завдання для самоконтролю	213

ДОДАТКИ

Тлумачний словничок	214
Словничок термінів	216
Словничок фразеологізмів	219

ПРАКТИЧНА РИТОРИКА

Риторика як мистецтво, наука й навчальна дисципліна. Роль риторики в сучасному світі	17
Мовленнєва ситуація. Елементи мовленнєвої ситуації (мовець (адресант), слухач (аудиторія), предмет мовлення, умови успішного спілкування)	21
Особистість мовця. Риси гарного співрозмовника	44
Комунікативний стан мовця. Вимоги до мовлення оратора	45
Аудиторія (слухач, слухачі). Види слухання. Цілі слухання	60
Моделювання аудиторії. Контакт із аудиторією. Прийоми налагодження контакту	63
Текст як одиниця спілкування. Етапи підготовки тексту виступу	82
Підготовка до виступу. Види читання і записування тексту виступу. Естетика тексту	85
Ефективність мовлення. Комунікативний намір. Мовленнєва поведінка. Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки	114
Мовленнєва подія. Мовленнєвий вчинок	116
Суперечка як вид комунікації. Правила ведення суперечки	165
Різновиди суперечки: публічний діалог, дебати	168
Різновиди суперечки: диспут, дискусія	171
Аргументи і доказовість	197
Полемічні прийоми	199
Мистецтво відповідати на запитання	201

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	в кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна

«УКРАЇНСЬКА МОВА (РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)»
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідний редактор *І. В. Копитіна*. Редактор *О. В. Зима*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.
Комп'ютерна верстка *І. А. Кожанова*. Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використано зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 18.07.2018. Формат 70×90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,38. Обл.-вид. арк. 15,7. Тираж 48 159 прим. Зам. 2308-2018.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у ПП «Юнісофт»,
вул. Морозова, 136, Харків, 61036.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5747 від 06.11.2017.

НАУКОВИЙ СТИЛЬ

Основна функція	повідомлення знань, пояснення, аналіз явищ, доведення наукових припущень
Сфера вживання	наука, техніка, освіта, виробництво
Основні види висловлень	наукова доповідь, лекція, стаття; підручники й посібники, наукові звіти, реферати, тези, рецензії, наукові та науково-популярні журнали
Загальні ознаки	узагальненість (відстороненість від несуттєвого), логічність, конкретність, точність (однозначність), об'єктивність, аргументованість, фактографічність, послідовність викладу
Мовні ознаки	уживання слів у прямому значенні. Використання термінів. Використання слів з абстрактним значенням, слів іншомовного походження. Переважання іменників над дієсловами. Використання конструкцій із прийменниковими сполуками <i>відповідно до, у зв'язку з, на відміну від, за допомогою, в результаті</i> і т. ін. Складні речення з причиново-наслідковими, умовними, часовими зв'язками між частинами

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

Основна функція	повідомлення і волевиявлення (наказ, вимога або припис)
Сфера вживання	дипломатія, юриспруденція, діловодство
Основні види висловлень	закон, постанова, нота, наказ, статут, угода, канцелярське листування, ділові папери (заява, автобіографія, протокол, доручення, розписка, план, звіт, характеристика і т. ін.)
Загальні ознаки	наказовий характер викладу, офіційність, логічність, об'єктивність, конкретність, стислість, знеособленість та стандартизованість викладу
Мовні ознаки	уживання слів у прямому значенні, використання термінів (юридичних, дипломатичних, військових та ін.), складноскорочених і скорочених слів, усталених зворотів (мовних кліше), переважання віддієслівних іменників, використання неозначеної форми дієслова у значенні наказового способу, уживання складних речень, вставних слів, прямий порядок слів у реченнях

ХУДОЖНИЙ СТИЛЬ

Основна функція	образне відтворення дійсності та емоційний вплив на читача або слухача
Сфера вживання	тексти художньої літератури
Основні види висловлень	оповідання, повість, роман, вірш, поема, драма, казка, байка, притча
Загальні ознаки	образність, емоційність, виразність
Мовні ознаки	використання слів у переносному значенні, синонімів, антонімів, омонімів. Використання всіх пластів лексики (застарілих слів, неологізмів, професійних слів, жаргонізмів, просторічних слів і т. ін.)

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ

Основна функція	повідомлення та вплив на читача чи слухача
Сфера вживання	суспільно-політичне життя
Основні види висловлень	виступи на зборах, мітингах, публікації в суспільно-політичних інтернет-ресурсах, газетах і журналах, радіо- та телепередачах
Загальні ознаки	інформативність, логічність, фактографічність, точність, образність, піднесеність, емоційність, експресивність, відверта оцінність
Мовні ознаки	суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, оцінні слова, риторичні звертання і запитання, окличні речення

РОЗМОВНИЙ СТИЛЬ

Основна функція	повідомлення побутової інформації, пояснення побутових фактів і явищ
Сфера вживання	усне повсякденне спілкування в побуті, родині, на роботі
Основні види висловлень	діалог (полілог), бесіди на побутові та професійні теми, монолог — розповідь про події; приватні листи.
Загальні ознаки	неофіційність стосунків, невимушеність спілкування, спонтанність (непідготовленість), емоційність, експресивність, образність, оцінність, уживання позамовних чинників (жестів, міміки), особистісність
Мовні ознаки	уживання розмовної та просторічної лексики, фразеологізмів, діалектних слів, жаргонізмів; використання синонімів, антонімів; уживання особових займенників, вигуків, простих, неповних і усічених речень, вставних слів; прискореність темпу вимови, інтонаційна різноманітність

УКРАЇНСЬКА МОВА

10 клас (рівень стандарту)

Особливості підручника:

- ▶ можливість пройти онлайн-тестування за кожною вивченою темою, що допоможе підготуватися до майбутнього ЗНО
- ▶ застосування найсучаснішої скрайб-технології для пояснення навчального матеріалу: одночасно залучаються різні органи чуттів, а також уява учня — це сприяє кращому розумінню та запам'ятовуванню

Переваги відеоскрайбінга:

- ▶ розвиває критичне мислення
- ▶ задовольняє прагнення до інновацій
- ▶ спонукає знати та вміти більше

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-4336-1

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua

